

GIORDANO BRUNO

KÉT
PÁRBESZÉD

MAGYAR HELIKON

GIORDANO BRUNO

GIORDANO BRUNO

KÉT
PÁRBESZÉD

AZ OKRÓL,
AZ ELVRŐL
ÉS AZ EGYRŐL

A VÉGTELENRŐL,
A VILÁGEGYETEMRŐL
ÉS A VILÁGOKRÓL

GIORDANO BRUNO
A NOLAI

AZ OKRÓL,
AZ ELVRŐL
ÉS AZ EGYRŐL

A NEMES
MAUVISSIÈRE ÚRNAK
AJÁNLVÁ

AJÁNLÁS
A NEMES
MICHEL DE CASTELNAU
ÚRNAK,

*Mauvissière,
Concressalto és Joinville urának,
a Legkeresztényebb
Király Rendje lovagjának,
titkos tanácsosnak,
ötven fegyveres kapitányának
és követnek*

---

*Angolország királynője
ő felségénél*

Nemes és páratlan lovag! Ha lelki szemeimet feléd fordítom, hogy csodáljam türelmedet, kitartásodat és fáradozásodat, amellyel szolgálatot szolgálatra, jótettet jótetre halmozva, nagy hálára köteleztél és magadhoz bilincseltél, s amellyel mindig minden nehézséget legyőzesz, minden veszedelemből kimenekülsz, és minden tiszteletreméltó tervedet megvalósítod: akkor megértem, milyen jól illik hozzád ama nemes jelkép, amely félelmetes címeredet ékesíti; rajta ama tiszta forrásvíz, amely csendesen, de folytonosan, szünet nélkül bugyog és szűrődik, kitarásával a szilárd, érdes, kemény és egyenetlen sziklát meglágyítja, kivájjja, lebírja, szétdarabolja és kisimítja.

Ha másrészt meggondolom, hogy (mellőzve egyéb dicsőséges tetteidet) isteni rendelés, mennyei gondviselés és végzet erős és rendíthetetlen védőmmé tett azokkal az igazságtalan támadásokkal szemben, amelyekben részem van (s itt valóban hősies lélekre volt szükséged, hogy ne csüggedsz le karjaidat, ne essél kétségbe, és ne add meg magad a bűnös rágalmak ily rohamos áradatának, amelyet a tudatlanok irigysége, a szofisták követelőzései, a rosszindulatúak kisebbítése, a szolgák mormogása, a bérencek lármája, a szolgálók ellentmondásai, az ostobák gyanúsításai, a besúgók kifogásai, a képmutatók buzgalma, a műveletlenek gyűlölete, a csőcselék dühe, a megalázottak panaszkodása és a megfenyítettek jajkiáltása ellenem zúdítottak; nem hiányzott itt már egyéb, mint balga és rosszindulatú asszonyok bőszen haragja, akiknek hamis könnyei rendszeren hatásosabbak, mint a követelés, irigység, kisebbítés, mormogás, árulás, ha-

rag, bősültség, gyűlölet és düh óriásira dagadó hullámai és zord viharai); akkor úgy tűnsz föl előttem, mint szilárd, erős, rendíthetetlen szirt, amely büszkén emeli ki fejét a megdagadt tengerből, és sem az ég haragjától, sem a tél iszonyától, sem a tomboló hullámok heves csapkodásaitól, sem a levegőn átszáguldó viharoktól, sem az északi szelek hatalmas sivitásától meg nem dől, meg sem rendül vagy ingadozik; sőt inkább új erőre kap, s hatalomban és szilárdságban gyarapodik. Így hát te, annál a kettős erőnél fogva, amely oly hatalmasakká teszi a tiszta és szelíd cseppeket, s megtöri a zord és viharos hullámokat, amely annyira gyengíti a cseppek ellenében a viharedzett sziklát, s annyira edzi a hullámok ellenében a sokat csapdosott szirtet, egyrészt biztos és nyugodt réve vagy az igazi múzsáknak, de másrészt te vagy a vést hozó szirt, amelyen az alattomosan támadó ellenséges vitorlák zátonyra jutnak. Én tehát, akit soha senki nem vádolhatott hálátlansággal, akit senki sem gáncsolhatott udvariatsága miatt, aki ellen senki jogosan panaszt nem emelhetett; én, akit gyűlölnék a buták, megvetnek az aljasan gondolkozók, ócsárolnak a szemtelenek, becsmérelnek a gazok és üldöznek az állatias szellemek; én, akit szeretnek a bölcsek, megcsodálnak a tudósok, dicsőítenek a nagyok, becsülnék a hatalmasok és kegyelnek az istenek; én, akit te olyan kegyesen fogadtál, tápláltál, megvédtél, megszabadítottál, biztonságba helyeztél, révedben tartottál, akit mintegy vészes nagy viharból mentettél ki: neked szentelem ezt a horgonyt, ezeket a köteleket, e megtépett vitorlákat s e nekem drága és a jövő világnak becses árukat, hogy kegyességed megóvja őket az ellenséges, viharos és irántam rosszindulatú tengerben való elmerüléstől. Ahogy ezek, a *Hír* szent templomában felfüggesztve, egyrészt ellenállnak majd a tudatlanság arcátlanságának és az idő falánkságának, úgy másrészt örök tanúságául fognak szolgálni a te kiapadhatatlan kegyednek; a világ megtudja majd, hogy ez a ne-

mes és isteni sarj, melyet egy fenséges intelligencia sugallt, egy helyesen gondolkodó értelem fogant és a nolai múzsa világra hozott, a te segítséged révén nem halt meg pólyában, sőt hosszú életet ígér, mely addig tart, míg csak e föld élő felszínével együtt a többi ragyogó csillagzat örök tekintete alatt forog.

Olyanféle filozófiát adok itt kezedbe, amelyben minden bizonytalansággal megtalálható az, amit a vele ellentétes és tőle elütő tanításokban hiába keres az ember. Mindenekelőtt pedig öt dialógusban eléd adom mindazt, ami szerintem az *Ok*, *Elv* és *Egy* reális szemléletére vonatkozik.

AZ ELSŐ PÁRBESZÉD TARTALMA

Az első párbeszéd apológiát, vagy egyéb, nem tudom miccsodát tartalmaz, mégpedig *A hamvazószerdai lakoma* öt dialógusát illetőleg stb.

A MÁSODIK PÁRBESZÉD TARTALMA

A második párbeszédben *először* is okát találod az effajta megismerés nehézségének, hogy lásd, mennyire távol van a megismerendő tárgy a megismerő képességtől. *Másodszor*: mily módon és mennyiben világítja meg az elvet és az okot az okozat és az elvtől függő dolog. *Harmadszor*: mennyivel járul hozzá a világegyetem szubsztanciájának megismerése annak a megértéséhez, amittől függ. *Negyedszer*: mily úton-módon és mely sajátos érte-

lemben igyekszünk megismerni az első elvet. *Ötödször*: mi a különbség és az egyezés az *ok* és az *elv* jelentése között. *Hatodszor*: milyen az *ok*, amely háromféle lehet, úm. ható-, formális és végok, hányféleképp nevezik a hatóokat és hányféleképp értelmezik; ez a hatóok bizonyos módon a természetes dolgokban benne rejlik, mint maga a természet, bizonyos módon meg rajtuk kívül van; a formális *ok* kapcsolatos a hatóokkal, s általa működik a hatóok; a hatóok csalja ki azt az anyag öléből; a hatóok és a forma egy elvben, szubsztrátumban egybeesnek; miben különbözik az egyik *ok* a másiktól? *Hetedszer*: mi különbség van az egyetemes formális *ok* – ez lélek, amely által a végtelen világegyetem mint végtelen, nem pozitív, hanem negatív módon: élőlény – és a részleges formális *ok* között, mely a végtelenségig sokszorosítható és sokszorosított; ez annál tökéletesebb, minél általánosabb és magasabb a szubsztrátum, amelyben van; ezért a nagy élőlényeket, mint pl. a csillagzatokat, egy fenséges hasonlattal élve, isteniebbeknek kell tartanunk, azaz olyanoknak, amelyek kevésbé tévednek megismeréseikben, és kevésbé hibáznak cselekvéseikben. *Nyolcadszor*: az első és a legfőbb természeti forma, a formális *elv* és ható természet: a világegyetem lelke; ez elve az életnek, természetnek és érzésnek mindenben, ami él, tényész és érez. Ebből pedig következik, hogy gondolkodó lényhez nem méltó az a hit, hogy a világegyetem és a nagy világtestek lélek nélkül valók; hiszen azok részeiből és kiválasztott anyagaiból származnak azok az élőlények, melyeket mi a legtökéletesebbeknek tartunk. *Kilencedszer*: nincs olyan fogyatékos, leromlott, silány és tökéletlen dolog, amelynek azáltal, hogy formális elve van, ne volna lelke is, ha nem látszik is elevennek. Ebből pedig Püthagorasszal és másokkal, akiknek nemhiába van nyílt szemük, arra kell következtetnünk, hogy egy mérhetetlen szellem különböző módokon és különböző fokozatok szerint tölti be és tartja össze a mindenséget. *Tizedszer*: megértjük azt, hogy,

minthogy ez a szellem kapcsolatos az anyaggal, amelyet a babilóniaiak és perzsák „árnyék”-nak neveznek; minthogy továbbá a kettő elválaszthatatlan egymástól: azért lehetetlen, hogy valamely dolog akármily tekintetben is szubsztanciája szerint elpusztuljon vagy elenyésszen; emellett igaz marad, hogy bizonyos akcideneciákat illetőleg minden dolog változtatja külsejét, az egyik vagy a másik diszpozíció szerint hol az egyik, hol a másik alakot veszi föl, s ezt vagy amaszt a létet majd elveti, meg újra magára ölti. *Tizenegyedszer*: az arisztotelikusok, a platonikusok meg más szofisták nem ismerték föl a dolgok szubsztanciáját; világosan kitűnik aztán, hogy amit ők a természeti jelenségekben szubsztanciáknak neveznek, az, kivéve az anyagot, mind puszta akcidenecia; továbbá, hogy az igazi forma megismeréséből az élet és a halál igaz ismerete következik. Ezzel teljesen megszűnik az üres és gyerekes halálfélelem, s fény derül annak az áldásnak egy részére, amelyet filozófiánk alapján való ezen elmélkedésünk magával hoz: eltépi sötét fátylát az Orcus és a kapzsi Charon sugallta balga érzésnek, amely életünk legédesebb pillanatait megrabolja és megmérgezi. *Tizenkettedszer*: megkülönböztetjük a formát, nem szubsztanciája szerint, amelyre nézve egy, hanem a tehetségek és képességek tevékenységi és működési módjai, továbbá a lét specifikus fokozatai szerint, amelyeket létrehoz. *Tizenharmadszor*: megállapítjuk a formális elv igaz, végleges mivoltát: a forma a tökéletes faj, amely az anyagban azok szerint az akcidentális diszpozíciók szerint különbözik, amelyek az anyagi formától függenek, valamint attól, amely az aktív és a passzív sajátságok különböző fokozataiban és diszpozícióiban ölt testet. Látható, hogy változó is, változatlan is; meghatározza és határolja az anyagot, valamint őt is meghatározza és határolja az anyag. *Végül*: egy közérthető hasonlattal kimutatom, hogyan lehet ez a forma, ez a lélek egész az egészben és az egésznek bármely részében.

A HARMADIK PÁRBESZÉD TARTALMA

A harmadik párbeszédben – miután az elsőben a formáról szóltunk, amelynek értelme inkább ok, mint elv, áttérünk az anyag vizsgálatára, amelynek értelme, úgy vélik, inkább elv és elem, mint ok. Mellőzve mármost a bevezetést a dialógus elején, *először* is rámutatok arra, hogy a maga módján nem is volt oly balga ama dinantói Dávid, amikor az anyagot fenséges és isteni valaminek fogta föl. *Másodszor*: különböző filozófiai módszerek útján az anyagnak különböző felfogásaihoz lehet jutni, noha csak egy érdemli az elsőséget és abszolút; mert az anyag különböző fokozatokban nyilatkozik meg, és különböző fajok képeiben rejtekezik, így hát mások és mások a különböző szempontok szerint más- és másképpen foghatják föl; így a számot is az aritmetikus tiszta és egyszerű fogalma szerint fogja föl, a muzsikus a harmónia vonatkozásában, a kabalista szimbolikusan, más bolondok és bölcsek megint más-más értelemben veszik. *Harmadszor*: megvilágítom értelmét a „materia” szó által, továbbá azon különbség és hasonlóság révén, amely a természet és művészet szubsztrátuma között van. *Negyedszer*: megmondom, hogyan kell elbánni a makacsokkal, és mennyire vagyunk kötelesek felelni és vitatkozni. *Ötödször*: az anyag igazi fogalmából következik, hogy egy szubsztanciális forma sem veszíti el létét; megdönthetetlenül bebizonyosodik továbbá, hogy a peripatetikusok és más közönséges filozófusok, ha szubsztanciális formáról beszélnek is, mégsem ismertek más szubsztanciát, mint az anyagot. *Hatodszor*: következtetünk egy állandó formális elvre, mint ahogy elismerünk egy állandó anyagi elvet; azon diszpozíciók különbözőségével, amelyek az anyagban vannak, a formális elv átmegy a különböző fajok és egyedek sokszerű alakulásaira;

megtudjuk továbbá, miért van az, hogy némelyek, kik a peripatetikus iskolában nőttek fel, nem akartak szubsztanciának elismerni mást, mint az anyagot. *Hetedszer*: szükséges, hogy az értelem megkülönböztesse az anyagot a formától, a képességet a valóságtól, és megcáfoljuk azt a fölfogást, hogy e megkülönböztetés csak másodrangú. A természeti jelenségek szubsztrátumát és elvét a különböző filozófiai szempontok szerint különféleképp lehet fölfogni, anélkül hogy egyik is gáncsolat érdemelne; a leghasznosabbban azonban természettudományi és mágiai, a legváltozatosabbban matematikai és logikai szempontok szerint tárgyalják; főleg, ha ezek annyira az értelem szabályai és gyakorlata szerint igazodnak, hogy belőlük végül valami becses dolog s valami gyakorlati haszon fakad, ami nélkül minden elmélkedést üresnek kellene tartani.

Nyolcadszor: az anyagot kétféle szempontból szokták tekinteni, egyszer mint képességet, máskor mint szubsztrátumot. Az első szemponton kezdve, az anyagban aktív és passzív képességet különböztetünk meg, ezek azonban bizonyos módon egyre vezethetők vissza. *Kilencedszer*: a nyolcadik tételből következik, hogy a legmagasabb és isteni mindaz, ami lehet, hogy a világegyetem mindaz, ami lehet, míg a többi dolog nem mindaz, ami lehet. *Tizedszer*: az előbbieken alapján velősen, röviden és világosan kimutatom, mi okozza a természetben a fogyatékoságokat, torzszülötteket, enyészetet s a halált.

Tizenegedszer: a világegyetem bizonyos módon minden részében van, s egy részében sincs; ez pedig alkalmat ad az istenségnek egy kiváló szemléletére.

Tizenkettedszer: honnan van az, hogy az értelem nem tudja fölélni az abszolút valóságot és ezt az abszolút képességet. *Tizenharmadszor*: ezekből következik az anyag kiválósága, amely összeesik a formával éppúgy, mint a képesség a valósággal. *Végül*:

abból, hogy a képesség összeesik a valósággal, s hogy a világ-
egyetem mindaz, ami lehet, valamint más okból is, az követke-
zik, hogy a mindenség egy.

A NEGYEDIK PÁRBESZÉD TARTALMA

Miután az előbbi párbeszédben az anyagot mint képességet tekintettük, a negyedikben abból a szempontból nézzük, hogy mennyiben szubsztrátum. Poliinnio tréfái után *itt először* is kifejtem annak mivoltát ama szokásos elvek alapján, amelyeket néhány Platón-követő és valamennyi peripatetikus is vallott. *Másodszor*: a saját elveim alapján kimutatom, hogy a testi és a testetlen dolgok anyaga egy, mégpedig több okból. Az első ezek közül a képesség azonossága; a második az, hogy bizonyos viszonylagos analógia van a testi és a testetlen, az abszolút és a konkrét között; ~~a harmadik az, hogy a természet rendje és lépcsőzetes felépítése egy elsőhöz vezet, amely mindent átfog és magában foglal; a negyedik az, hogy mielőtt az anyag testire és testetlenre oszlik, lennie kell egy megkülönböztetlen valaminek, amelyet a legmagasabb fajú kategóriával jelzünk; az ötödik az, hogy valamint az érzékinek és az intelligibilisnek egy közös alapja van, úgy az érzékiség és intelligibilitás szubsztrátumának is közösnek kell lennie; a hatodik az, hogy az anyag léte független a testiségtől, úgyhogy az éppúgy illik testetlen dolgokra, mint testiekre; a hetedik az, hogy a szubsztanciákban a felsőbb- és alsóbbrendű sorrendje található, márpedig ahol ez megvan, ott fölteszünk bizonyos közösséget, amely az anyagra épül; az anyagot mindig a nemfogalom jelzi, míg a formát a specifikus különbség; a nyolcadik egy külsőséges, de sokaktól elismert elven~~

alapszik; a kilencedik abból következik, hogy az intelligibilis világban több fajról beszélünk; a tizedik a három világnak, a metafizikainak, fizikainak és logikainak hasonlóságán és utánzásán alapul; a tizenegyedik az, hogy minden szám, különbség, rend, szépség és dísz az anyagon van.

Harmadszor: röviden felvetődik négy kérdés, amelyre megfelelek. *Negyedszer*: kimutatom, hogy különböző viszony áll fenn a kétfajta anyag közt, hogy az anyag a testetlen dolgokban öszeesik a valósággal, hogy a térbeli kiterjedés valamennyi faja az anyagban van, s hogy valamennyi tulajdonság a formában foglaltatik. *Ötödször*: egy bölcs sem állította soha, hogy az anyag a formákat mintegy kívülről kapja, hanem azt, hogy mintegy az öléből bocsátja ki, és belülről hajtja ki. Éppen ezért nem *prope nihil*, azaz majdnem semmi, csupasz és tiszta képesség, hiszen úgyszólván magában foglalja valamennyi formát, amelyek belőle a hatóok révén – ez is léte szerint egy lehet vele – jönnek létre és születnek meg; a formáknak csak akcidentális létezésük szerint, az érzéki és kifejtett létben van kisebb fokú valóságuk, mert hiszen minden, ami látható s a térbeli kiterjedésen alapuló akcenciák által nyilvánul meg, az nyilvánvalóan, tisztán akcidentális; ezzel szemben a szubsztancia mindig osztatlan marad, és egybeesik az osztthatatlan anyaggal. – Világosan kitetszik ebből, hogy a megvalósulásból csakis akcenciákat származtathatunk le, úgyhogy, amint Arisztotelész az igazságtól kényszerítve mondotta, a szubsztanciális különbségek rejtve vannak. Ha tehát ezt alaposan meggondoljuk, joggal következtethetjük ebből, hogy egy a végtelen sok alakú szubsztancia, egy az igaz és a létező, amely számtalan körülményben és egyedben ölt testet, s annyi és oly különböző tárgyban nyilvánul meg.

Hatodszor: minden alap nélkül való Arisztotelésznek és más filozófusoknak az az állítása, hogy a lét az anyagot csak képesség szerint illeti meg, mert ez nem áll; hiszen szerintük is az anyag

maradandó, hogy sohasem változtatja vagy cseréli létét, hanem minden változás és csere rajta megy végbe, az pedig, ami van, miután lehetett, szerintük is mindig az összetett. *Hetedszer*: szó van az anyag vágyakozásáról, holott erről kiderül, hogy semmiképp sem illik az anyagra; erre pedig úgy jutunk, hogy más elvekből és föltevésekből indulunk ki, mint azok, akik az anyagot a priváció leányának mondják, s neki, akár a féktelen szerelmű asszonynak, kielégíthetetlen vágyat tulajdonítanak.

AZ ÖTÖDIK PÁRBESZÉD TARTALMA

Az ötödik párbeszéd sajátos tárgya az egy, s befejezi az egész természeti és isteni megismerés épületének alapvetését. *Először* is szó van itt az anyag és a forma, a képesség és a valóság egybeeséséről; logikai szempontból a létező föloszlik valóra és lehetőre, fizikailag pedig osztatlan, megkülönböztetlen és egy; egyszerűsmind végtelen, mozdulatlan, fölbonthatatlan, s benne nincs semmi különbség egész és rész, elv és elvtől függő között. *Másodszor*: nem különbözik benne a század az évtől, az év a pillanattól, az arasz a stádiumtól, a stádium a mérföldtől, s mivolta szerint ez a specifikus lét nem különbözik amattól; a világegyetemben tehát nincsen szám, s ennél fogva a világegyetem egy. *Harmadszor*: a végtelenben a pont nem különbözik a testtől, mert nincs különbség képesség és valóság között; s ha a pont kiterjedhet a hosszúságban, a vonal szélességben, a lap a mélységben, akkor az első hosszú, a második széles, a harmadik mély; minden dolog hosszú, széles és mély, s ennek következtében egy s ugyanaz; a világegyetem továbbá egészben középpont és egészben kerület. *Negyedszer*: Zeusz -- ahogy nevezik -- bensőbbben la-

kozik a mindenségben, mint amennyire el tudjuk képzelni magát a mindenség formáját (mert ő a lényeg, amelynél fogva mindennek, ami van, léte van; mivel pedig ő mindenben van, minden dolog bensőbben bírja az egészet saját formájánál); ebből pedig következik, hogy valamennyi dolog megvan minden egyesben, és ennél fogva minden egy. *Ötödször*: megfelelek arra a kétkedő kérdésre, miért változik valamennyi egyedi dolog, és miért szorulnak az egyedi anyagok más-más formákba, hogy más-más létet vegyenek föl; kiviláglik, hogy a sokaságban van az egység, és az egységben a sokaság; továbbá, hogy a létező sokféle valami, s mégis egyféle; végül pedig egy a szubsztanciában és az igazságban. *Hatodszor*: kimutatom, honnan származik a különbség és a szám, s hogy nem ezek teszik a létezőt, hanem csak a létezőn vannak s rája vonatkoznak. *Hetedszer*: utalok arra, hogy aki megtalálta ezt az egyet, vagyis ennek az egységnek az alapját, megtalálta azt a kulcsot, amely nélkül lehetetlen eljutni a természet igaz szemléletéhez. *Nyolcadszor*: egy új szempontból megismétlem, hogy az egy, a végtelen, a létező s az, ami mindenben van: mindenütt jelen van, sőt maga az *ubique*; ennél fogva a végtelen kiterjedés, minthogy nincs nagyság, egybeesik az oszthatatlannal, valamint a végtelen sokaság, minthogy nincs szám, egybeesik az egységgel. *Kilencedszer*: a végtelenben nincsenek részek, bármi van is a világegyetemben kifejtett módon; ennél fogva mindenféle különbség, amelyet látunk, csak más és más megjelenési formája ugyanannak a szubsztanciának. *Tizedszer*: a két szélsőségben, amely a természet lépcsőzetes felépítésének két végét alkotja, nem két elvet kell látni, hanem egyet, nem két létezőt, hanem egyet, nem két ellentétes és különböző jelenséget, hanem egy egyezőt és azonost. Itt a magasság mélység, a homály vakító fény, a sötétség világosság, a nagy kicsiny, a zavaros tiszta, a vizsály barátság, az osztható oszthatatlan, az atom mérhetetlen, és viszont. *Tizenegedszer*: bizonyos geometriai

kifejezéseket, mint a pont és az egy, fölhasználtak a létezőnek és egynek szemléltetésére, noha magukban nem elegendők ennek jelzésére. Ezért nem szabad Püthagoraszt, Parmenidészt, Platón-t oly együgyűen magyarázni, mint Arisztotelész az ő pedáns gáncsoskodásával. *Tizenkettedszer*: abból, hogy a szubsztancia és lét különbözik a mennyiségtől, mértéktől és számtól, következik, hogy egy és oszthatatlan az egészben és bármely dologban.

Tizenharmadszor: a rajzokat és igazolásokat adom, amelyek szerint az ellentétek valóban egybeesnek, egy elvből fakadnak, s igazságra és szubsztanciára nézve egyek; ezt előbb matematikailag, aztán fizikailag bizonyítom.

Ebből kell kiindulni, nemes lovag, mielőtt a dolgok részletesebb és sajátosabb megismeréséhez hozzákezdünk. Ez úgyszólván a mag, amely a természettudományi következtetések sokaságát rejtí és zárja magába. Ebből bonthatjuk ki a spekulatív tudományok szövetét, diszpozícióját és sorrendjét. E bevezetés nélkül hiábavaló minden kísérlet, próbálkozás és kezdet. Fogadd tehát jóindulattal ezt az elvet, ezt az egyet, ezt a forrást, ezt a főművet, hadd bátorkodjanak gyermekei és utódai is a világ elé járulni, áradjanak nagyobbra patakjai és folyamai, sokszorozódják meg fokozatosan száma, és nyúljanak ki messzire tagjai, hogy azután, ha álmatag fátylát és sötét köpenyét leveti az éj, a ragyogó Titán, az isteni múzsák atyja, leányaitól körülvéve, örök udvarától övezve, számúzve az éjjeli fáklyákat, új nappal ékesítse a világot, és hajtsa ki újra diadalszekerét a bájos Auróra rózsás öléből. Isten veled!

A VILÁGEGYETEM ELVEIHEZ

Hagyd oda Léthé forrását és kelj ki a tenger
Habjaiból, Títán, s hajtsd fel az égre kocsid.
Megteszem én is iker-pályátokat, ó ti bolyongó
Csillagok, ezt az utat hogyha megengeditek.
Hagyjátok, hogy a két álom-kapu nyitva lehessen,
S megjárom sietős társatokúl a nagy űrt.
S hadd hozzam ki a nap fényére a sűrű homályból
Azt, mit az irigy idő annyira rejtegetett.
Bénult lélek, mért késel megszülni a művet,
Bár méltánylást kár várni korunkban ezért.
Míg a lapályok az árnyék áradatába merülnek,
Hegycsúcsod csupa fény égbe, Olympus, emeld.

A SAJÁT SZELLEMÉHEZ

Hegy, noha mély gyökered révén fog a támasz-adó föld,
Van nyújtózni erőd csúccsal a csillagokig.
Ész, rokonod szólít a világnak legtetejéről;
Döntsd el: lakhelyedet *fönt* akarod vagy *alant*?
El ne veszítsd itt most jogaid! ne heverj le a földre!
És a sötét Acherón habjaitól magad óvd!
Égi lakásod a természet válassza ki; hogyha
Isten-kéz illet, tűz lesz, égsz lobogón.

AZ IDŐHÖZ

Vánszorgó és fürge öreg! Kinyitó-becsukó vén!

Hogy hívjunk? Te derék? Vagy pedig: Ó, te cudar!?
Bőkezü vagy s szűkmarku, mit adsz most, visszaveszed majd,
És amit alkottál, tönkreteszed te magad.

Visszadugod belsődbe, amit méhed kibocsátott:

Elnyeli (nyelheti!) azt torkod, amit szül öled.

S mert mindent te csinálsz és mindent el te enyésztesz:

Egyként illik rád, vélem, a „jó” meg a „rossz”.

Ámde! Ahol bőszt s szörnyű suhintásodra kudarc vár,

Ott ne emeld sarlós-rettenetes karodat;

Hol nem látni Chaos vészjósló lábanyomát sem,

Jónak avagy rossznak ott ne mutasd magadat

A SZERELEMÉRŐL

Hatoltat az igaz mélyére minket,
Sötét gyémánt kapu mind néki tárul:
Istenem, Ámor, kit örök királyul
Bocsát belénk s éltet látó tekintet.

Ég, föld s pokol távoli titka: mindet
Képként elénk idézi, s nem csalárdul;
Ajz íjat, lő – s lelkünk leple aláhull:
Nyilával sosem véti el szívünket.

Az igazat hát, csürhe, vedd eszedbe,
Nyisd meg füled e nem csalóka szónak,
Láss, láss, te kancsal örült, hogyha láthatsz!

Értetlen vagy, s gyerekeknek őt hiszed te,
S mert szélkakas vagy: őt ingadozónak,
S mert vak vagy: rá világtalant kiáltasz.

Az ok, az elv s az örök oszthatatlan;
Ettől függ lét, élet, mozgás; s kitágul,
Széled, mélyül annak foglalatául,
Mi nevet kap *menny, föld s pokol* szavakban.

Érzék, ész, értés révén megragadtam
Erőt, tömeget, számot (itt fogás, súly
S számítás felsül!): hármuk túlirányul
Azon, mi fent, középütt és alant van.

Fösvény idő, vak buzgalom, komizság, _____
Irigység, pimaszság, gonosz szerencse,
S mi csak tévelygés, düh és durvaság van:

Gyengék, hogy egem elhomályosítsák,
Erőtlenek fátylat vonni szememre,
Nem tehetik, hogy szép napom ne lássam.

HEGYI GYÖRGY FORDÍTÁSAI

ELSŐ PÁRBESZÉD

Beszélgetők: ELITROPIO, FILOTEO, ARMESSE

ELITROPIO Mint a homályhoz szokott foglyok, kik valamely sötét torony mélyéből szabadulva kilépnek a napvilágra, úgy sokan, akik járatosak a szokványos filozófiában, és mások is, majd megijednek, meghökkennek, s mivel nem bírják el világos gondolataid új napfényét, megbotránkoznak.

FILOTEO Nem a napfényen múlik, hanem az ő szemükön. Minél szebb és dicsőbb a nap magában, az éjjeli baglyok szemének csak annál gyűlöletesebb és bosszantóbb lesz.

ELITROPIO Nehéz, ritka és szokatlan dologra vállalkoztál, Filoteo, ha azokat az embereket ki akarod űzni fénytelen mélységükből, hogy elvezesd őket a csillagok nyílt, nyugalmas és derült szemléletére, amelyeket oly szép változatosságban látunk elhintve az ég kék köpenyegén. Noha jámbor buzgalmad épp az embereknek válik javára, mindamellett éppoly sokfélék lesznek a hálátlanok ellened intézett támadásai, amily sokfélék az állatok, amelyeket a jóságos föld szül és táplál gazdag anyai ölében; ha tudniillik igaz, hogy az emberi faj az egyedeiben, mind egyikben külön-külön, valamennyi többi faj változatosságát egyesíti, hogy minden egyedben jobban kifejezésre jusson az egész, mint a többi faj egyedeiben. Ezért lehet látni, hogy némelyek, a vakondokhoz hasonlóan, mihelyt a szabad levegőt érzik, azonnal újra elássák magukat a földbe, s visszahúzódnak a természettől rendelt sötét odúikba. Mások meg, akárcsak az éjjeli madarak, mihelyt a fényes keleten megpillantják a nap rózsás hírnökét, szemük gyöngesége miatt máris késztetve érzik magukat ködös rejtekhelyeik fölkeresésére. Mindazok a lények, amelyek az égi fények látványától száműzöttek arra ítéltettek,

hogy Plutó örök börtöneiben, szakadékaiban és barlangjaiban tengődjenek, Alekto félelmetes erinnüszki kürtjétől visszahíva, kitérjék szárnyaikat, és gyors röptüket lakásaik felé irányítják. Azok a lények azonban, amelyek a nap látására születtek, a gyűlölt éjszaka vége szakadtával hálát adnak az égnek jóságáért, és midőn arra készülnek, hogy szemük golyókristályának közepébe fogadják majd az oly epedve várt sugarokat, a szív, a szó és a kéz szokatlan ujjongásával köszöntik a napkeltét; ha ennek aranyos istállójából a világot bebolyongó Titán kihajtotta a tüzes paripákat, s megtörte a nedves éjszaka álmos csendjét, akkor megszólalnak az emberek, a békés, védtelen gyapjas nyájak bégetnek, a serény földműves gondozta marhák bögnek. Szilénosz szamarai ordítanak, mert a kétségbeesett istenek előnyére újból meg tudják félemlíteni a náluk is ostobább óriásokat; a nagy agyarú vadkanok pedig piszkos fekhelyükön fetrengve, kellemetlen rőfögésükkel fülsiketítő zajt csapnak. A tigrisek, a medvék, az oroszlánok, a farkasok, a ravasz rókák odújukból kidugják fejüket, és elhagyott magaslatokból tekintenek le a sík vadászmezőre, s torkukból rőfögés, ordítás, morgás, bögés és vonítás tör elő. A levegőben és a sokágú fák lombjai alatt a kakasok, a sasok, a pávák, a darvak, a vadgalambok, a rigók, a verebek, a fülemülék, a varjak, a szarkák, a hollók, a kakukkok és a szöcskék nem tudnak betelni zajos csipogásukkal. A víz állhatatlan mezejéről a fehér hattyúk, a tarka kacsák, a serény bűvármadarak, a mocsárlakó kócsagok, a rekedt hangú ludak, a panaszosan kuruttyoló békák fülsiketítően zajonganak; úgyhogy a meleg napfényt, midőn átsugározza e boldogabb félteke levegőjét, kíséri és köszönti, talán zavarja is a hangok oly nagy és változatos özöne, mint amekkora a száma és sokfélesége azoknak a szellemeknek, melyek torkuk mélyéből előcsalogatják a hangokat.

FILOTEO Nemcsak közönséges dolog, de természetes és szükséges is, hogy minden élőlény a maga hangján szól; lehetetlen is,

hogyan az állatok szabályos, tagolt hangokat hallassanak, mint az emberek, holott ellenkező a testalkatuk, különböző az ízlésük és más a táplálékuk.

ARMESSE Kérlek, engedd meg, hogy én is hozzászóljak; nem a fényhez, hanem egy és más körülményhez, amelyek nem annyira jók az érzéknek, mint amennyire bántják a néző és szemlélő érzését; mert békéd és nyugalmad kedvéért, amelyet testvéri szívvel kívánok neked, nem szeretném, hogy eme beszélgetéseidből is komédiák, tragédiák, panaszdalok, párbeszédok vagy effélék támadjanak, hasonlóak azokhoz, amelyek röviddel ezelőtt azért, mert időtöltésből közrebocsátottad őket, arra kényszerítettek, hogy bezárkózva és visszavonulva otthon tartózkodjál.

FILOTEO Csak beszélj szabadon.

ARMESSE Nem úgy beszélek majd, mint egy szent próféta, mint egy elragadtatott látnok, mint egy égbe néző apokaliptikus, sem mint Bileam angyal ihlette számará; nem úgy szólok majd, mintha Bacchus inspirált volna, mintha a Parnasszus könnyelmű múzsáinak lehelete fölfújta volna, vagy mint egy Phoebustól teherbe ejtett Szibilla, mint egy jövőmondó Kasszandra, vagy mintha lábam ujjától fejem búbjáig apollói lelkesedés töltene el, vagy mint egy látó jós az orákulumban vagy a delphoi háromlábú széken, mint a szfinx kérdéseit kiálló Oidipusz, vagy Sába királynéjának rejtvényeit fejtő Salamon; sem úgy, mint Kalkhasz, az olümposzi tanács tolmácsa, sem mint egy szellem megszállta Merlin, sem mintha Trophóniosz jósdájából jönnék. Hanem beszélek közönséges, paraszti nyelven, mint az olyan ember, akinek más gondja volt, semhogy a nagy- és kisagy nedvét kipároltassa addig, míg a *dura* és a *pia mater* végül szikkadt maradékként nem marad hátra; mint olyan ember mondom, kinek nincs más agyveleje, csak a magáé; akit még az utolsó sütetű, a mennyei udvartartás cselédszobájába való istenek is cserbenhagynak (azokat gondolom, kik nem esznek ambróziát és nem

isznak nektárt, hanem a hordók seprűjével és kiloccsant borral oltják szomjúságukat, ha nem akarják a vizet és nimfáit tiszteletben részesíteni, szóval azokat, akik velünk otthonosabban, bizalmasabban és közlékenyebben szoktak érintkezni), amint például sem Bacchus, sem amaz ittas számárlovag, sem Pán, sem Vertumnus, sem Faunus, sem Priapus nem méltóztatnak engem csak egy szalmaszálnyival is mélyebben beavatni, noha tetteiket még lovaiknak is el szokták mondani.

ELITROPIO Kicsit hosszúra nyúlik a bevezetés.

ARMESSO Türelem! Annál rövidebb lesz a befejezés. Csak egész röviden meg akarom jegyezni, hogy oly szavakat mondok neked, amelyeket nem kell kibetűzni oly módon, hogy előbb lepároltatják, retortán szűrik keresztül, vizes fürdőben feláztatják és a kvintesszencia receptje szerint szublimálják; hanem olyan szavakat, amelyeneket fejembe tömött dajkám, aki majdnem olyan kövér, begyes, hasas, erős csípőjű és nagy farú volt, mint amilyen lehet az a londoni asszony, akit Westminsterben láttam; akinek is a gyomra melegítése végett olyan két csöcse van, amelyek hasonlítanak a Szent Sparagorius óriás csizmáihoz, s amelyekből, ha kicserzik, biztosan két ferrarai dudát lehet készíteni.

ELITROPIO De ez már elég lehetne bevezetésnek.

ARMESSO Nos hát, hogy szavamat befejezzem, azt szeretném tőled hallani – mellőzve egyelőre a különböző hangokat ama fény és világosság alkalmával, amelyet filozófiád árasztani képes –, hogy kívánságod szerint milyen hangokkal köszöntsük különösen ama tudományos fényt, mely *A hamvazószerdai lakomáról* szóló könyvből árad? Milyen állatok azok, melyek *A hamvazószerdai lakomát* előadták? Azt kérdem, hogy vízi, légi, földi vagy holdbéli állatok-e? S mellőzve Smitho, Prudenzio és Frulla kijelentéseit, azt szeretném tudni, vajon tévednek-e azok, akik azt mondják, hogy te dühös, veszett kutya hangján szólsz, aztán meg, hogy egyszer a majmot vagy a farkast, máskor a szarkát

vagy a papagájt utánzod, és hogy fontos és komoly tételeket, morális és fizikai, nemtelen és nemes, filozófiai és komikus tételeket összevissza keversz.

FILOTEO Ne csodálkozzál, testvér, hiszen az csupán olyan lakoma volt, ahol az agyvelőket az indulatok kormányozzák, amint ezek az italok és ételek ízénck és illatának hatása alatt támadnak. Amilyen az anyagi és testi lakoma, ugyanolyan a szóbeli és szellemi is; így hát ennek a párbeszédés lakomának is megvannak a maga sokféle és különböző részei, ahogyan ama másik is kialakította a magáéit; megvannak ennek is sajátos viszonyai, körülményei és eszközei éppúgy, ahogyan amannak meglehetnének a magáéi.

ARMESSO Kérlek, úgy beszélj, hogy megértselek.

FILOTEO Ott, amint szokásos és illő, rendesen találni salátát és húsételt; gyümölcsöt és házi eledelt; konyhában főzöttet és patikában kotyvasztottat; egészségeseeknek és betegeknek valót; hideget, meleget; nyersét, főttet; vízből és földből származót; házit és erdeit; sültet, pároltat; érettet, fanyart; olyanokat, amelyek csak a táplálkozásra szolgálnak, s más egyebeket, amelyek az ínyt csiklandozzák; nehéz és könnyű ételt, sóst és sótalant, erőset és enyhét, keserút és édeset. Ilyformán itt is feltálaltak bizonyos egymásutánban ellentétes és különböző dolgokat aszerint, amilyen a gyomruk és ízlésük azoknak, akiknek kedvük támadt arra, hogy jelképes lakománkon megjelenjenek. Így aztán senki se panaszkodhasson, hogy hiába jött, s ha valakinek az egyik nem ízlik, vegyen a másiktól.

ARMESSO Igaz; de mit szólsz hozzá, ha azonkívül lakomádon olyan dolgok is találhatók, amelyek nem mennek el sem salátának, sem húsételnek, sem gyümölcsnek, sem házi eledelnek; amelyek sem hidegek, sem melegek; sem nem nyersék, sem nem főttek; sem nem étvágygerjesztők, sem nem éhségcsillapítók; sem

egészségeseknek, sem betegeknek nem valók; s ennél fogva nem származnak sem a szakács, sem a patikus kezéből.

FILOTEO Majd meglátod, hogy ebben sem tér el a mi lakománk bármilyen mástól. Miképpen akkor, mikor legjavában falatozol, vagy egy túlságosan forró falat megégeti a szájad, úgyhogy kénytelen vagy kiköpni, vagy pedig könnybe lábadt szemmel addig forgatod a szádban, míg végül egy kínos lökéssel legyűröd; vagy megvásik egy fogad; vagy nyelved a fogad közé kerül és megharapod, amikor kenyeret rágsz; vagy egy kövecske porrá zúzódik a fogad között, s kénytelen vagy kiköpni az egész falatot; vagy szádba jut a szakácsnak egy szakáll- vagy hajszála, és már-már okádnod kellene; vagy halszájka torkodon akad, és könnyedén megköhögtet; vagy egy csontocska keresztbe kerül a bárzsingodban, s a megfulladás veszedelme környékez: éppen úgy a mi lakománkon is – a magam és valamennyiünk bosszankodására – éppen efféle kellemetlenségek estek meg. Mindez pedig Ádám ősapánk bűnétől ered, aki miatt a megromlott emberi természet arra van kárhozthatva, hogy minden élvezetét kellemetlenség kísérje.

ARMESSO Milyen jámborul és épületesen hangzik! De mit felelsz azoknak, kik azt mondják, hogy dühös cinikus vagy?

FILOTEO Szívesen megengedem, ha nem is egészen, de részben.

ARMESSO De tudod-e, hogy sérelmet szenvedni nem oly szégyenletes, mint elkövetni?

FILOTEO Nekem elég, hogy amit én követtem el mások ellen, csak megtorlásnak mondható, amit viszont mások ellenem, az támadásnak.

ARMESSO Az istenek is kerülnek néha olyan helyzetbe, hogy megbánást kell szenvedniük, meggyalázást tűrniük, ócsárlást elviselniük: azonban másokat ócsárolni, meggyalázni és megbántani aljas, szemtelen, semmirekellő és gonosz emberek szokása.

FILOTEO Ez igaz; de én nem is bántok meg senkit, csak megtor-

lom a támadásokat, amelyek nem annyira engem, mint inkább a megvetett filozófiát érték; teszem pedig azért, hogy a szenvedett sérelmeket újabbak ne tetézzék.

ARMESSO Tehát harapós kutyához akarsz hasonlítani, hogy mindenki óvakodjék beléd kötni.

FILOTEO Úgy van, mert szeretem a békét, és bánt, ha bántanak.

ARMESSO Helyes, de azt mondják, hogy nagyon is heveskedel.

FILOTEO Hogy máskor ne jöjjenek újra, s hogy mások is óvakodjanak velem és másokkal kikezdeni; inkább hasonló közép-fogalmakból ugyanazokat a következtetéseket vonják le.

ARMESSO A sérelem magánjellegű volt, a bosszú nyilvános.

FILOTEO Ezért még nem igazságtalan; sok vétket követnek el titokban, amelyekért méltán nyilvánosan kell bűnhődni.

ARMESSO De ezzel tönkreteszed jó híredet, és inkább adsz te gáncsra alkalmat, mint azok; mert a világ azt mondja majd, hogy türelmetlen, képzelődő, szeszélyes és meggondolatlan vagy.

FILOTEO Ezzel nem törődöm; csak ne legyenek sem ők, sem mások terhemre többé. Ezért mutatom nekik a cinikus dorongját, hogy hagyjanak békén dolgaikkal együtt; s ha már nem akarnak nekem kedveskedni, legalább ne gyakorolják rajtam faragatlanságukat.

ARMESSO Hát filozófushoz illő dolognak tartod a bosszúállást?

FILOTEO Ha azok, akik nekem alkalmatlankodnak, Xantippé módjára viselkednek, én Szókratész vagyok.

ARMESSO Nem tudod, hogy a türelmet és béketűrést mindenkinek gyakorolnia kellene, és hogy általuk a héroszokhoz és fenséges istenekhez leszünk hasonlók; ezek, némelyek szerint, csak későn állnak bosszút, mások szerint egyáltalában nem bosszúállók, sőt meg sem haragszanak?

FILOTEO Tévedsz, ha azt hiszed, hogy én bosszút akartam állani.

ARMESSO Hát mit akartál?

FILOTEO Jobbá akartam őket tenni, s e szándék által is hasonlatosak vagyunk az istenekhez. Tudod, hogy a szegény Vulcanus engedelmet kapott Jupitertől, hogy ünnepnapokon is dolgozzék, így aztán a szerencsétlen üllő soha egy pillanatra meg nem pihen a rengeteg kalapácsütéstől; mert alighogy lesújtott az egyik, már csapásra készülődik a másik, hogy az igazságos villámok a gonosztevők és bűnösök büntetésére soha ki ne fogyjanak.

ARMESSO Csakhogy különbség van közted és Jupiter kovácsa, a ciprusi istennő férje között.

FILOTEO Elég, hogy türelemben és béketűrésben nincs nagy különbség köztünk; ebben az esetben is gyakoroltam ezeket az erényeket, mert hiszen nem hagytam egészen szabadjára bosszankodásomat, és nem is lovaltam bele magam haragomba.

ARMESSO Nem mindenkit illet meg, hogy az emberek, főleg pedig a tömeg javítója legyen.

FILOTEO Tedd hozzá: különösen, ha ez őt békében hagyja.

ARMESSO Azt mondják, hogy idegen országban kell tartózkodnia.

FILOTEO Én pedig kettőt mondok: először, hogy nem kell az idegen orvost megölni azért, mert olyan gyógymódokkal próbálkozik, amelyeket az itthoniak nem ismernek; másodszer meg azt mondom, hogy az igazi filozófusnak minden ország a hazája.

ARMESSO Ámde ha ők nem ismernek el sem filozófusnak, sem orvosnak, sem földijüknek?

FILOTEO Azért nem leszek kevésbé az.

ARMESSO Ki kezkesedik róla?

FILOTEO Az istenek, akik ideküldtek, én, ki itt vagyok, s azok, akiknek szeme van, hogy itt lássanak.

ARMESSO Úgy nagyon kevés és csak kevéssé ismert tanúid vannak.

FILOTEO Nagyon kevesen vannak és kevésbé ismertek az igazi orvosok is; ellenben majdnem valamennyi ember igazi beteg. Újra mondom: nem áll szabadságukban egyrészt így viselkedni, másrészt nem engedhetik meg, hogy így bánjanak azokkal, akik dicséretes szolgálatokat tesznek, akár idegenek, akár nem.

ARMESSEO Kevesen ismerik el ezeket a szolgálatokat.

FILOTEO Azért, mert nem ismerik, azok a gyöngyök nem kevésbé becsesek, s nekünk minden erőnkkel meg kell őket őriznünk, s szigorúnak és rendíthetetlennek kell lennünk, hogy megmentsük és megóvjuk őket attól, hogy a disznók lábbal tapossák. S úgy legyenek hozzám kegyesek az istenek, kedves Armesso, hogy én soha alantas önszeretetből vagy hitvány önérdékből ilyen bosszút nem állottam, hanem csakis hőn szeretett anyám, a filozófia iránti szeretetből s megsértett méltósága miatti buzgalomból. Most minden nyomorult pedáns, minden gyáva szófacsaró, minden ostoba faun, minden tudatlan szamár, csak mert egy csomó könyvet szorongat a hóna alatt, vagy mert hosszúra növeszti szakállát, vagy más külső modorosságot vesz föl, úgy véli, hogy máris a családhoz tartozik, s így e hazug barátok és torzszülöttek miatt a filozófia odáig süllyedt, hogy a köznépnél filozófus annyit jelent, mint csaló, semmirekellő, vaskalapos, léhűtő, szemfényvesztő, szélhámos, aki csak arra jó, hogy otthon időtöltésül, a mezőn madárijesztőül szolgáljon.

ELITROPIO Az igazat megvallva, a filozófusok fajtáját az emberek legnagyobb része még a papoknál is kevesebbre becsüli; mert ezek, noha mindenfajta söpredéknépből kerültek ki, mégsem hozták olyan rossz hírbe a papságot, mint amennyire megvetést szereztek a filozófiának azok, akik mindenfajta állattól kaptak nevet.

FILOTEO Áldjuk tehát a maga nemében az ókort, amikor is olyanok voltak a filozófusok, hogy közülük kerültek ki a törvényhozók, tanácsadók és királyok, s olyanok voltak a tanácsadók és

királyok, hogy ők lehetek a papok. A mi időnkben a papok legnagyobb része olyan, hogy megvetik őket, és őmiattuk nincs becsülete az isteni törvényeknek, s majdnem mindazok, akik filozófusoknak adják ki magukat, olyanok, hogy semmire sem becsülik őket és miattuk a tudományokat. Emellett a gazemberek sokasága, akárcsak a gyom, hamis vélekedésével rendszerint elnyomja a ritkán jelentkező erényt és igazságot, amely csak keveseknek nyilatkozik meg.

ARMESSO Nem ismerek filozófust, Elitropio, aki úgy szállna síkra a megvetett filozófiáért, s nem látok senkit, aki oly becsben tartaná tudományát, mint ez a Filoteo; mi volna, ha a többi filozófusnak is mind ilyen természete volna, azaz ily kevésbé lenne türelmes?

ELITROPIO A többi filozófus nem tett olyan felfedezéseket, nincs hát annyi őrizni-, annyi védelmezni valója. Így aztán könnyen lebecsülhetik azt a filozófiát, amely nem ér semmit, vagy egy másikat, amely keveset ér, vagy azt, amelyet nem ismernek; de ez, aki egy rejtett kincset talált, az igazságot, az isteni arc szépségétől lánggra gyúlva nem kevésbé féltékeny arra, hogy meg ne hamisítsák, el ne hanyagolják s be ne szennyezzék, mint ahogy mások piszkos indulata az aranyra, karbunkulusra és gyémántra vagy egy szép asszonyszemélyre irányul.

ARMESSO De kapjunk észbe, és térjünk a földologra. Azt mondják rólad, Filoteo hogy abban a lakomai beszélgetésedben egy egész várost, egy egész tartományt, egy egész birodalmat ócsárolsz és sértegetsz.

FILOTEO Erre sohasem gondoltam, ezt sohasem szándékoztam, soha nem tettem; s ha gondoltam, szándékoztam vagy tettem volna, magam vádolnám magamat legjobban, s kész volnék ezer visszavonásra, ezer bocsánatkérésre, ezer palinódiára; s ezt tenném nemcsak akkor, ha ilyen nemes és régi birodalmat sértetem volna meg, mint ez, hanem akkor is, ha akármely mást, lett

légyen bármennyire barbár is: s ugyanazt mondom nemcsak akármely városról, bármily műveletlennek híreszteljék, hanem akármely nemzedékről is, mondják bármily nyersnek, és akármely családról, nevezzék bármily barátságtalannak; mert nem lehet birodalom, város, nemzetség, sőt egész ház sem, ahol valamennyien egyetértenének, vagy ahol ezt feltehetnék, s ahol ne volnának oly ellentétes és ellentmondó jellemek, hogy ami az egyiknek tetszik, ne bántaná a másikat.

ARMESSO Ami engem illet, aki az egészet többször elolvastam és jól átgondoltam, én úgy találom, hogy egyik-másik helyen bizony kicsit elveted a súlykot; de általánosságban, úgy tartom, kifogástalanul, okosan és kíméletesen jársz el. De hát a híre olyan, amilyennek mondom.

ELITROPIO Ezt a hírt, és mást is, aljas módon azok közül terjesztették néhányan, akik találva érzik magukat. Bosszút szomjaznak, s mivel saját eszüket, tudományukat, szellemüket és erejüket elégtelennek érzik, mindenféle hazugságot koholnak, amelynek csak a magukfajta emberek adhatnak hitelt, s társakat toborozva az a céljuk, hogy az egveseket ért gáncsot közsérelmennek tüntessék fel.

ARMESSO Én inkább úgy vélem, hogy vannak helyesen ítélő és értelmes emberek is, akik a sérelmet általánosnak mondják, mert te az ilyen erkölcsöket magas származású embereknek is tulajdonítod.

FILOTEO Ugyan mifélek azok a szóban forgó erkölcsök, hogy hasonlókra, rosszabbakra és még sokkal különbekre nem, faj és szám szerint a világ legkiválóbb tájain és országaiban is ne bukkanhatnánk? Avagy talán sértésnek és hálátlanságnak ítélnéd hazám iránt, ha azt mondanám, hogy hasonló és még elvetendőbb erkölcsök találhatók Itáliában, Nápolyban, Nolában is? Ezzel talán lebecsülöm ezt az égtől kegyelt országot, amely anyyniszor feje s egyúttal jobb keze volt e földtekének, nevelője és

ura más nemzeteknek, amelyet mi másokkal egyetemben mindig minden erény, tudomány, műveltség, jó ízlés és udvariasság tanítójának, dajkájának és anyjának tekintettünk, még ha megtoldjuk is azt, amit éppen a mi költőink énekeltek róla, akik szerint éppúgy tanítója minden bűnnek, csalásnak, kapzsiságnak és kegyetlenségnek?

ELITROPIO Ez egészen összevág a te filozófiád alapelveivel; hiszen azt tanítod, hogy az ellentétek az alapelvekben és a legközelebbi tárgyokban összeesnek. Mert éppen azok a szellemek, akik legjobban hajlanak nagy, kiváló és nemes cselekedetekre, a legvégletesebb bűnökbe süllyednek, ha tévútra jutnak. Aztán meg a ritkább és kiválasztottabb szellemek rendszeren ott találhatók, ahol általánosságban a legtudatlanabbak és legbutábbak vannak; ahol meg általánosságban kevésbé műveltek és udvariasak az emberek, néha az udvariasság és művelt életmód valóságos mintáit találjuk. Úgy látszik tehát, hogy a különböző nemzeteknek a tökéletességek és tökéletlenségek ugyanazon mértéke adatott meg, csak hogy különböző elosztásban.

FILOTEO Helyesen beszélsz.

ARMESSO Mindezek mellett sok más emberrel egyetemben sajnálom, Filoteo, hogy a mi kedves hazánkban olyan emberekbe ütköztél, akik okot szolgáltatnak neked ilyen hamvazószerdai panaszra, nem pedig oly sok másba, aki megmutatta volna neked, hogy ez a mi országunk – noha a tieid azt mondják róla: *penitus toto divisus ab orbe* – mennyire hódol a nemes tudományok mindenféle tanulmányának, a fegyvergyakorlatoknak, a lovagiasságnak, a műveltségnek és az udvarias szokásoknak. Amennyire erőnktől telik, mindent megteszünk, hogy ezekben ne maradjunk őseink mögött, és ne tegyenek túl rajtunk más nemzetek; főleg azok, akik azt hiszik magukról, hogy a nemes gondolkodásmódot, a tudományok szeretetét, a fegyverekkel való bánnitást és a műveltséget mintegy a természettől kapták.

FILOTEO Hitemre mondom, Armesso, hogy annak, amit az imént mondottál, nem szabad, nem is tudnék ellentmondani, sem szavakkal, sem érvekkel, de még bensőmben sem, mert mindenképpen ügyesen, szerénységgel és meggyőző erővel véded ügyedet. Én tehát reád való tekintettel, valamint annálfogva, hogy nem barbár göggel közeledtél hozzám, kezdem bánni és sajnálni, hogy a fent említett személyek miatt odáig ragadtattam magamat, hogy téged s más tiszteletre méltó és humánus természetű embereket megbántsak: most már szeretném, ha ama párbeszédnek nem jutottak volna nyilvánosságra, s ha neked is úgy tetszik, elkövetek mindent, hogy ezentúl ne lássanak napvilágot.

ARMESSO Az én, valamint más jeles emberek szomorúságának egyáltalán nem az az oka, hogy közzétetted ezeket a párbeszédet, sőt, szükségesnek látnám lefordítani a mi nyelvünkre, hogy olvasmányul szolgáljanak a faragatlan és neveletlen embereknek, akik köztünk vannak. Ha majd látják, mily undorral fogadták és milyen vonásokkal rajzolták az udvariatlanságaikat, s ~~hogy azok mennyire visszataszítók; s ha már a jó tanulság és a jó példa, melyet a jobbaktól és a magasabb rangúaktól látnak,~~ nem képes őket útjukról letéríteni: talán mégis megváltoznak, és követik azokat amiatt való szégyenükben, hogy ama népséghez számítják őket, s megtanulják, hogy a személyes tisztesség és derekasság nem abban leledzik, hogy az ember tudja, mi módon kell másoknak alkalmatlankodni, s hogy ezt megteheti, hanem épp az ellenkezőjében.

ELITROPIO Nagyon tapintatosnak és körültekintőnek mutatkozol, ha hazád ügye forog szóban, emellett eltérőleg sokaktól, akik szűkölködnek észben és belátásban, hálás és elismerő vagy mások jó szolgálatait iránt. De Filoteo, véleményem szerint, nem elég óvatos abban, hogy jó híret megőrizze és személyét megvédje. Mert amilyen különböző a lelki finomság és a durvaság,

éppoly ellentétes a hatás is, amelyet remélni lehet, illetőleg amelytől félni kell. Ha teszem, egy szittya paraszt, aki tudós lett és sikerei révén hírnévre tett szert, elhagyván a Duna partjait, merész korholással és jogos váddal illetné a római szenátusnak tekintélyét és méltóságát, ez utóbbit ez a sértő támadás egy kiválóan okos és nagylelkű cselekedetre sarkallná: roppant szoborral jutalmazná szigorú korholóját. Tegyük föl ellenben, hogy egy római nemes és szenátor szerencsétlenségére elég oktalán volna, hogy elhagyja Tiberise kedves partjait, és ugyancsak jogos váddal és a legjogosultabb korholással illesse a szittya parasztokat; ezeket ama támadás arra készítené, hogy műveletlenségüknek, aljasságuknak és durvaságuknak annyi bizonyítékát adják, hogy ez szinte Bábel tornyának magasságáig halmozódnék: megköveznék, a nép dühének szabad folyást engednének, hadd értse meg a többi nemzet, mennyire más az, ha az embernek emberekkel van dolga, mint ha olyanokkal, akik csak az emberek képére és hasonlóságára vannak teremtvé.

ARMESSO Sohasem tartanám helyénvalónak, ó Filoteo, hogy én vagy más nálam elmésebb azoknak az ügyét és védelmét, akik ellen szatírát irányul, vállalja, csak mert honfitársaink, akiknek megvédésére maga a természet törvénye ösztönöz bennünket; mert sohasem fogok egyetérteni és barátságban állani azzal, aki azt állítja, hogy azok az emberek részei és tagjai a mi hazánknak, amely pedig éppoly nemes, művelt, jó modorú, jó nevelésű, tapintatos, humánus, értelmes emberekből áll, mint akármely más. Ha akadnak is benne olyanfajta emberek, hát bizonyára csak mint szenny, seprű, trágya és rothadás, úgyhogy nem nevezhetők egy birodalom vagy egy város részének más értelemben, mint ahogy a ganajlét mondjuk a hajó egy részének. Éppen ezért egyáltalában nem éreznénk magunkat azok miatt megbántva, efféle érzékenykedésünk miatt joggal érdemelnénk gáncsot. Az ilyen emberek sorából nem veszem ki a tudósok és

papok nagy részét sem; ha némelyikük a doktori méltóság révén nagy úr lett is, mégis parasztgőgjét, amelyet előbb nem mert mutatni, később többnyire azzal az önhittséggel és fölfuvalkodottsággal, amely tudós vagy papi híre következtében ragadt rája, annál merészebben és hivalkodóbban fitogtatja; éppen ezért nem lehet csodálni, ha oly sokakat látsz, akiken tudós és pap voltak ellenére is jobban megérik a barom, a nyáj és az istálló szaga, mint a valódi istállólegényeken, pásztorokon és földműveseken. Ezért szerettem volna, ha nem heveskedtél volna ennyire a mi egyetemünk ellen, mintegy az egészet sújtva, és nem gondolva meg, mi volt az eddigelé, mi lesz vagy lehet majd a jövőben, s részben micsoda már most is.

FILOTEO Ne neheztelj. Mert ha hű képét festettem is róla ezúttal, tévedései mégsem akkorák, hogy hasonlókat ne követnének el mind a többiek is, amelyek többre tartják magukat, s a doktori címmel többnyire gyűrűs lovakat és kalapos szamarakat bocsátanak el. Nem vitatom el tőle, hogy kezdettől fogva mily jól elrendezték szép tanulmányi rendjét, szertartásainak méltóságát, gyakorlatainak elosztását, ruhaviseleteinek szépségét, és sok más körülményt, amely egy akadémia szükségleteihez tartozik és ékességéül szolgál; kétségtelen tehát, hogy mindenki köteles azt egész Európában, tehát az egész világon az első egyetemnek vallani. Nem tagadom továbbá, hogy a szellemek finomságát és az elmék élességét illetőleg, amint azokat Britannia mindkét része természettől fogva létrehozta, mindazokhoz hasonló, amelyeket legkiválóbbaknak ismerünk, sőt velük egyenlő is lehet. Éppúgy az sem ment feledésbe, hogy a spekulatív tudományok, mielőtt Európa más részeiben újraéledtek volna, ezen a helyen virágoztak, és hogy a metafizika jeles mesterei által – noha nyelvük és a szerzetesek foglalkozása barbár volt – a filozófia egyik legnemesebb és legkiválóbb ága (mely napjainkban már majdnem kiveszett) valamennyi többi akadémiára is árasz-

totta fényét, mégpedig oly országokban, amelyeket nem barbárok laknak. De ami bántott és bennem undort is, nevetséget is keltett, az, hogy míg a nyelv szerint sehol sem találok több rómainak és attikáinak, mint ezen a helyen, azok máskülönben (csak általánosságban beszélek) azzal dicsekszenek, hogy mindenképpen elűtnek elődeiktől, sőt éppen ellentétei azoknak. Ezek persze kevesebbet törődtek az ékesszólással és a nyelvtani szigorúsággal, egész figyelmüket a spekulációkra irányították, amelyeket azok szofizmáknak neveznek. De metafizikájukat, amelyben mesterüket, Arisztotelészt is fölülmúlták – noha elhomályosítja és eltorzítja azt számos üres következtetés és tantétel, amely nem filozófiai, nem is teológiai, hanem renyhe és rosszul alkalmazott szellemről tesz tanúságot –, többre becsülöm mindannál, amit ezek a jelenkori férfiak minden cicerói ékesszólásukkal és deklamáló művészetükkel létrehozni képesek.

ARMESSO Ezek sem megvetni való dolgok.

FILOTEO Igaz, de ha választanom kell a kettő között, hát többre tartom a szellem pallérozását, bármennyire zavaros is az még, mint a mégoly ékes szófacsarást és a retorikában való jártasságot.

ELITROPIO Ez az állítás eszembe juttatja Ventura testvért, aki a Szentírásnak azt a helyét fejtegette, mely azt mondja: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré!”, s ez alkalommal felsorolta mindazon pénzek neveit, veretükkel és súlyukkal egyetemben, melyek a rómaiak idejében voltak, és amelyeket tudj’ isten mi csoda ördögös vén salabakterből szedett ki – több volt százhusznál –, hogy megmutassa, milyen nagy tudós és milyen jó emlékezete van. Amikor szónoklata befejeztével odament hozzá egy jámbor ember s kérte: „Tisztelendő atyám, kérlek, adj kölcsön egy aranyat!”, ő azt felelte, hogy a kolduló szerzethez tartozik.

ARMESSO Mi végre mondd el ezt?

ELITROPIO Azt akarom ezzel mondani, hogy olyannyira járta-sak a fordulatokban és nevekben, de a dolgokkal nem törődnek, ugyanazon az öszvéren nyargalnak, mint az öszvérek eme tiszte-lendő atyja.

ARMESSO Azt hiszem, hogy az ékesszólás tudományát nem te-kintve, amelyben felülmúlják összes elődeiket, és nem maradnak a maiak mögött, a filozófiában és más spekulatív területen sem egészen járatlanok; hiszen az ezekben való alapos ismeretek nél-kül nem tudnak semmiféle akadémiai fokozatot elérni. Az egye-temi szabályok ugyanis, amelyekre esküvel vannak kötelezve, előírják: *Nullus ad Philosophiae et Theologiae magisterium et doctora-tum promoveatur, nisi potaverit e fonte Aristotelis.*

ELITROPIO Elmondom nektek, mit csináltak, hogy ne legyenek esküszegők. A három kút közül, amely az egyetemen van, az egyiket Arisztotelész kútjának nevezték, a másodikat Püthago-rasz kútjának mondják, a harmadik Platón kútja nevet kapta. Minthogy ebből a három kútból merítik a vizet, hogy sört és bármi egyebet készítsenek – ebből a vízből itatják az ökröket és lovakat is –, ennek következtében mindenki, ha csak három vagy négy napig tartózkodott is e tanulmány- és kollégiumhá-zakban, bőségesen ivott nemcsak Arisztotelész, hanem Püthago-rasz és Platón kútjából is.

ARMESSO Sajnos, nagyon is igazat szólsz. Ezért van az, Filoteo, hogy a doktorok olyan olcsó áron kelnek el, mint a szardella; mert amilyen szaporák s amilyen csekély fáradsággal találják és halásszák őket, éppoly csekély áron veszik is. Minthogy pedig nálunk manapság ilyen a doktorok legnagyobb része – kivétel néhány kiváló férfiú, aki ékesszólása, tudományossága és világ-fias modora által hírneves, mint teszem egy Matthew Tóbiás, egy Culpeper és mások, akiket nem tudok megnevezni –, meg-történik, hogy valakit azért, mert doktornak nevezi magát, ép-penséggel nem úgy tartanak számon, mint akinek új nemesi

rangja van, sőt inkább ellenkező természetet és jellemet gyanítanak benne, hacsak valami közelebbit nem tudnak róla. Ezért aztán azok, akik származásuknál vagy más körülménynél fogva nemesek, még ha ehhez a nemesség fő ékessége, a tudományos képzettség járul is, szégyellik magukat, hogy fölavattassák és doktoroknak neveztessek magukat, hanem megelégszenek azzal, hogy tudósok. S ezekből több található az udvarokban, mint ahány vaskalapos van az egyetemen.

FILOTEO Sohase bánd, Armesso, mert mindenütt, ahol doktorok és papok vannak, kétfajta található belőlük; az igazi tudósok és igazi papok, ha alacsony származásúak is, nem lehetnek mások, mint műveltek és nemesek, mert a tudomány az egyik legkitűnőbb eszköz arra, hogy magasztos törekvéseket oltson az emberi lélekbe. A többiek azonban annál parasztosabbaknak mutatkoznak, minél jobban kiviláglik, hogy hasonlóan a *deorum paterhez* vagy a Salmoneus óriáshoz, „magasan dörgően” akarnak viselkedni, amennyiben bíbort öltött szatír vagy faun módjára félelmetes, parancsoló képpel lépkednek, miután az iskolafő katedráján megállapították, melyik deklinációhoz tartozik *hic, et haec, et hoc nihil*.

ARMESSO Ám hagyjuk ezt a tárgyat. Miféle könyv az, amelyet kezdedben tartasz?

FILOTEO Párbeszédék.

ARMESSO A lakoma?

FILOTEO Nem.

ARMESSO Hát micsoda?

FILOTEO Mások, amelyekben az én módszerem szerint az *okról, az elvről és az egyről* van szó.

ARMESSO Milyenek a beszélők? Talán megint valami ördögös Frullával vagy Prudenzióval van dolgunk, akik újból kellemetlenkednek nekünk?

FILOTEO Ne aggódjatok! Egyet kivéve, a többi mind békés és illemtudó ember.

ARMESSO Így hát a magad szavai szerint ezekben a párbeszédekben is lesz valami kivetnivalónk?

FILOTEO Ne féljeteK. Inkább vakargatlak majd, ahol viszket, semmint hogy szúrjalak, ahol fáj.

ARMESSO Csakugyan?

FILOTEO Elsősorban itt találod majd a tudós, tiszteletre méltó, kedves, derék Alexander Dicsont, a hű barátot, akit a Nolai úgyszeret, mint a saját szeme világát, s aki alkalmat adott e párbeszédnek létrejöttére. Őt olyannak mutatom be, mint aki az anyagot szolgáltatja Filoteo fejtegetéseinek. Másodszor itt van Filoteo, azaz én, aki aszerint, amint az alkalom megkívánja, megkülönböztetésekkel, meghatározásokkal és bizonyításokkal megvilágítom a szóban forgó tárgyat. Harmadszor itt van Gervasio, olyan ember, aki nem céhünkbeli, hanem csak szórakozásképpen akar részt venni beszélgetéseinkben; olyanféle, hogy se hús, se hal, mulat Poliinnio dolgain, és helyel-közzel alkalmat szerez neki, hogy előadhassa balgaságait. Ez az istentelen vaskalapos a negyedik: szigorú korholója a filozófusoknak, amiért magát Mómosznak hiszi; egyik leglelkesebb híve a skolasztikusok nyájának, amiért is magát szívesen Szókratésznak nevezi; örök ellensége a női nemnek, s merthogy nem fizikus, magát Orpheusz-
nak, Muszaiosznak, Titürosznak és Amphiónnak tartja. Azokhoz tartozik, akik ha egy szép körmondatot faragtak, egy elegáns levélkét fogalmaztak vagy egy szólásmódot csiperintettek Cicero konyhájából, akkor mindjárt föltámadt Démoszthenész, virul Tullius és él Sallustius; most Argus, aki minden betűt, minden szótagot, minden kifejezést észrevesz; most Rhadamanthüsz, aki *umbras vocat ille silentium*; most Minosz, Kréta királya, aki *urnam movet*. Vizsgálgatják a kifejezéseket; megvitatják a szólásmódokat, mondván: „Ezek a költőre emlékeztetnek, ezek a vígjáték-

íróra, ezek a szónokra; ez méltóságos, az alantas; ez fenséges, amaz meg a *humile dicendi genus*-hoz tartozik; ez a fordulat nyers, de lágy volna, ha így hangzanék; egy kezdő író keveset törődik az ókorral, *non redolet Arpinatem, desipit Latium*. Ez a szó nem toscanai, mert Boccaccio, Petrarca és más neves szerzők nem használják. Nem úgy kell írni, *homo*, hanem *omo*, nem *honore*, hanem *onore*, nem *Polihimnio*, hanem *Poliinnio*.” Ezzel dicsekszik, meg van magával elégedve, semmi sem tetszik neki annyira, mint saját tettei: Jupiter ő, aki a magasból „*alta specula*” nézi és szemléli az oly sok szükségtelen tévedésnek, balesetnek, gondnak, bajnak alávetett többi ember életét. Csak ő boldog, csak ő él mennyei életet, midőn saját istenségét egy *spicilegium*, egy szótár, egy *Calepino*, egy lexikon, egy *Cornucopia*, egy *Nizzolio* tükrében szemléli. Ebben az önelégültségében, míg mindenki más csak egy, ő egymagában minden. Ha nevetni talál, magát Démokritosznak nevezi; ha sírni talál, Hérakleitosznak; ha vitatkozik, neve Khrüszipposz; ha okoskodik, Arisztotelész; ha ábrándokat kerget, Platón; ha elbömböl egy beszédecskét, Démoszthenésznek mondja magát; ha elemzi Vergiliust, ő maga Maro. Most leckézteti Akhillészt, dicséri Aeneast, korholja Hektort, kikel Pürrhosz ellen, gyászol Priamoszért, vádolja Turnust, mentegeti Didót, dicsőíti Achatest; és végül, miközben *verbum verbo reddit* és vad szinonimákat halmoz egymásra, *nihil divinumase alienum putat*. Midőn pedig pöffeszkedve lelép katedrájáról, mintha égi birodalmakat rendezett, szenátusokat rendszabályozott, hadseregeket fékezett, világokat reformált volna, meg van győződve, hogy ha a világ nem volna olyan igazságtalan, ő megtenné a valóságban, amin gondolatban kérődzik. *O tempora, o mores!* Mily kevesen értik a *participiumok*, az *adverbiuumok* és a *coniunctiók* természetét! Mennyi időbe telt, míg felfedezték alapját és igazi okát annak, miért kell az *adjectivumnak* egyeznie a *substantivummal*, miért kell a *relativumnak* a megelőző szó után igazodnia, s

mely szabály szerint hol áll előtte, hol mögötte a szónak, amelyre vonatkozik; mily mérték és mily fokozat szerint alkalmazták a fájdalom és öröm *interjectióit*, mint *heu, oh, ahi, ah, hem, ohe, hui* és más fűszereket, amelyek nélkül egész beszédünk minden íz nélkül való volna.

ELITROPIO Mondhatsz, amit akarsz, és értheted, ahogy tetszik; én azt mondom, hogy jobb, ha az ember boldognak tartja magát, mint Kroiszosz, ha különben szegény is, mintha szegénynek tartja magát, holott valójában Kroiszosz. Nem üdvösebb-e neked, ha akárcsak egy szipirtyód van, aki tetszik neked és kielégít téged, mint ha egy Lédával vagy Helénával élsz, aki untat és utálatot kelt benned? Mit árt hát azoknak a tudatlanság és a szellemtelen foglalkozás, ha annál boldogabbak, minél inkább csak önmaguknak tetszenek? A friss fű úgy ízlik a szárnak, az árpa a lónak, mint neked a kalács meg a fogolyhús; a disznónak olyan jólesik a makk és a moslék, mint Jupiternek az ambrózia és a nektár. Talán föl akarod ébreszteni azokat édes balgaságukból, hogy e fáradságodért aztán beverjék a fejedet? Ki tudja különben, melyik a balgaság, ez-e vagy amaz? Egy pürrhónianus azt mondta: ki tudja, nem a mi állapotunk-e a halál, azoké meg, akiket elhunytaknak mondunk, az élet? Éppúgy – ki tudja, nem áll-e a boldogság és az igazi üdvösség a mondat részeinek helyes összekapcsolásában és egymásutánjában?

ARMESSO Ilyen a világ; mi adjuk Démokritoszt a vaskalaposokkal és grammatikusokkal szemben; a gyakorlati emberek, akik tesznek-vesznek, adják Démokritoszt velünk szemben; a szerzetesek meg a papok, akik nemigen szoktak gondolkodni, démokritoszkodnak valamennyiünkkel szemben. És viszont, a vaskalaposok csúfolódnak rajtunk, mi a gyakorlati embereken, valamennyien a szerzeteseken, s végeredményben, minthogy az egyik mindig bolondja a másiknak, oda jutunk, hogy mind különbözik *in specie*, de egyezünk *in genere et numero et casu*.

FILOTEO Különbözők tehát a megrovások fajai és módjai, és sokfélék a fokozatai; de legélesebbek, legkeményebbek, legborzalmasabbak és legfélelmetesebbek a mi főiskolamestereinkéi. Éppen ezért hajtsunk térdet előttük, horgasszuk le fejünket, fordítsuk ki szemünket és emeljük fel kezünket, sóhajtozzunk, sírjunk, kiáltozzunk és esedezzünk kegyelemért. Hozzátok fordulok tehát, kik Mercurius pálcáját hordjátok kezetekben, hogy eldöntsétek a vitákat és megoldjátok a kérdéseket, amelyek a halandók és az istenek között fölmerülnek; hozzátok, ti Menipposzok, akik a hold golyóján ülve, elfordított és lesütött szemmel néztek le reánk, s megvetéssel és haraggal sújtjátok tetteinket: hozzátok, ó, Pallasz paizshordói, Minerva zászlóőrei, Mercurius tisztartói, Jupiter asztalnokai, Apolló tejtestvérei, Epimétheusz kézművesei, Bacchus pincemesterei, a bakkhánsnők hajcsárai, a Hédoniák megkorbácsolói, a Thüadák hajtói, a Menádok legyőzői, a Basszaridák csábítói, a Mimallonidák lovagjai, Egeria nimfa szeretői, a lelkesedés gúnyolói, a tudatlan nép demagógjai, Demogorgone megfejtői, az ingadozó tudományok dioscurusai, Pantamorphusz kincstárnokai és Áron főpap bűnbakjai; nektek ajánlom prózám, ítéleteteknek vetem alá múzsáimat, premisszáimat, szubszumpcióimat, digresszióimat, parenthéziseimet, applikációimat, klauzuláimat, periódusaimat, konstrukcióimat, adjektívációimat, epithetizmusaimat. Ó, ti kedves vízi emberek, kik szóvirágaitokkal megejtitek lelkünket, lebilincselitek szívünket, megigézitek szellemünket és megkötitek elbolyongó gondolatainkat; tudjátok be a jó szándéknak idegenszerűségeimet, javítsátok ki hibáimat, tömjétek be a bűzt lehelő örvényeket, heréljétek ki Szilénozaimat, takarjátok be meztelenségemet, nyesegetek meg szószaporításaimat, foldozzátok meg kihagyásaimat, fékezzétek szóismétléseimet, enyhítsétek pongyolaságaimat, nézzétek el szószaporításomat, bocsássátok meg trágárságaimat. Kérve kérlek valamennyiteket együttesen,

és téged különösen, te szigorú, mogorva, haragos Poliinnio mester, szüntesd meg vad dühödöt és vétkes gyűlöletedet a nemes női nem ellen, s ne homályosítsd el számunkra azt, ami a legszebb a földön, s amire ezer szemével letekint az ég. Térj eszedre, eszmélj és lásd be, hogy ama gyűlöleted nem más, mint tiszta örültség és őrzöngő düh. Ki lehetne érzéketlenebb és bárgyúbb, mint az, ki nem látja a világosságot? Van-e elvetendőbb balgaság, mint a nem kedvéért ellensége lenni magának a természetnek, mint Sarzának ama barbár királya, aki, mivel tőled tanulta, ezt mondta:

Amit természet létrehoz, gyarló az,
Mert nőnemhez való e szó: „natura”.

Vedd szemügyre valahára az igazságot, emeld föl tekintetedet a jó és rossz megismerésének fájához, tekintsd a nagy ellentétet kettejük között, és nézd, melyik a hím, melyik a nő. Itt barátod, a test mint hím; ott ellenséged, a lélek mint nő. Itt a káosz: hímnemű, ott a rend: nőnemű; itt az álom, ott az ébrenlét; itt a szellemi renyhesség, ott az emlékezet; itt a gyűlölet, ott a barátság; itt a félelem, ott a biztonság; itt a szigor, ott a szelídség; itt a botrány, ott a béke; itt a düh, ott a nyugalom; itt a tévedés, ott az igazság; itt a hiány, ott a bőség; itt a pokol, ott az üdvösség; itt Polihimnio, a pedáns, ott Polihimnia, a múzsa. Szóval minden hiba, fogyatékoság és bűn hímnemű, és minden erény, jelesség és jó tulajdonság nőnemű. Éppen azért az okosságot, igazságot, bátorságot, mértékletességet, szépséget, fenséget, méltóságot, istenséget nőneműen nevezik el, így képzelik, így festik őket, s ilyenek is. Ám hagyjuk az elméleti, fogalmi és grammatikai okokat, amelyek annyira a te érvelésedhez illők, s térjünk át természetes, reális és gyakorlati érvekre: elég-e ez az egyetlen példa, hogy megkösse nyelvedet, betömje szádat, és

hogy zavarba ejtsen valamennyi társaddal egyetemben, ha tudniillik oly férfiút kellene találnod, aki különb, vagy csak olyan, mint ez az isteni Erzsébet, aki Angolországban uralkodik? Oly gazdagon megáldotta őt az ég, oly magasra emelte, és elhalmozta őt kegyeivel, védi és őrzi, hogy hiába törnek ellene szóval és tettel ellenségei. E hölgnél senki sem érdekesebb az egész birodalomban, senki sem hősiesebb a nemesek közt, senki sem tudósabb a hivatali méltóságok közt, senki sem bölcsőbb az államférfiak közt. Ha testi szépségére, a nép- és tudós nyelvek ismeretére, a tudományokban és művészetekben való jártasságára, a kormányzásban való okosságára, nagy és messzeható tekintélye szerencséjére gondolunk, vagy pedig a természet és a kultúra minden egyéb erényét számba vesszük, hozzá képest elenyésznek a Szophoniszbék, Faustinák, Szemiramisok, Didók, Cleopatrák és a többi mind, akikkel Itália, Görögország, Egyiptom valamint Európa és Ázsia többi részei az elmúlt időkből dicsekedhetnek. Tanúim az ő tettei és fényes sikerei, amelyekre nemes bámulattal tekint a jelen század; midőn Európa-szerte haragosan hömpölyög a Tiberis, fenyegetően a Pó, erőszakosan a Rhône, véresen a Szajna, viharosan a Garonne, dühöng az Ebro, őrzöng a Tajo, bágyadt a Maas és nyugtalan a Duna: ő szeme ragyogásával ötnél több lusztrumon keresztül lecsendesítette a nagy Óceánt, amely örökös árapályával vidáman és csendesen fogadja tág ölébe szeretett Temzójét; s ez minden félelem és gond nélkül, biztosan és derülten vonul tova, s merészen kígyózik a füves partok közt. Hogy tehát újra előlről kezdjem, miként . . .

ARMESSE Hallgass, hallgass, Filoteo! Ne akarj vizet hordani óceánunkba és gyertyafénnyel erősíteni a mi napvilágunkat: hagyd abba az elragadtatást – hogy rosszabbat ne mondjak –, mikor a távollevő Poliinniókkal vitatkozol. Inkább mutass be

valamit azokból a dialógusokból, hogy ne töltsük tétlenül e napot és ez órákat.

FILOTEO Íme, olvassátok.

MÁSODIK PÁRBESZÉD

Beszélgetők: ARELIO DICSONO, TEOFILO,
GERVASIO, POLIINNIO.

DICSONO Kérlek, Poliinnio mester, te is, Gervasio, ne szakítsátok félbe ezentúl beszélgetéseinket.

POLIINNIO *Fiat.*

GERVASIO Ha ez a magiszter itt beszél, nekem lehetetlen hallgatnom.

DICSONO Azt mondod tehát, Teofilo, hogy mindennek, ami nem maga első elv vagy első ok, van elve és van oka?

TEOFILO Kétségkívül és minden ellentmondás nélkül.

DICSONO Azt akarod ezzel mondani, hogy aki ismeri az okozatokat és az elvből folyó dolgokat, ismeri az okot és az elvet is?

TEOFILO Nem könnyen a legközelebbi okot és a legközelebbi elvet; de legnehezebben még nyomát is az első oknak és az első elvnek.

DICSONO Hogyan gondolod hát, hogy a dolgok, amelyeknek első meg legközelebbi okuk s első meg legközelebbi elvük van, valóban megismerhetők, ha a hatóokuk – amely pedig a dolgok valódi megismeréséhez szükséges tényezőkhöz tartozik – rejtve marad?

TEOFILO Elismerem, hogy könnyű dolog szabályokat adni a bi-

zonyítás elméletére, de a bizonyítás maga nehéz. Nagyon kényelmes dolog szabályokat adni az okokra, körülményekre és a tudományok módszereire vonatkozólag; de azután a mi metódikusaink és analitikusaink rosszul alkalmazzák organonjaikat, módszeres elveiket és „a művészetek művészetét”.

GERVASIO Mint azok, akik jól értenek szép kardok készítéséhez, de nem tudnak bánni velük.

POLIINNIO *Ferme.*

GERVASIO Verd meg, isten, vaksággal, hogy szemét se nyithassa ki többé.

TEOFILO Azt mondom tehát, nem lehet követelni a természetfilozófustól, hogy fölmutassa az összes okokat és elveket; hanem csak a fizikaiakat, s ezek közül is csak a legfőbbeket és a közvetleneket. Mondják ugyan, mivel az első elvtől és októl függenek, ez az ő okuk és elvük; mindamellet a köztük levő viszony nem oly szoros, hogy az egyiknek megismeréséből a másik megismerése következne. Éppen ezért nem is lehet követelni, hogy egy és ugyanabban a tudományban tárgyalják.

DICSONO Hogy érted ezt?

TEOFILO Úgy, hogy ami ismeretet valamennyi függő dolog megismeréséből az első elvre és okra vonatkozólag szerezhethünk, még a kevésnél is kevesebb; mert a mindenség az ő akaratából vagy jószágából ered, ez princípiuma az ő működésének, amelyből a hatások összessége származik. Ugyanezt láthatjuk a műremekeknél is: aki látja a szobrot, nem látja a szobrászt, aki látja Helené képét, nem látja Apellészt, hanem csak annak a tevékenységnek az eredményét, amely Apellész szellemének kiválóságából fakad; mindez pedig hatása ama férfi szubsztanciája akcidenseinek és tulajdonságainak, míg abszolút lénye teljesen ismeretlen marad.

DICSONO Így hát a világegyetemet megismerni annyi, mint semmit sem ismerni meg az első elv lényéből és szubsztanciájából,

inkább csak annyi, mint megismerni az akcidensek akcidenseit. TEOFILO Helyes; de nem szeretném, ha azt hinnéd, hogy nézetem szerint istenben vannak akcidensek, vagy hogy megismerhető azáltal, ami rajta mintegy akcidens.

DICSONO Nem teszek föl rólad ily balgaságot, s jól tudom, hogy különbség van a között, ha azt mondjuk, hogy minden, ami az isteni természetén kívül van, akcidens, vagy hogy az ő akcidense, vagy hogy *mintegy* az ő akcidense. Úgy hiszem, ezzel az utolsó kifejezéssel akarod megjelölni az isteni tevékenység hatásait; ezek a dolgok szubsztanciáját, sőt magukat a természetes szubsztanciákat alkotják ugyan, mindamellettt csak mintegy a legtávolabbi akcidensek, ha az isteni természetfölötti lény tökéletes megismeréséről van szó.

TEOFILO Helyesen mondod.

DICSONO Így hát az isteni szubsztanciáról semmit sem tudhatunk meg, egyrészt végtelensége miatt, másrészt mert nagyon távol van azoktól a hatásoktól, amelyek szélső határát jelentik megismerőkéességünk területének; legfeljebb valamelyes nyomát ismerhetjük meg, mint mondják a platonikusok, távoli hatását, mint mondják a peripatetikusok, ruháját, mint mondják a kabalisták, mintegy csak hátulról láthatjuk, mint mondják a talmudisták, tükörképét, árnyékát és mint rejtvényt, mint mondják az apokaliptikusok.

TEOFILO Sőt, mi több: minthogy nem tekinthetjük át teljesen ezt a világegyetemet, amelynek szubsztanciája és legfőbb mi-volta oly nehezen érthető meg, azért sokkal kevésbé ismerjük meg az első elvet és okot hatása által, mint amennyire megismerhetjük Apellészt remekművei révén; mert ezeket valamenynyit láthatjuk és részenként vizsgálhatjuk, de nem úgy az isteni hatalom nagy és végtelen hatását. Éppen ezért ez a hasonlat csak bizonyos korlátozással használható.

DICSONO Úgy van, én is úgy fogom föl.

TEOFILO Jó lesz tehát, ha tartózkodunk ily magas tárgy megbeszélésétől.

DICSONO Ebben egyetérték veled; mert az erkölcs és a teológia számára elegendő annyira ismerni az első elvet, amennyire ezt a mennyei hatalmak kinyilatkoztatták és az isteni férfiak hirdették. Ezenfelül nemcsak minden törvény és teológia, hanem minden egészséges filozófia is azt tanítja, hogy profán és meggondolatlan szellemre vall, ha olyan dolgokat vizsgálunk, és olyan dolgok meghatározását keressük, amelyek értelmünk körén túl vannak.

TEOFILO Helyes: de ezek nem annyira korholni valók, mint amennyire dicséretre méltók azok, akik emez elv és ok megismerésében buzgólkodnak, hogy lehetőség szerint megértsék nagyságát, amennyiben harmonikus lélekkel tekintik át eme gyönyörű csillagzatokat és ragyogó testeket, mindmegannyi lakott világot, hatalmas élőlényt és fennkölt istenséget, amelyek mintha megszámlálhatatlan világok lennének, s valóban azok is, egészen hasonlók ahhoz, amely bennünket rejt; s minthogy lehetetlen, hogy önmagukból ered létük, mert hiszen összetettek és elpusztíthatók – noha ezért még nem érdemlik a pusztulást, amint helyesen jegyzi meg a Timaiosz –, ennél fogva szükséges, hogy megismerjék az elvet és az okot, s aztán létük, életük és működésük nagyságával végtelen térben, számtalan hangon bizonyítsák és hirdessék első elvük és okuk végtelen dicsőségét és fenségét. Mellőzve tehát, szavaidnak megfelelőleg, azt a vizsgálódást, amely meghaladja érzékeink és értelmünk körét, tárgyaljuk az elvet és okot, amely a természet vagy maga annak nyoma, vagy pedig tág ölében azt visszasugározza. Tedd fel tehát kérdéseidet sorjában, ha azt akarod, hogy kellő sorrendben feleljek.

DICSONO Így fogok tenni. De mindenekelőtt, minthogy mindig azt mondod: *ok és elv*, azt szeretném tudni, vajon ezeket egyforma jelentésben veszed-e?

TEOFILO Nem.

DICSONO Úgy hát mi különbség van a két fogalom között?

TEOFILO Ha istent első elvnek és első oknak mondjuk, egy s ugyanazt a dolgot értjük különböző vonatkozásokban; ha azonban a természetben való elvekről és okokról beszélünk, akkor különböző dolgokat gondolunk különböző vonatkozásaikban. Istent első elvnek mondjuk, amennyiben minden dolog az előbb és utóbb sorrendjére nézve, vagy természet, tartam és méltóság szerint mögötte áll. Istent első oknak mondjuk, amennyiben minden dolog tőle különböző, mint a hatás a hatóerőtől, a létrehozott dolog a létrehozótól. Ez pedig két különböző jelentés, mert nem minden dolog, amely időben előbbre való és becse- sebb, oka a későbbinek és kevésbé becsesnek; s mert nem minden, ami ok, időben előbbre való és becsesebb az okozottnál, amint ez a helyes megfontolásból könnyen kiviláglik.

DICSONO Most mondd meg, a természetre vonatkozólag: mi különbség van ok és elv között?

TEOFILO Olykor az egyik kifejezést a másik helyett használják ugyan, mindamellet a pontos nyelvhasználatban nem minden, ami elv, ok is. Így a pont elve a vonalnak, de nem oka; a pillanat elve a tevékenységnek, a *terminus a quo* elve a mozgásnak, de nem oka; a premisszák elvei a bizonyításnak, de nem okai. Az elv tehát általánosabb kifejezés, mint az ok.

DICSONO Midőn e két kifejezést, a szigorúbb nyelvhasználatot követők szerint, eme sajátos jelentésekre korlátozod, ezzel, úgy hiszem, azt akarod mondani, hogy *elv* az, ami bensőleg hat közre egy dolog létrehozásában, s megmarad az eredményben; mint pl. az anyag és forma, amelyek megmaradnak az összetételben; vagy az elemek is, amelyekből a dolog összetevődik és amelyekké újra föl bomlik. *Ok* azonban szerinted az, ami külsőleg hat közre a dolgok létrehozásában, s aminek lényé kívül marad az össze-

tételen, mint a hatóok és a cél, amelyek szerint a létrejött dolog teremtdött.

TEOFILO Nagyon helyes.

DICSONO Miután tisztáztuk ezt a különbséget, azt óhajtanám, hogy először az okokat vedd szemügyre, azután az elveket. Ami meg az okokat illeti, először szeretnék hallani az első hatóokról, a formális okról, amely, mint mondod, kapcsolatos a hatóokkal; aztán a végokról, amelyet amannak mozgatójaként fogunk föl. TEOFILO Javaslato-d a tárgyalás sorrendjét illetőleg nagyon tetszik nekem. Ami tehát a hatóokat illeti: egyetemes fizikai ható-oknak mondom az ész-t, a világegyetem első és legfőbb képességét, amely általános formája a világegyetemnek.

DICSONO Úgy vélem, hogy ebben egyetértesz Empedoklésszel, csak-hogy a te fölfogásod biztosabb, határozottabb, sokoldalúbb, és amennyire a pusztá elnevezésből megítélhető, mélyebb. Szívességet teszel tehát nekünk, ha mindent részletesen megmagyarázol, s mindenekelőtt azt mondod meg, mi az egyetemes ész.

TEOFILO Az egyetemes ész a világlélek legbensőbb, legvalódibb, legsajátosabb képessége, és ama része, amellyel hatni képes. Magamagával azonos valami, ami betölti a mindenséget, megvilágítja a világegyetemet és igazítja a természetet, hogy kellőképpen létrehozza fajait; ennél-fogva úgy viszonylik a természetes dolgok létrehozásához, mint a mi eszünk az értelmes alkotások megfelelő létrehozásához. A püthagoreusok a világegyetem mozgatójának és hajtójának nevezték, amint a költő kifejezte:

Totamque infusa per artus

Mens agitat molem totoque se corpore miscet.

A platonikusok a világ építőmesterének mondották. Ez az építőmester, úgy mondják, teljesen egy magasabb világból lép

át az érzéki világba, amely sokasággá bomlik szét, ahol nemcsak a barátság, hanem a részek elkülönülése miatt a viszály is ural-
kodik. Ez az ész hozza létre a mindenséget oly módon, hogy az
anyagba önt valamit, egy részt juttat neki önmagából, míg maga
nyugalomban és mozdulatlan marad. A mágusok a legterméke-
nyebb magnak, vagy csak magvetőnek hívták; mert ő tölti meg
az anyagot az összes formával, s ezek módja és föltétele szerint
alakítja, formálja azt, s átszővi annyiféle csodálatos renddel,
amely nem tulajdonítható a véletlennek vagy más, megkülön-
böztetni vagy rendezni nem tudó princípiumnak. Orpheusz a
világ szemének nevezi, mert valamennyi természetes dolgot be-
lülről és kívülről tekint, hogy minden ne csak bensőleg, hanem
külsőleg is sajátos mértéke szerint jöjjön létre és magát fenn-
tartsa. Empedoklész a megkülönböztetőnek hívja, mert sohasem
fárad el abban, hogy az anyag ölében összevissza hányt formá-
kat szétválassza, s az egyik pusztulásából a másik keletkezését
eredeztesse. Plótinosz atyának és ősnemzőnek mondja, mert ez
hinti szét a magvakat a természet mezején, s első szétosztója a
formáknak. Én belső művésznek nevezem, mert formálja az
anyagot és belülről alakítja, mint ahogy a mag vagy gyökér bel-
sejéből fejleszti a szárat; a szár belsejéből hajtja ki az ágakat; az
ágak belsejéből alakítja a gallyakat; ezek belsejéből fakasztja a
bimbókat; belülről, mintegy belső életerőből formálja, alakítja,
szövi a leveleket, a virágokat, a gyümölcsöt; s ugyancsak belül-
ről vezeti vissza bizonyos időben a nedveket a levelekből és a
gyümölcsökből a gallyakba, a gallyakból az ágakba, az ágakból
a szárba, a szárból a gyökérbe. Hasonlóképpen az állatoknál elő-
ször a magtól és a szív közepétől a külső tagokig fejti ki művét, s
midőn innen a kifejtett erőket újra a szív felé vezeti, úgy hat,
mintha odáig jutott volna, hogy újra fölgombolyítsa a kifeszített
fonalakat. Ha tehát hisszük, hogy nem minden belátás és ész
nélkül jön létre ama holtnak mondható mű, amelyet bizonyos

terv szerint és utánczás révén az anyag felületén tudunk létrehozni, midőn egy fadarabot lehántva és megfaragva, egy ló képét formázzuk meg: mennyivel nagyobbak kell elképzelnünk azt a művészi észet, amely a maganyag belsejéből építi föl a csontvázat, feszíti a porcogót, kivájja az ereket, megtölti levegővel a pórusokat, szövö a rostokat, készíti az idegek elágazódását, s oly csodálatos remekléssel készíti el az egészet? Mondom, mennyivel nagyobb művész az, aki nincs az anyag egyetlen részéhez kötve, hanem folyton, mindenféleképpen hat mindenben? Három fajtája van az észnek; az isteni, amely minden, az imént tárgyalt világé, amely mindent teremt, az egyes dolgoké, mely mindenné lesz; mert a végletek közt lennie kell e középsőnek, amely valódi hatóoka, nemcsak külső, de belső oka is, valamennyi természeti jelenségnek.

DICSONO Szeretném, ha különbséget tennél, hogyan érted azt mint külső okot, hogyan mint belsőt?

TEOFILO Külső oknak mondom, amennyiben mint hatóok nem része az összetételnek és a létrehozott dolgoknak. Belső ok, amennyiben nem az anyagra és rajta kívül hat, hanem úgy, ahogyan az imént mondtam. Külső ok tehát a hatások szubsztanciájától és lényegétől különböző léténél fogva, azaz mert léte nem olyan, mint a létrehozható és elpusztítható dolgoké, noha bennük hat; belső ok: működésének formáját illetőleg.

DICSONO Úgy tetszik, eleget szóltál a hatóokról. Most azt szeretném tudni, mi a formális ok, amely szerinted a hatóokkal kapcsolatos, talán az eszmei fogalom? Mert minden tényező, amely ésszerű szabály szerint működik, csakis valamely szándék szerint léphet tevékenységbe; ez pedig nem lehetséges egy dolog képzele nélkül; ez meg nem egyéb, mint formája a létrehozandó dolognak; ennél fogva kell, hogy ez az ész, melynek megvan az a képessége, hogy valamennyi fajt létrehozza, az anyagban rejlő lehetőségtől a valóságig vigye, valamennyit már előbb bizonyos

formális fogalom szerint magában foglalja, amely nélkül a ható tényező nem tevékenykedhetne; ahogyan a szobrásznak is lehetetlen különböző szobrok kiviteléhez fogni, ha nem gondolt ki előbb különböző alakokat.

TEOFILO Nagyon helyesen érted, mert szerintem a formáknak két fajtáját kell szemügyre venni: az egyik az, amely ok ugyan, de nem hatóok, hanem olyan, amelynek kedvéért a hatóok működik; a másik az az elv, amelyet a hatóok fakaszt az anyagból.

DICSONO A cél és a végok, amelyet a hatóok magának kitűz, a világegyetem tökéletessége; ez pedig abban van, hogy az anyag különböző részeiben az összes forma megvalósulást nyerjen: e célban annyira gyönyörködik és örömét leli az ész, hogy sohasem fárad el a formák minden fajtájának az anyagból való fakasztásában, amint ezt, úgy látszik, Empedoklész is tanítja.

TEOFILO Nagyon helyes. S hozzáteszem még, hogy valamint ez a hatóok egyetemes a világegyetemben, s különös és részleges annak részeiben és tagjaiban, éppúgy formája és célja is az.

DICSONO Ámde elég az okokról; térjünk át most az elvekre.

TEOFILO Hogy tehát a dolgok konstitutív elveire térjek, először a formáról szólok, mert ez bizonyos módon azonos a már tárgyalt hatóokkal; mert az észt, amely egyik képessége a világléleknek, az összes természeti jelenségek legközelebbi hatóokának mondtuk.

DICSONO De hogyan lehet egy s ugyanaz a dolog elve és oka a természeti jelenségeknek? Hogyan viszonyulhat hozzájuk mint belső rész is, meg mint külső is?

TEOFILO Ebben nincs semmi ellentmondó, ha megfontoljuk, hogy a lélek úgy van a testben, mint a kormányos a hajóban. A kormányos, amennyiben együtt mozog a hajóval, része ennek; ha ellenben meggondoljuk, hogy azt kormányozza és mozgatja, akkor nem fogjuk fel résznek, hanem az egésztől külön ható tényezőnek. Így a világlélek is, amennyiben éltet és formál, belső

és formális része a világegyetemnek; de amennyiben irányít és kormányoz, nem része a világnak, nem úgy viszonylik hozzá, mint az elv, hanem mint ok. Ezt megengedi maga Arisztotelész is; mert noha tagadja, hogy a lélek viszonya a testhez ugyanaz, mint a kormányosé a hajóhoz, mégis, mivel elismeri benne a megértés és tudás képességét, nem meri a test funkciójának és formájának nevezni; hanem azt mondja, hogy mint az anyagtól léte szerint külön tényező olyasmi, ami kívülről járul hozzá, mert hiszen szubsztanciája az összetételtől teljesen különböző.

DICSONO Egyetértek szavaiddal, mert ha a testtől való különlet megilleti a mi lelkünk értelmi képességét, s ez mint hatóok viszonylik a testhez, ez még sokkal inkább áll a világlélekről; ezért mondja Plótinosz a gnosztikusok ellen intézett írásában, hogy a világlélek *nagyobb könnyűséggel kormányozza a világegyetemet, mint a mi lelkünk a mi testünket*; mert hát nagy különbség van a módban, amellyel az egyik illetve a másik kormányoz. Amaz úgy kormányozza a világot, hogy úgyszólván nincs hozzákötve, olyformán, hogy az, amit kormányoz, őt magát nem korlátozza; nem szenved más dolgoktól, sem pedig más dolgokkal; akadály nélkül emelkedik a felsőbb régiókba; életet és tökéletességet ad a testnek, s ő maga nem kap ettől semmi tökéletlenséget; s éppen ezért örökké ugyanazzal a tárggyal kapcsolatos. Emez nyilván ellentétes természetű. Ha tehát a te elved alapján a tökéletességeket, amelyek megvannak az alsóbb rangú természetekben, a magasabb természeteknek sokkal inkább kell tulajdonítanunk és bennük fölismernünk, akkor minden kétség nélkül helyeselnünk kell a megkülönböztetést, amelyet tettél. S ez nemcsak a világlélekről mondható el, hanem minden csillagzatról is, mert amint az említett filozófus tanítja, valamennyiben megvan a képesség istennek, az összes dolgok elveinek s az egész világegyetem elrendezésének szemléletére; ez pedig szerinte nem az emlékezet, értelem és megfontolás útján történik, mert minden működésük

örök működés, s számukra nincsen új tevékenység, ennél fogva nem tesznek semmit, ami ne az egészhez illően, tökéletesen, bizonyos előre megállapított terv szerint, a gondolkodás aktusa nélkül történnék. Arisztotelész ezt egy tökéletes író és egy citera-
rázó példáján bizonyítja; szerinte abból, hogy a természet nem gondolkodik és megfontol, nem lehet következtetni, hogy ész és végszándék nélkül működik, mert a kiváló zenészek és írók kevésbé figyelnek arra, amit tesznek, anélkül hogy tévednének, míg a tökéletlenül képzetek és járatlanok, noha sokkal jobban megfeszítik figyelmüket, sokkal kevésbé tökéletes és hibátlan munkát hoznak létre.

TEOFILO Helyesen fogod fel. De lássuk most jobban a részleteket. Én úgy vélem, hogy e nagy élőlények, az első elv e képének jóságát és dicsőségét kisebbítik azok, kik nem akarják megérteni és elismerni, hogy a világ az ő tagjaival egyetemben lelkes, mintha isten irigykednék az ő képére, mintha az építőmester nem szeretné saját nagyszerű művét. Róla mondja Platón, hogy gyönyörködött alkotásában azon hasonlóság miatt, amelyet benne megpillantott: s valóban, mi szebb tárulhat az istenség szeme elé e világegyetemenél? Ha pedig ez részeiből áll, ezek közül melyiket kell többre tartani a formális elvnel? Ezer fizikai érvet egy gondosabb és részletesebb fejtegetés számára tartok fenn, itt csak a topikára avagy logikára szorítkozom.

DICSONO Miattam ne fáradj vele, hiszen nincs filozófus, akinek valamelyes híre van, még a peripatetikusok között sem, aki a világot és szféráit valamiképpen ne lelkesnek fogná föl. Most inkább azt szeretném hallani, hogy véleményed szerint hogyan nyomul be a forma a világegyetem anyagába?

TEOFILO Oly módon kapcsolódik össze vele, hogy a test természete, amely magában nem szép, tehetségének mértéke szerint részesedik az ő szépségében, mert nincs szépség, amely ne bizo-

nyos alakban vagy formában jelenne meg, s nincs forma, amelyet ne a lélek hozott volna létre.

DICSONO Úgy vélem, hogy egészen új dolgokat hallok; talán azt akarod mondani, hogy nemcsak a világlélek formája, hanem az összes természeti jelenség formái lelkesek?

TEOFILO Úgy van.

DICSONO Tehát az összes dolog lelkes?

TEOFILO Úgy van.

DICSONO Ki fog veled ebben egyetérteni?

TEOFILO Ki tudja majd érvekkel megcáfolni?

DICSONO Általános felfogás szerint nem minden dolog lelkes.

TEOFILO Az általánosabb fölfogás nem a helyesebbik is.

DICSONO Szívesen elhiszem, hogy ezt az állítást meg lehet védeni. De hogy valamit igaznak tüntessünk fel, ahhoz nem elég, hogy azt meg lehet védeni, be is kell tudni bizonyítani.

TEOFILO Ez nem nehéz. Nincsenek-e filozófusok, akik a világot lelkesnek mondják?

DICSONO Bizonyára sokan, mégpedig igen kiválóak.

TEOFILO Nos hát, miért ne mondanák ezek azt is, hogy a világ valamennyi része lelkes?

DICSONO Bizonyára mondják is, de csak a legfőbb részekről és azokról, amelyek a világnak valóságos részei; mert szerintük a világlélek egyformán egész az egész világban és egész ennek minden részében, mint ahogy a számunkra észrevehető élőlények lelke egész azok minden részében.

TEOFILO Melyek hát véleményed szerint a világ nem valódi részei?

DICSONO Azok, amelyek, hogy a peripatetikusok szavaival éljek, nem „első testek”, a föld az ő vizeivel és egyéb részeivel, amelyek kifejezésed szerint egész lényét alkotják, vagy mint a hold, a nap és más testek. E legfőbb élőlényeken kívül vannak mások, amelyek nem elsődleges részei a világegyetemnek, s ame-

lyeknek vegetatív, másoknak érző, másoknak meg eszes lelket tulajdonítanak.

TEOFILO De ha a lélek azért, mert az egészben van, a részekben is van, mért nem engeded meg, hogy a részek részeiben is meglegyen?

DICSONO Megengedem, de csak a lelkes dolgok részeinek részeiben.

TEOFILO Melyek hát azok a dolgok, amelyek nem lelkesek, vagy nem részei a lelkes dolgoknak?

DICSONO Úgy gondolod, hogy kevés ilyen van szemünk előtt? Az összes dolog ilyen, amelynek nincs élete.

TEOFILO S melyek azok a dolgok, amelyeknek nincs életük, vagy legalábbis életelvük?

DICSONO Hogy befejezzem, hát azt akarod mondani, hogy nincs dolog, amelynek ne volna élete és életelve?

TEOFILO Ez az, amit teljes mértékben vallok.

POLIINNIO Így hát egy holttetemnek van lelke? Cipőm, papucsom, csizmám, sarkantyúm, gyűrűm, kesztyűm lelkesek? Kabátom és köpenyem lelkesek?

GERVASIO Igenis, uram, igenis, Poliinnio mester, miért is ne? Nagyon is hiszem, hogy kabátod és köpenyed lelkesek, ha oly állat van benne, mint te; a csizma és sarkantyú lelkesek, mert körülfogják a lábat; a kalap lelkes, mert körülfogja a fejet, amely talán még nincs lélek nélkül; s éppúgy az istálló is lelkes, ha benne van a ló, az öszvér, avagy uraságod is. Nem így érted, Teofilo? Nem gondolod, hogy jobban értelek, mint a *dominus magister*?

POLIINNIO *Cuium pecus?* Hogyanne lennének *etiam atque etiam* agyafúrt szamarak? Oly merész vagy, te tacskó, te ábécés diák, hogy magadat egy iskolafőhöz, Minerva műhelyének egy vezetőjéhez hasonlítod, amilyen én vagyok?

GERVASIO *Pax vobis, domine magister, servus servorum et scabellum pedum tuorum.*

POLIINNO *Maledicat te deus in saecula saeculorum.*

DICSONO Csak semmi harag! Engedjétek át nekünk e dolgok megállapítását.

POLIINNO *Prosequatur ergo sua dogmata Teophilus.*

TEOFILO Azt akarom. Azt mondom tehát, hogy az asztal mint asztal, a ruha mint ruha, a bőr mint bőr, az üveg mint üveg nem lelkesek; hanem mint természetes és összetett dolgok anyagot és formát rejtenek magukban. Bármily kicsiny is valamely dolog, van benne egy rész szellemi szubsztancia; ha ez megfelelő szubsztrátumot talál, növényé, állattá igyekszik lenni, és valamilyen testé fejlődik, amelyet közönségesen lelkesnek mondanak: mert szellem van valamennyi dologban, s még a legkisebb testecske is akkora részt foglal magában, hogy megelevenedhesék.

POLIINNO *Ergo quidquid est, animal est.*

TEOFILO Nem mindent, aminek lelke van, mondunk lelkesnek.

DICSONO Úgy hát legalább mindennek van élete?

TEOFILO Megengedem, hogy mindennek van lelke, van élete a szubsztancia szerint, de nem a valóság és működés szerint, amint azt a peripatetikusok állítják és azok, akik az életet és a lelket nagyon is vaskos fogalmak alapján határozzák meg.

DICSONO Feltárod előttem, milyen meggyőzően lehet fenntartani Anaxagorasz nézetét, aki is azt tanította, hogy minden van mindenben, mert ha a szellem vagy a lélek vagy az egyetemes forma mindenben jelen van, akkor minden származhat mindenből.

TEOFILO Nemcsak valószerű módon, de teljes biztossággal; mert ez a szellem megvan az összes dologban; ha nem élők, mégis lelkesek; ha nem valóság szerint részesei a lelkeseknek és életnek, úgy mégis azok az elvs a lelkesek és élet bizonyos elsőd-

leges valósága szerint. Többet nem mondok, mert nem szólok sok kristálynak és drágakőnek arról a tulajdonságáról, hogy összezúzva, elvágva és szabálytalan darabokra osztva bizonyos erőket rejtenek magukban, amelyek segítségével megváltoztatják a szellemet, új indulatokat és szenvedélyeket oltanak a lélekbe, nemcsak a testbe. Tudjuk, hogy ily hatások nem származnak, nem származhatnak tisztán anyagi tulajdonságból, hanem szükségképpen az életről és lelkeségről valló elvre vezetendők vissza; továbbá világosan látjuk ugyanezt száraz füvekben és gyökerekben, amelyek megtisztítják és összegyűjtik a nedveket, s megváltoztatják a szellemeket, tehát szükségképpen élethatásokat mutatnak. Mellőzöm, hogy a halottidézők nem ok nélkül sok dolgot a halottak csontjai által remélnek véghezvinni; s azt hiszik, hogy azokban megmarad, ha nem is ugyanaz, de mégis bizonyos életfunkció, amely őket rendkívüli hatásokhoz segíti. Más alkalommal hosszasabban szólok majd az értelemről, a szellemről, a lélekről, az életről, amely mindent áthat, mindenben van, és mozgatja az egész anyagot; megtölti ölet, és sokkal inkább legyőzi azt, semmint legyőzetnék általa, mert hiszen a szellemi szubsztanciát az anyagi le nem bírhatja, inkább az előbbi uralkodik az utóbbin.

DICSONO Ez megfelel, úgy látszik nekem, nemcsak Püthagorasz véleményének, akinek fölfogását idézi a költő, midőn azt mondja:

Principio caelum ac terras camposque liquentes
Lucentemque globum lunae Titaniaque astra
Spiritus intus alit, totamque infusa per artos
Mens agitat molem, totoque se corpore miscet.

hanem a teológus véleményének is, aki azt mondja: *a szellem áthatja és megtölti a földet, s ő az, ami körül fogja a mindenségeit.* Egy

másik pedig, talán a formának az anyaghoz és a lehetőséghez való viszonyáról szólva, azt mondja, hogy amant legyőzi a valóság és a forma.

TEOFILO Ha tehát a szellem, a lélek, az élet jelen van az összes dologban, és bizonyos fokozatok szerint megtöltik az egész anyagot, akkor nyilván igazi valósága, igazi formája az összes dolognak. A világlélek ennél fogva alkotó formális elve a világegyetemnek és annak, ami benne foglaltatik. Azaz, ha az élet megvan az összes dologban, akkor a lélek az összes dolog formája: mindennütt kormányozza az anyagot, uralkodik az összetételben, s eszközli a részek összetételét és kapcsolatát. Éppen ezért úgy tetszik, hogy a megmaradás éppúgy megilleti a formát, mint az anyagot. Amant az összes dologban egynek fogom föl; azonban az anyag elrendezésének különbözősége s a cselekvő és szenvedő anyagi elvek képessége szerint különböző alakulatokat hoz létre, és különböző képességeket teremt, egyszer életnyilvánulást mutat érzés nélkül, máskor életnyilvánulást és érzést értelem nélkül; máskor meg úgy tetszik, mintha az összes képességet elnyomta és visszaszorította volna vagy az anyag tehetetlensége miatt, vagy más benne rejlő ok következtében. Minthogy ez a forma így cseréli székhelyét és változó alakját, lehetetlen, hogy megsemmisüljön; mert a szellemi szubsztancia örökkévaló, mint az anyagi. Így hát csak a külső formák változnak, sőt meg is semmisülnek, mert nem dolgok, hanem a dolgokon vannak; nem szubsztanciák, hanem a szubsztanciákon vannak; szóval ákcidenciák és határozmányok.

POLIINNO *Non entia, sed entium.*

DICSONO Persze, ha valami a szubsztanciákból megsemmisülne, lassan-lassan megüresedne a világ.

TEOFILO Van tehát egy belső formális elvünk, amely örökké megmaradó és hasonlíthatatlanul jobb annál, amelyet a szofisták találtak ki, akik nem ismervén a dolgok szubsztanciáit, min-

dig csak az akcidenziákkal foglalkoznak, és a szubsztanciákat elpusztíthatóknak mondják, mert a legmagasabb értelemben főleg és elsősorban azt mondják szubsztanciának, ami az összetétel eredménye; pedig ez csak akcidencia, amelynek magában nincs állandósága és igazsága, és semmivé bomlik szét. Szerintük „ember” igazi értelemben az, ami összetétel révén jön létre, „lélek” igazi értelemben az, ami betetőzése és funkciója az élő testnek, vagy pedig olyasmi, ami a szervezet alkotottságának bizonyos arányosságából származik; ezért nem csoda, ha olyan nagy félelmet keltenek másokban és éreznek maguk is a haláltól és a felbomlástól; hiszen hitük szerint a lét elvesztése fenyegeti őket. E balgaság ellen hangosan kiált a természet, biztosítván bennünket, hogy sem a testnek, sem a léleknek nem kell félnie a haláltól, mert az anyag is, a forma is örökké megmaradó elvek.

O genus attonitum gelidae formidine mortis
 Quid Styga, quid tenebras et nomina vana timetis,
 Materiam vatum, falsique pericula mundi?
 Corpora sive rogius flamma, seu tabe vetustas

Abstulerit, mala posse pati non ulla putetis:
 Morte carent animae domibus habitantque receptae.
 Omnia mutantur, nihil interit.

DICSONO Ezzel megegyezőnek tűnik nekem az, amit Salamon mond, kit legbölcsebbnek tartanak a héberek között: „*Quid est quod est? ipsum quod fuit. Quid est quod fuit? ipsum quod est. Nihil sub sole novum.*” Így hát ez a forma, amelyet te felveszel, nem mivolta szerint létezik és kapcsolódik az anyaghoz, s nem függ a testtől és az anyagtól, hogy létezessen?

TEOFILO Úgy van. Emellett nem merném eldönteni, vajon minden formát kísér-e az anyag, viszont határozottan állítom az anyagról, hogy egy része sincs forma híján, hacsak nem logikai

értelemben vesszük, mint Arisztotelész, aki sohasem fárad el abban, hogy a gondolkodásban elkülönítse azt, ami a természetben és a valóságban elkülönületlen.

DICSONO Nézeted szerint nincs-e még más forma is az anyag örök kísérőjén kívül?

TEOFILO De van, mégpedig olyan, amely közelebb áll a természethez, tudniillik az anyagi forma, amelyről ezután lesz szó. Egyelőre jegyezd meg magadnak a forma következő felosztását. Először is van a formának egy fajtája, amely alakít, kiterjeszkedik és az anyagtól függ; minthogy ez az egészet alakítja: az egészben jelen van, s minthogy kiterjeszkedik, az egész tökéletességét átviszi a részekre; s minthogy függő és nincs tevékenysége magában, az egész tevékenységét átviszi a részekre, úgyszintén nevét és létét is. Ilyen az anyagi forma, mint pl. a tűzé, mert a tűz minden része melegít, a tűz nevet viseli és tűz. Másodszor van a formának egy másik fajtája, amely alakító és függő, de nem kiterjedt; s mint ilyen, mivel az egészet befejezi és megvalósítja, jelen van az egészben és ennek minden részében; mivel nem kiterjedt, az egész mivoltát nem viszi át a részekre; mivel

---

függő, az egész működési módját átviszi a részekre. Ilyen a vegetatív és érző lélek, mert az állat egyik része sem állat magában; mindamellet minden rész él és érez. Harmadszor a formának még egy fajtája az, amely megvalósítja és befejezi az egészet, de nem terjeszkedik ki és nem függ a tevékenységében. Mivel megvalósít és befejez, jelen van az egészben, mindenben és minden egyes részben; mivel nem kiterjedt, az egész tökéletességét nem viszi át a részekre; mivel nem függő, nem viszi át a tevékenységét. Ilyen a lélek, amennyiben gyakorolhatja az értelmi képességet, s amennyiben értelmesnek mondják; nem része az embernek oly értelemben, hogy azt a részt embernek lehetne nevezni, vagy hogy ember volna, vagy hogy azt lehetne róla mondani, hogy értelme van. E három fajta közül az első anyagi, mert nem

gondolható, s nem is létezhet anyag nélkül; a másik két fajtát, amely végelemzésben szubsztanciáját és lényét illetően egybeolvad, s csak a fent kifejtett módon különbözik egymástól, az anyagi elvtől megkülönböztetve formális elvnek mondjuk.

DICSONO Érttem.

TEOFILO Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy a rendes szokást követve a forma öt fokozatát soroljuk fel: ezek az elem, keverék, vegetatív, érző és értelmes; de nem használjuk a rendes értelemben, mert ez a megkülönböztetés érvényes a tevékenységeket illetőleg, amelyek megjelennek a tárgyakon, és belőlük erednek, de annak a formának és annak a szellemi életnek elsődleges és alapvető létére nézve nem áll, amely mint egy s ugyanaz tölti be a mindenséget, de nem egy s ugyanazon módon.

DICSONO Érttem. A forma, amelyet elvként gondolsz el, szubsztanciális forma, tökéletes fajt hoz létre, saját nemhez tartozik, s nem része valamely fajnak, mint a peripatetikusoké.

TEOFILO Úgy van.

DICSONO A formáknak az anyagban való megkülönböztetése nem a véletlen tulajdonságok szerint történik, amelyek az anyagi formától függenek.

TEOFILO Helyes.

DICSONO Ezért e különvaló forma nem is sokszorosítható szám szerint, mert minden számszerű sokszorosítás az anyagtól függ.

TEOFILO Úgy van.

DICSONO Azután meg magában változatlan, s csak a tárgyak által és az anyagok különbsége révén változik. S jóllehet e forma a tárgyban különbséget hoz létre az egész és a rész között, ő maga nem különbözik az egészben és a részben; noha más a minősége, ha szubsztancia magában, más, ha funkciója és befejezése valamely tárgynak, s megint más egy ilyen természetű tárgyra, más egy más természetűre vonatkoztatva.

TEOFILO Szóról szóra így van.

DICSONO Ezt a formát nem gondolod akcidentálisnak, sem az akcidentálisához hasonlóknak, sem olyannak, ami az anyaggal összekeveredett, külsőleg hozzátapadt, hanem benne rejlik, vele egyesült, immanens.

TEOFILO Így gondolom.

DICSONO Ezt a formát továbbá az anyag meghatározza és határolja; mert noha megvan benne a képesség, hogy faj szerint számtalan egyedet hozzon létre, egy individuum alkotására szorítkozik; másrészt meg a határozatlan anyag képessége, melynélfogva az bármilyen formát képes fölvenni, egyetlen fajra korlátozódik: úgyhogy mindegyik oka a másik meghatározásának és határolásának.

TEOFILO Nagyon helyes.

DICSONO Így hát bizonyos módon egyetértesz Anaxagorász nézetével, aki a természet részleges formáit *rejtett*-nek nevezi; részben Platónéval is, aki az eszmékből vezeti le őket; némileg Empedoklészével, aki az észből származtatja; bizonyos értelemben Arisztotelészével, aki mintegy az anyag képességéből eredtet.

TEOFILO Igenis, mert amint mondottuk, ahol a forma van, bizonyos értelemben minden van; ahol a lélek, a szellem, az élet, ott van minden; az ész formál a fajeszmeék segítségével, s ha a formákat nem csalja is ki az anyagból, hát nem is koldulja őket rajta kívül; mert ez a szellem betölti a mindenséget.

POLIINNO *Velim scire quomodo forma est anima mundi ubique tota, hogyha oszthatatlan? Akkor hát igen nagynak, sőt végtelen kiterjedésűnek kell lennie, mert hiszen azt mondod, hogy a világ végtelen.*

GERVASIO Persze hogy olyan nagy. Így mondta ezt egyszer egy prédikátor is Grandazzóban, Szicíliában a mi Urunkról; jelezni akarva tudniillik, hogy az üdvözítő az egész világon jelen van, akkora keresztet rendelt, mint amekkora a templom volt, az atyaisten mintájára, akinek az empireum a mennyezete, a csil-

lagos ég a trónusa, lába meg oly hosszú, hogy leér a földig, amely neki zsámolyául szolgál. E paphoz odament egy paraszt, s kérdezte tőle, mondván: „Tisztelendő atyám, ugyan hány rőfposztó kellene, hogy neki nadrágot csináljunk?” Egy másik meg azt mondta, hogy Melazzo és Nicosia összes borsója, babja és lencséje nem volna elegendő a potroha megtöltésére. Vigyázz tehát, hogy ez a világlélek is ne erre a méretre készüljön.

TEOFILO Nem tudnék felelni a te kétségedre, Gervasio, de Poliinnio mesterére igenis. Csakhogy majd hasonlattal szólok, hogy eleget tegyek mindkettőtök óhajának, mert azt akarom, hogy ti is valami hasznát lássátok a mi okoskodásainknak és beszélgetéseinknek. Tudjátok meg hát röviden, hogy a világlélek és az istenség mindenütt és minden helyen egészen jelen vannak, de nem oly módon, amiként valamely anyagi dolog jelen lehet; mert ez lehetetlen bármilyen testnek és bármilyen szellemnek; hanem oly módon, amelyet csak következőképpen tudok veletek könnyen megértetni. Tudnotok kell, ha azt mondják, hogy a világlélek és az egyetemes forma mindenütt jelen van, ezt nem úgy kell érteni, hogy testileg és kiterjedés szerint; mert úgy nincsenek és nem is lehetnek valamely helyen; hanem mindenütt szellemileg vannak jelen egészen. Hogy egy kissé nyers példával éljek, bizonyára el tudtok képzelni egy hangot, amely egy egész szobában és minden részében egész, mert mindenütt egészen érthető; így e szavakat, amelyeket kimondok, egészen megértik valamennyien, még ha ezren volnának is jelen; és hangom, ha áthathatna az egész világon, egész volna mindenütt. Neked hát, Poliinnio mester, azt mondom, hogy a lélek nem oszthatatlan olyértelemben, mint a pont; hanem bizonyos módon úgy, mint a hang. Neked meg, Gervasio, azt felelem, hogy az istenség nem úgy van jelen mindenütt, mint a Grandazzo-beli isten az ő egész kápolnájában; mert az, ha mindjárt az egész templomban van is, mégsem egész az egész templomban, hanem feje van az egyik

részen, lábai egy másikon, karjai és törzse megint más-más részen. De az előbbi egész bármely részen, ahogyan hangom is egészen hallható a szoba valamennyi részén.

POLIINNIO *Percepi optime.*

GERVASIO A hangokat legalább én is megértettem.

DICSONO Ami a hangot illeti, még elhiszem valahogy; de a tartalom, az, úgy gondolom, egyik füleden be, a másikon ki.

GERVASIO Azt hiszem, hogy még csak be sem ment, mert késő van, s az óra, melyet gyomromban hordok, az étkezés idejét ütötte.

POLIINNIO *Hoc est, id est agyvelődet in patinis tartod.*

DICSONO Tehát elég. Holnap találkozunk, hogy talán az anyagi elvről beszéljünk.

TEOFILO Vagy én várlak titeket, vagy ti vártok engem itt.

HARMADIK PÁRBESZÉD

GERVASIO Ütött az óra, s ők nem jöttek el. Minthogy nincs más dolgom, azzal szórakozom, hogy végighallgatom okoskodásaikat; amellet, hogy ezekből egy-egy filozófiai sakkhúzást tanulhatok, jól mulatok azokon a bogarakon, amelyek ama pedáns Poliinnio különös agyában kísértének. Előbb azt mondja, hogy ítéletet akar mondani arról, ki beszél jól, ki vitatkozik a legügyesebben, ki keveredik ellentmondásba, vagy téved a filozófiában; amikor aztán rá kerül a sor, hogy elmondja véleményét, akkor nem tud mit szólni, s szeles vaskalaposságában egy sereg latinvag y görög közmondást és szólásmódot ráz ki ujjából, amelyek emmi összefüggésben nincsenek azzal, amit a többiek beszélnek: a vak is látja ezért minden különös nehézség nélkül,

mily nagy bolond ő minden tudományosságával, míg mások közönséges paraszteszük mellett is okosak. Éppen itt van, isten uccse! Úgy lépked, mintha még lába mozgásában is tudományos eljárást követne. Isten hozta a *dominus magistrum*.

POLIINNIO Ez a *magister* nem nagyon hízelgő rám nézve: mert ebben a rossz útra tért és fölfordult korszakban ez a titulus bármely borbélynak, mesterembernek és disznóherélőnek csakúgy kijár, mint a hozzám hasonlóknak; ezért szól nekünk is a tanács: *nolite vocari Rabi*.

GERVASIO Hogyan akarod hát, hogy szólítsalak? Tetszik így: *Főtisztelendő?*

POLIINNIO *Illud est presbiterale et clericum*.

GERVASIO Talán ezt kívánod: *Nagyságos?*

POLIINNIO *Cedant arma togae*; ez inkább lovagokat, valamint magas méltóságokat illet meg.

GERVASIO Talán *Császári Felség?*

POLIINNIO *Quae Caesaris Caesari*.

GERVASIO Elégedjél meg tehát a *dominé*-vel, s hagyd el a *magasan dörgő*-t, a *diorum pater*-t. Térjünk át magunkra; miért jöttök mindannyian oly későn?

POLIINNIO Azt hiszem, hogy a többiek valami más dologban foglalatostkodnak, valamint én is, hogy e nap ne teljék el *sine linea*, a földgömb képének, közönségesen szólva: a térkép szemléletével voltam elfoglalva.

GERVASIO Mi dolgod volt a térképpel?

POLIINNIO Szemlélem a földrészeket, klímákat, provinciákat és tájakat, amelyek mindegyikén ideális módon, sokon pedig saját lábammal is átmentem.

GERVASIO Szeretném, ha egy kicsit a magad belsejét szemlélnéd; mert ez, úgy tetszik nekem, fontosabb rád nézve, pedig ezzel, azt hiszem, kevesebbet törődsz.

POLIINNIO *Absit verbo invidia*; ezen az úton sokkal hamarább jutok el a magam ismeréséhez.

GERVASIO Hogyan bizonyítanád azt be nekem?

POLIINNIO Azzal, hogy a makrokozmosz szemléletétől, *necessaria deductione facta a simili* könnyen juthatunk el a mikrokozmosz megismeréséhez, mert ennek részecskéi és amannak részei megfelelnek egymásnak.

GERVASIO Így hát benned is meg lehet találni a Holdat, a Mercuriust és más csillagokat, Franciaországot, Spanyolországot, Itáliát, Angliát, Kalikutot és más országokat?

POLIINNIO *Quidni? per quamdam analogiam.*

GERVASIO *Per quamdam analogiam* azt hiszem, hogy te nagy fejedelem vagy; de ha asszony volnál, azt kérdezném tőled, van-e helyed egy kis fiúcska számára, vagy azon palánták egyikének megőrzésére, amelyekről Diogenész szólt.

POLIINNIO Ah, ah, *quodammodo facete*. Azonban ez a kérdés nem illik egy bölcs és tudós férfiúhoz.

GERVASIO Ha tudós volnék, vagy bölcsnek tartanám magamat, nem jönnék ide, hogy veled együtt tanuljak.

POLIINNIO Te igenis azért jössz, hogy tanulj, de én nem, mert *nunc meum est docere: mea quoque interest eos qui docere volunt iudicare*; én tehát más célból jövök, mint amelyért neked kell jönnöd, hiszen te kezdő újonc tanuló vagy.

GERVASIO Mi célból jössz hát?

POLIINNIO Mondom, azért, hogy ítéljek.

GERVASIO Valóban, a magadféléhez jobban illik, mint másokhoz, hogy ítéletet mondjon a tudományokról és elméletekről; mert ti vagytok az egyedüliek, akiket a csillagok bőkezűsége és a végzet adakozó kedve megajándékozott azzal a képességgel, hogy a szavakból kivonjátok a zamatot.

POLIINNIO S ennek következtében a gondolatokból is, melyek kapcsolatosak a szavakkal.

GERVASIO Mint a lélek a testtel.

POLIINNIO Ha jól értjük a szavakat, akkor a jelentésüket is helyesen fogjuk föl; éppen ezért a nyelvek ismeretéből – pedig hát ebben én járatosabb vagyok, mint bárki más e városban, s én éppoly tudósnak tartom magamat, mint bárki, aki nyilvános iskolát vezet –, a nyelvek ismeretéből ered bármily tudomány ismerete.

GERVASIO Így hát mindazok, akik értenek olaszul, megértik majd a Nolainak filozófiáját?

POLIINNIO Meg, csak hogy ahhoz még más készség és ítélőképesség is kell.

GERVASIO Olykor azt gondoltam, hogy ez a készség a földolog; mert ha valaki nem ért is görögül, mégis megértheti Arisztotelész egész tanítását, s fölismerhet benne sok tévedést. Az a bálványozás, amelyet e filozófus tekintélyével főleg a természettudományban űztek, szemmel láthatólag teljesen megszűnt mindazoknál, akik eme másik iskola tanításait értik: s valaki, aki nem tud sem görögül, sem arabul, talán még latinul sem, mint Paracelsus, ~~jobban megismerhette az orvosszerek és az orvostudományok természetét, mint Galenus, Avicenna, és a jogtudomány nem is a szómagyarázók hiánya miatt hanyatlak, hanem mert olyanokban van hiány, akik a gondolatokban mélyednek el.~~

POLIINNIO Így hát a magamfajta embert a műveletlen tömeghez számítod?

GERVASIO Őrizzenek ettől az istenek! Hiszen tudom én, hogy a nyelvek ismerete és tanulmánya, ami bizony ritka és kiváló dolog, nemcsak téged, hanem a hozzád hasonlókat mind, nagyon alkalmassá tesz arra, hogy megítéljétek a rendszereket, miután megrostáltátok azok nézeteit, akik effélével hozakodnak elő.

POLIINNIO Nagyon is igazat mondasz, ezért könnyen meggyőzhetem magamat, hogy nem mondod ok nélkül: ne essék hát ne-

hezrede, aminthogy nem is nehéz dolog neked, hogy azt az okot nekem megmagyarázd.

GERVASIO Megteszem, mégpedig úgy, hogy mindig okosságod és tudományosságod ítéletéhez tartom magam: jól ismert közmondás, hogy azok, akik kívül vannak a játékon, jobban értik ezt, mint azok, akik részt vesznek benne; így például azok, akik a nézőtéren ülnek, jobban tudják megítélni a darabot, mint a színpadon ágáló színészek; a muzsikát is az élvezi jobban, aki nem tartozik a muzsikusokhoz vagy az énekesekhez; ugyanezt látni a kártyajátékban, sakkozásban, vívásban és más hasonlóknak. Így ti pedáns urak is, minthogy teljesen kívül vagytok minden tudományos és filozófiai tevékenységen, s minthogy semmi közöttök nincs és nem is volt soha Arisztotelészhez, Platónhoz és más hasonlókhöz, jobban tudjátok őket megítélni, s grammatikai önelégültségtekkel és a természetetekben rejlő göggel elítélni, mint a Nolai, aki velük egy s ugyanazon a színpadon mozog s ugyanahhoz a meghitt baráti körhöz tartozik, úgyhogy könnyen győzi le őket, miután megismerte legbensőbb és legmélyebb nézeteiket. Ti, mondom, minthogy távol álltok minden olyan foglalkozástól, ami úriemberhez és komoly szellemhez illik, jobban tudjátok őket megítélni.

POLIINNIO Nem tudok e szemtelennek így nyomban felelni. *Vox faucibus haesit.*

GERVASIO Mégis a magadfélék sokkal követelődzőbbek, mint amazok, kiknek bent van a lábuk; s éppen ezért biztosítlak, hogy méltán vallod a magadénak azt a tisztet, hogy ezt dicsérd, azt gáncsold, amazt glosszával lásd el, itt párhuzamot vonj és összehasonlítást csinálj, amott meg appendixet.

POLIINNIO E mindenkinél tudatlanabb ember abból, hogy jártas vagyok a szép humánus tudományokban, arra akar következtetni, hogy járatlan vagyok a filozófiában.

GERVASIO Tudós Poliinnio uram, azt akarom mondani, ha tud-

nád is a nyelveket mind, amelyekből, mint prédikátoraink mondják, hetvenkettő van . . .

POLIINNIO *cum dimidia*

GERVASIO . . . abból nemcsak az nem következik, hogy képes vagy megítélni a filozófusokat, de az még attól sem óv meg, hogy a legotrombább állat légy, amely csak emberi képet visel; másrészt meg semmi akadályja nincs annak, hogy valaki, aki csak egyetlen nyelvet, akár fattyúnyelvet is beszél, a legbölcsebb és legtudósabb ember legyen a világon. Gondold meg csak, mily hatást ért el két olyan ember, az egyik egy francia, egy főpedáns, aki *Scholák*-at írt *a szabad művészetekről* és *Megjegyzéseket Arisztotelész ellen*, a másik, valóságos szörnye a vaskalaposságnak, aki oly sok papirost piszkított be *Peripatetikus Diskussziói*-val. Könnyen meglátja mindenki, hogy az előbbi nagy ékesszólással bizonyítja, milyen kevés az esze; a második meg egyszerű nyelven mutatja ki, hogy sok szorult belé a baromból meg a számárból. Az elsőről legalább azt mondhatjuk, hogy értette Arisztotelészt; csak hogy rosszul értette; s ha jól értette volna, talán meglett volna benne a képesség, hogy tisztességes háborút viseljen ellene, ahogyan az éles eszű consentiai Telesius cselekedett. A másodikról nem mondhatjuk, hogy akár jól, akár rosszul értette volna; hanem, hogy újra meg újra olvasta, összefércelte, szétfejtette s összehasonlította ezer más görög auktoral, barátal, ellenséggel egyaránt; szóval óriási módon fáradozott, nemcsak minden haszon nélkül, de egyenesen igen nagy kárt okozva; úgyhogy aki látni akarja, hogy pedáns megszokás mily bolondságra és nagyképű ürességre ragadhat valakit, csak ezt a könyvet nézze meg, mielőtt magvastul kiveszne. De íme itt van Teofilo Dicsonóval.

POLIINNIO *Adeste felices, domini*; a ti jelenlétetek oka annak, hogy haragom tüze nem szór cikázó ítéleteket amaz üres állítások ellen, amelyeket e fecsegő ingyenélő itt hangoztatott.

GERVASIO S engem megfosztott attól, hogy tovább is mulassak e nagyon tiszteletreméltó bagoly fenségén.

DICSONO Minden jól megy, hacsak nem haragusztok egymásra.

GERVASIO Amit mondok, tréfásan mondom, mert szeretem a magister urat.

POLIINNIO *Ego quoque quod irascor, non serio irascor, quia Gervasium non odi.*

DICSONO Jól van: hadd beszélgessek hát Teofilóval.

TEOFILO Démokritosz tehát és az epikureusok, akik szerint minden, ami nem test, semmi, azt tartják, hogy egyedül az anyag a dolgok szubsztanciája és az istenség mivolta; egy Avicebron nevű arab is így tanítja, amint azt *Az élet forrása* című könyvben bizonyítja. Ugyancsak ezek a küréneikusokkal, cinikusokkal és sztoikusokkal egyetemben azt mondják, hogy a formák nem egyebek, mint az anyag bizonyos akcidentális sajátságai. Magam is sokáig híve voltam e látszatnak csak azért, mert alapjai összhangzóbbak a természettel, mint Arisztotelész felfogása. De miután alaposabban gondolkoztam a dolgról, és több jelenséget számba vettem, arra jutottam, hogy a természetben a szubsztancia két fajtáját kell elismerni: az egyik a forma, a másik az anyag. Mert egyrészt lennie kell egy legfőbb szubsztanciális valóságnak, amelyben megvan minden dolog cselekvő képessége; másrészt egy képességnek, egy szubsztrátumnak, amely meg foglalatja minden dolog szenvedő képességének: amabban rejlik az alakítás lehetősége, emebben meg az alakíttatásé.

DICSONO Minden helyesen gondolkodó ember előtt lehetetlennek látszik, hogy amaz mindig mindent úgy alakítson, hogy ne legyen mindig valami, amiből minden alakíttassék. Hogyan alakíthat a világlélek – azaz minden forma –, amely oszthatatlan, ha nincs meg a kiterjedések és mennyiségek ama szubsztrátuma, az anyag? S hogyan kaphat alakot az anyag? Talán magától? Nyilván akkor mondhatjuk, hogy az anyag maga alakítja ma-

gát, ha az egész formált világegyetemet anyagnak akarjuk tekinteni, s annak is nevezni; amint egy élőlényt is minden képességével együtt anyagnak nevezünk, hogy megkülönböztessük, nem a formától, hanem csakis a hatóoktól.

TEOFILO Senki sem akadályozhat meg abban, hogy az anyag elnevezését a magad módján használd, hiszen a sok különféle iskola is különféle jelentésben használja. Azonban az a fölfogás-mód, amelyről szólsz, szerintem csak egy gyakorlati emberhez, esetleg egy gyakorlatot folytató orvoshoz illik, mint pl. ahhoz, aki az egész testet kénesőre, sóra és kénre osztja; az ilyen föltevés nem annyira azt bizonyítja, hogy az az orvos isteni lángész, mint inkább azt, hogy tökfilkó, aki magát filozófusnak szeretné nevezni. Mert a filozófus célja nemcsak az elveknek az a megkülönböztetése, amely fizikailag a tűz ereje okozta szétválasztásból ered; hanem el akar jutni az elvek ama megkülönböztetéséhez is, amelyhez nem ér el semmi anyagi természetű hatótényező, mert hiszen a lélek, mint ami elválaszthatatlan a kéntől, kénesőtől és sótól: formális elv; ez pedig nem függ anyagi sajátosságoktól, hanem mindenképp ura az anyagnak; a kémikusok munkája nem érinti, náluk a felosztás az említett három dolognál végződik, s egy másfajta lelket ismernek, mint amilyen a világ-lélek, melyet közelebbről akarunk megismerni.

DICSONO Nagyon jól beszélsz: e fejtegetés egészen kedvem szerint való, mert hiszen ismerem embereket, akikben annyi belátás sincs, hogy különbséget tennének aközött, vajon a természeti okokat abszolút értelemben, valójuk egész terjedelme szerint vesszük-e, ahogyan a filozófusok tekintik, s aközött, vajon bizonyos korlátozott és sajátos módon fogjuk-e föl; mert amaz első mód az orvosnak mint olyannak fölösleges és haszon nélkül való, a második a filozófusnak mint olyannak fogyatékos és ki nem elégítő.

TEOFILO Azt a pontot érintetted, amelyben dicsérni kell Para-

celsust, aki filozófiát űzött orvostudományi alapon, és gáncsolni kell Galenust, aki meg orvostudományt csinált filozófiai alapon, s ezzel oly bosszantó keveréket és oly bonyodalmas szövedéket hozott létre, hogy végre is nem valami kiváló orvost, ellenben igen zagyva filozófust láthatunk benne. De ezt csak bizonyos korlátozással mondom; mert nem volt érkezőm, hogy azt a férfiút minden oldalról szemügyre vegyem.

GERVASIO Kérlek, Teofilo, tedd meg nekem előbb azt a szíveséget, mert hát nem vagyok eléggé járatos a filozófiában: magyarázd meg nekem, mit értesz e szón: *anyag*, és mi az anyag a természeti jelenségekben.

TEOFILO Mindazok, akik az anyagot elkülönítve, önmagában, a forma nélkül akarják szemügyre venni, a művészet analógiájára hivatkoznak. Így tesznek a püthagoreusok, így a platonikusok, így a peripatetikusok. Vegyetek valamiféle művészetet, tesszem az ácsét; minden formája és minden munkája számára a fát használja szubsztrátumul, miként a kovács a vasat, a szabó meg a posztót. Mindezek a művészetek egy sajátos anyagban különböző képeket, elrendezéseket és alakokat hoznak létre, amelyek közül egyik sem az anyag sajátja és természete. Így a természetnek is, amelyhez a művészet hasonló, a tevékenységeihez anyagra van szüksége; mert nem lehet olyan ható tényező, amelynek ha létre akar hozni valamit, ne legyen, amiből létrehozza, vagy ha működni akar, ne legyen, amin működjék. Van tehát a szubsztrátumnak egy fajtája, amelyből, amellyel és amelyben működését, munkáját végzi a természet, s amelyet oly sok formába önt, amint az a fajok oly nagy változatosságában feltárul a szemlélő tekintete előtt. S valamint a fának magában nincs semmiféle művészi formája, de valamennyit fölveheti az ács tevékenysége folytán: úgy az anyagnak, amelyről beszélünk, magában és természete szerint szintén nincsen semmiféle természetes formája, de a természet ható, cselekvő princípiumának te-

vékenysége folytán fölveheti valamennyit. A természetnek ez az anyaga nem érzékelhető oly módon, mint a művészet anyaga, mert a természet anyagának egyáltalában semmiféle formája nincs; a művészet anyaga ellenben már a természettől formált dolog, mert hiszen a művészet csakis a természettől formált dolgok, mint fa, vas, kő, gyapjú és mások felületén működhethet; ezzel szemben a természet szubsztrátumának, vagyis anyagának úgyszólván középpontjából hat; az pedig teljesen forma nélkül való. Éppen ezért a művészeteknek sok a szubsztrátumuk, a természetnek csak egy; mert azok, minthogy a természet különbözőképpen formálta őket, különbözők és sokfélék; ez, mivel sehogyan sincs formálva, teljesen különbség nélkül való, mert hiszen minden különbség és eltérés a formából származik.

GERVASIO Így hát a természettől formált dolgok teszik a művészet anyagát, egyetlen forma nélkül való dolog pedig a természet anyaga?

TEOFILO Úgy van.

GERVASIO Lehetséges-e, hogy amint világosan látjuk és megismerjük a művészetnek szubsztrátumait, ugyanúgy megismerhessük a természet szubsztrátumát is?

TEOFILO Nagyon jól, csakhogy a megismerés egyéb elvei alapján; mert, valamint nem egy és ugyanazzal az érzéssel ismerjük meg a színeket és hangokat, ugyanúgy nem egy s ugyanazzal a szemmel látjuk a művészetek szubsztrátumát és a természetét.

GERVASIO Azt akarod mondani, hogy amazt érzéki szemünkkel, ezt meg az ész szemével látjuk.

TEOFILO Úgy van.

GERVASIO Kérlek tehát, tanítsd ezt az észet.

TEOFILO Szívesen. Ugyanaz a viszony és vonatkozás, amely a művészet formája és anyaga között fönnáll, kellő korlátozás mellett megvan a természet formája és anyaga között is. Amint tehát a művészetben a formák – ha ugyan lehetséges – a végtelen-

ségig váltakoznak, az anyag ellenben mindig megmarad ugyanannak – így pl. a fa formája után látjuk a törzs formáját, aztán meg a gerendáét, majd meg az asztalét, a padét, a zsámolyét, a ládáét, a fésűét s így tovább, de a fa mindig megmarad fának –, úgy a természetben is, míg a formák végtelen változásokban követik egymást, az anyag mindig egy s ugyanaz.

GERVASIO Hogyan vihető végig ez a hasonlat?

TEOFILO Nem látod-e, hogy abból, ami mag volt, fű lesz, s abból, ami fű volt, kalász, a kalászból kenyér, a kenyérből khilus, a khilusból vér, ebből mag, a magból embrió, ember, holttestem, ebből megint föld, kőzet vagy más valami, s hogy így tovább minden természeti formát vehet föl.

GERVASIO Könnyen belátom.

TEOFILO Kell tehát egy s ugyanannak a dolognak lennie, amely magában se nem kő, se nem föld, se nem holttest, se nem ember, se nem embrió, se nem vér vagy más: amely azonban, miután vér volt, embrió lesz, azaz fölveszi az embrió mivoltát; miután embrió volt, fölveszi az ember mivoltát, azaz ember lesz; valamint a természettől formált amaz anyagból is, amely a művészet szubsztrátuma, miután fa volt, tábla lesz, s fölveszi a tábla mivoltát; ami meg tábla volt, fölveszi az ajtó mivoltát, és ajtó lesz.

GERVASIO Ezt nagyon jól fogtam föl. De úgy tetszik nekem, hogy a természetnek ez a szubsztrátuma nem lehet test, s nem is lehet határozott minősége; mert az, ami hol az egyik természeti forma és lét mögött rejtje el magát, hol meg a másik mögött, nem testi módra mutatkozik, mint a fa vagy a kő, melyek, bármilyen forma mögé rejtőznek is, mindig anyagi mivoltukban, vagyis szubsztrátumuk szerint jelennek meg.

TEOFILO Helyesen mondod.

GERVASIO Mit tegyek azonban, ha esetleg valamikor egy macacs emberrel szemben kellene vitatnom ezt a gondolatot, aki

nem akarja elhinni, hogy a természet összes alakulatainak éppúgy egyetlen anyag szolgál alapul, mint bármely művészetéinek? Mert az utóbbit nem lehet tagadni, mivel szemmel látható; de amaz, mivel csak az ész látja, igenis tagadható.

TEOFILO Úzd el, vagy ne felelj neki.

GERVASIO De ha mindenáron bizonyítást akarna s valami tekintélyes személy volna, aki inkább engem űzhet el, mint én őt, s aki sértésnek veszi, ha nem felelek neki.

TEOFILO Mit tennél, ha egy tiszteletre méltó és mindenféle szolgálatot megérdemlő félisten, aki azonban vak, erőszakkal, hevesen és makacsul azt követelné, hogy mindenáron ismertesd meg vele és magyarázd meg neki a természeti jelenségek színeit és külső alakját, mint pl.: milyen a fa formája? Milyen alakúak a hegyek, a csillagok? Milyen alakja van továbbá egy szobornak, egy ruhának vagy más mesterséges dolgoknak, amelyek a látóknak annyira nyilvánvalók?

GERVASIO Azt felelném neki, hogy ha szeme volna, nem kérne magyarázatot azokra a dolgokra nézve, hanem magától is látná őket; de mivel vak, lehetetlen, hogy mások magyarázzák meg neki.

TEOFILO Hasonlóképpen mondhatod majd azoknak: ha volna eszük, nem követelnének más bizonyítást, hanem maguktól is meglátnák az igazságot.

GERVASIO Ez a felelet megszégyenítené őket, mások meg nagyon gorombának tartanák azt.

TEOFILO Akkor hát burkoltabb módon azt fogod neki mondani: „Nagyságos Uram” vagy „Szent Felség”, „ahogyan bizonyos dolgok csakis a kezek és a tapintás révén lesznek világosak, mások csakis a hallás, mások csakis az ízlés, újra mások csakis a szem révén: úgy a természeti jelenségek anyagáról csakis az értelem világosít fel bennünket”.

GERVASIO Erre ő megértvén a célzást, amely nem is olyan ho-

mályos és burkolt, talán azt fogja mondani: „Te vagy az, akinek nincs esze; nekem több van, mint amennyi magadfélének.”

TEOFILO Te ekkor nem adnál neki több hitelt, mint hogyha egy vak azt mondaná neked, hogy te vagy vak, s hogy ő többet lát, mint mindazok, akik azt gondolják, hogy látnak, ahogy te is gondolod.

DICSONO Elég szó hangzott el annak teljesen világos bebizonyítására, hogy amaz sohasem hallotta, mit jelent az *anyag* szó, s mit kell érteni anyagon a természeti jelenségekben. Így a püthagoreusz Timaios az tanítja, hogy az elemek átváltozása közepett megmarad az anyag, de ez rejtett, s csakis bizonyos analógia révén ismerhető meg. *Ahol a föld formája volt, úgymond, később a víz formája jelenik meg, s itt nem lehet azt mondani, hogy az egyik forma fölveszi a másikat; mert egy dolog nem veheti föl az ellenkezőjét, azaz a száraz nem veszi föl a nedvest, jobban mondva a szárazság nem veszi föl a nedvességet; hanem egy harmadik valamiből eltávozik a szárazság, és beléje száll a nedvesség; ez a harmadik valami pedig mind a két ellentét szubsztrátuma, de maga nem ellentétes egyikkel sem. Ha tehát nem gondolhatjuk* azt, hogy a föld semmivé lett, azt kell gondolnunk, hogy volt valami a földben, ami visszamaradt, és megvan még a vízben; ugyanabból az okból pedig az a valami, ha a víz a meleg hatása alatt párává vagy gőzzé ritkulva levegővé változik, visszamarad és meglesz majd a levegőben.

TEOFILO Ebből azoknak az embereknek ellenére arra lehet következtetni, hogy semmi sem lesz semmivé, és semmi sem veszíti el létét, hanem csak esetleges, külső és anyagi formáját. Éppen azért bármely természeti dolognak sem anyaga, sem szubsztanciális formája, azaz lelke, el nem pusztulhat és meg nem semmisülhet, ti. úgy, hogy létét egészen és mindenképpen elveszteni; ez természetesen nem érvényes azokra, amiket a peripatetikusok és más hozzájuk hasonlók szubsztanciális formáknak mondanak,

amelyek pedig csak akcidenziák bizonyos összetételében és elrendezésében állanak: mindaz, amit fölhozhatnak, a *materia prima*-t kivéve, nem egyéb, mint akcidenzia, összetétel, minőségbeli habitus, a meghatározás elve, *quidditas*. Ennélfogva néhányan közülük, kámzsát viselő, éles eszű metafizikusok, akik bálványuknak, Arisztotelésznek elégtelenségét inkább takargatni, mintsem felfedni akarták, azt találták ki, hogy az ember mivolta, a barom mivolta, az olajbogyó mivolta fajlagos szubsztanciális formák; ellenben az egyes ember mivolta, mint pl. Szókratészé, az egyes barom mivolta, az egyes ló mivolta numerális szubsztanciák; mindezt pedig azért tették, hogy megajándékozzanak egy szubsztanciális formával, amely éppúgy megérdemli a szubsztancia nevét, mint ahogy az anyagnak is megvan a szubsztancia neve és lényege. Mindamellettt ezzel soha semmit nem nyertek: mert ha mármost sorjában azt kérded tőlük, miben van Szókratész szubsztanciális léte, azt fogják felelni: a szókratészségben. Ha tovább kérded: „Mit értetek szókratészségen?“, ők azt felelik majd: „Szókratész sajátos szubsztanciális formáját és sajátos anyagát.” „Ám hagyjuk ezt a szubsztanciát, amennyiben anyag, s mondjátok meg, mi a szubsztancia mint forma?” Némelyek erre azt felelik: az ő lelke. Tovább kérdezed: micsoda ez a lélek? Ha azt mondják: egy élő test entelekheiója és betetőzése, akkor gondold meg, hogy ez csak akcidenzia. Ha azt mondják, hogy az élet, érzés, tenyészet és értelem elve, akkor gondold meg, hogy noha ez az elv valami szubsztanciaféle, alaposan tekintve, ahogy mi tekintjük, az illető mégsem mutatja be többnek, mint akcidenziának; mert hogy valami ennek vagy annak az elve, nem jelent szubsztanciális és abszolút alapot, hanem akcidentálist és olyat, mely az elvtől függő dologra vonatkozik; mint ahogyan az én lényegem és szubsztanciám sem azt jelenti, ami előidézője annak, amit teszek vagy tenni képes vagyok, hanem inkább azt, ami vagyok, mint én magam, abszolút módon

tekintve. Látod tehát, hogyan tárgyalják ezt a szubsztanciális formát, a lelket; ha ezt véletlenül szubsztanciának ismerték is föl, mégis soha nem nevezték, sem nem tekintették szubsztanciának. Ezt a következtetést még sokkal világosabban levonhatod, ha megkérdezed tőlük egy lélek nélküli dolog szubsztanciális formáját, pl. azt, hogy miben van a fa szubsztanciális formája. Az élesebb eszűek azt fogják kitalálni: a fa voltában. „Vegyétek el mármost gondolatban azt az anyagot, amely közös a vasban, a fában és a kőben, s mondjátok meg, mi marad meg a vas szubsztanciális formájának?” Sohasem felelnek majd egyébbel, mint akcidentiákkal. Ezek azonban az egyénítés elveihez tartoznak, és az egyedi létet alkotják, mert az anyag csakis valamilyen forma révén nyer egyedi létet; ezt a formát pedig, minthogy egy szubsztancia alkotó elve, szubsztanciálisnak mondják, de azután a természetben csak mint akcidentálist tudják fölmutatni. Végül pedig, amikor minden lehetőét megtettek, természetesen szert tesznek egy szubsztanciális formára; de ez nem a természetben rejlik, hanem logikai jellegű; úgyhogy végelemzésben egy logikai szempont lesz a természeti jelenségek elvévé.

DICSONO Arisztotelész nem vette ezt észre?

TEOFILO Azt hiszem, hogy egészen biztosan észrevette, de nem tudott rajta segíteni; épp ezért mondotta, hogy a végső különbségek megnevezhetetlenek és ismeretlenek.

DICSONO Ezzel, úgy tetszik nekem, nyíltan megvallotta tudatlanságát: s mégis, én azt gondolnám, hogy jobb olyan filozófiai elvekbe fogódzni, amelyek ebben a fontos kérdésben nem mentegődznek tudatlansággal, ahogyan Püthagorasz, Empedoklész és a te Nolaid teszik, akiknek nézeteit tegnap érintetted.

TEOFILO A Nolai fölfogása szerint egy ész van, amely létet ad minden dolognak – a püthagoreusok és Timaiosz a *formaadónak* nevezik; egy lélek és formális elv, amely minden dolgot létrehoz és alakít – ugyanazok a *formák forrásának* nevezik; az anyag,

amelyből minden lesz és alakul – valamennyien a *formák tartójának* nevezik.

DICSONO Ez a fölfogás nagyon tetszik nekem, már csak azért is, mert sehol sem mutatkozik hézagosnak. S valóban szükséges dolog, hogy amint egy állandó és örök anyagi elvet tételezhetünk, egy ugyanilyen formális elvet is tételezzünk. Azt látjuk, hogy valamennyi természeti forma kiszáll az anyagból, s újra visszatér az anyagba, ennél fogva a valóságban semmi sem látszik állandónak, biztosnak, örökkévalónak és az elv érvényére méltónak, kivéve az anyag. Emellett a formáknak nincs létük az anyag nélkül, ebben keletkeznek és múlnak el, ennek öléből fakadnak s ennek ölébe térnek meg: éppen azért az anyagot, amely mindig ugyanaz és mindig termékeny marad, megilleti az a fontos kiváltság, hogy elismerjük egyedüli szubsztanciális elvnek, annak, ami van, és ami mindig megmarad; valamennyi formát együttevén pedig csakis az anyag különböző meghatározottságainak kell tartanunk, amelyek mennek és jönnek, megszűnnek és megújulnak; ezért nem mehetnek elvszámba. Innen van, hogy egyesek, akik jól megfontolták a természeti formák viszonyát, amennyire ezt Arisztotelészből és más hasonló gondolkodókból megismerni lehetséges volt, végül arra a következtetésre jutottak, hogy ama formák csak az anyag akcideneciái és meghatározottságai, továbbá, hogy az aktus és entelekheia kiváltságos szerepe az anyagot illeti, nem pedig a dolgokat, amelyeket valósággal nem mondhatunk sem szubsztanciának, sem természetnek, hanem csak a szubsztancia és a természet dolgainak; a természet pedig, úgy mondják, az anyag, amely szerintük szükségszerű, örök és isteni, mint ama mór Avicebra is tanította, aki az anyagot *mindenben jelenlevő istennek* nevezi.

TEOFILO Ebbe a tévedésbe azért estek, mert nem ismertek más formát, mint az akcidentálist; ez a mór pedig a peripatetikus tanításból, amelyben nevelkedett, átvette ugyan a szubsztanciá-

lis formát; minthogy azonban mulandónak tekintette, s nem csupán az anyagra nézve változónak, s olyasvalaminek tartotta, ami születik, de nem szül, ami máson alapszik, de rajta nem alapul más, ami másból fakad, de nem fakaszt mást, lebecsülte és kevésre tartotta az állandó, örök, nemző, anyai anyaggal szemben. S bizonyára így járnak mindazok, akik nem tudják azt, amit mi tudunk.

DICSONO Ezt igen alaposan fejtegettük; de ideje, hogy kitérjünk után visszatérjünk tárgyunkhoz. Meg tudjuk már különböztetni az anyagot a formától, mind az akcidentálistól – bármilyen is az –, mind a szubsztanciálistól; hátra van még, hogy természetét és realitását vegyük szemügyre. De előbb azt szeretném tudni, vajon ama benső kapcsolat miatt, mely ezt a világlelket és egyetemes formát az anyaghoz fűzi, nem jogosult-e azoknak a filozófusoknak a fölfogása, akik nem választják el a tevékenységet az anyag mivoltától, s ezt isteni valaminek tartják, nem pedig olyannak, ami teljesen forma nélkül való, oly értelemben, hogy nem maga ad magának formát és minőséget.

TEOFILO Nemigen; mert semmi sem hat abszolút értelemben önmagára, s mindig különbség van aközött, ami hat, s aközött, ami szenved a hatást, vagyis amin történik a működés; helyesen járunk el azért, ha a természet szervezetében megkülönböztetjük az anyagot a lélektől, ebben pedig a lényeg és az egyes fajok közt teszünk különbséget. Ilyenformán ebben a szervezetben háromfélét különböztetünk meg: először is a dolgokban uralkodó egyetemes észet; másodsor a mindenségnek éltető lelkét; harmadszor a szubsztrátumot. De azért nem vitatjuk el attól sem a filozófus nevet, aki ezt a formált testet, jobban mondva ezt az eszes élőlényt a saját bölcselkedő módja szerint fogja föl, s azzal kezdi, hogy bizonyos értelemben a szervezet tagjait tekinti első elveknek, mint teszem a levegőt, földet, tüzet; avagy az éteri régiót és a csillagzatot; vagy a szellemet és a testet; vagy az ürest

és a telit (csak hogy az ürest nem úgy értve, mint ahogy Arisztotelész értette), vagy más megfelelő módon. Nem fogom tehát az effajta filozófiát elvetendőnek tartani, főleg, ha azon az alapon, amelyre épít, vagy az épület formája révén, amely előtte lebeg, hozzájárul a spekulatív tudománynak és természeti jelenségek ismeretének tökéletesítéséhez, ahogy ez sok régebbi filozófus részéről valóban megtörtént. Mert nagyravágyásra, dölyfösségre, ürességre és irigykedésre vall, ha valaki arról akar másokat meggyőzni, hogy csak egyetlenegy úton lehet kutatni és a természet ismeretéhez jutni; s csak balga és ítélet nélkül való ember mondhatja a magáét az egyedüli helyesnek. Jóllehet tehát a biztosabb és kitaposottabb, kilátásokban gazdagabb és határozottabb utat és a szemlélés magasabb szempontját mindig előnyben kell részesíteni, többre kell becsülni és jobban kell művelni, mindamellett nem szabad gáncsolni ama másik módot sem, amely szintén gyümölcsöző lehet, ha ez a gyümölcs nem termett is ugyanazon a fán.

DICSONO Így hát helyesled a különböző filozófiák tanulmányát?

TEOFILO Nagyon is, persze annál, akinek van hozzá elég ideje és szelleme; másoknak azt ajánlom, hogy tanulmányozzák a legjobbat, ha az istenek úgy akarják, hogy kitalálják, melyik az. DICSONO Mégis meg vagyok győződve, hogy nem helyesled valamennyi filozófiát, hanem csak a jókat és a legjobbakat.

TEOFILO Úgy van. Én sem korholom a különböző gyógymódok közül azt, amely mágikus módon, füvek fölrakásával, kavicsok fölaggatásával és varázsmondások mormolásával gyógyít, ha a teológusok szigora megengedi nekem, hogy tisztán mint természettudós beszéljek. Helyeslem azt a gyógymódot, amely fizikailag jár el, és gyógyszerári receptek útján megy végbe, amelyek leküzdik és elhajtják az epét, a vért, a nyálkát és a melankóliát. Elfogadom ama másikat is, amely kémiaileg jár el, amely

kivonja a kvintesszenciákat, és a tűz erejével minden összetételből kipárolgatatja a kénesőt, lecsapódtatja a sót, és fölillantatja vagy megolvasztja a ként. De azért, ami a gyógymódokat illeti, nem akarom eldönteni, hogy annyi helyes mód közül melyik a legjobb, mert az epileptikus, akivel a fizikus meg a kémikus hiába bajlódtak, ha a mágikus kezelés mellett meggyógyult, ezt nem ok nélkül fogja többre tartani, mint a másik két orvost. Hasonlóképpen tekintsd a többi módokat: egyikük sem kevésbé jó a másikonál, ha az egyik éppúgy, mint a másik, eléri a célt, amelyet magának kitűz. Az egyes esetekben aztán az az orvos, aki meggyógyít engem, jobb azoknál, akik megölnek vagy kínoznak.

GERVASIO Mi az oka annak, hogy ezek az orvosi iskolák annyira ellenségeskednek egymás között?

TEOFILO Kapzsiságból, irigységből, nagyravágyásból és tudatlanságból. Rendesen alig értik a saját gyógyító módszerüket; annál kevésbé lehet fogalmuk a másokéről. Minthogy továbbá legnagyobb részük nem tud saját emberségéből tekintélyre és ~~vagyonra szert tenni, hát igyekeznek a mások lealacsonyítása~~ által emelkedni, megvetést mutatva azzal szemben, amit nem tud elérni. De a legjobb közülük az, aki nemcsak fizikus, hanem kémikus és matematikus is. Mármost, hogy rátérjünk tárgyunkra, a filozófia fajai között az a legjobb, amely az emberi gondolkodás tökéletesedését könnyebben viszi előbbre, jobban megfelel a természet igazságának, s ezt, amennyire tőle telik, támogatja, akár úgy, hogy megsejti az igazságot – úgy gondolom, a természet rendje szerint és a változás vizsgálata révén, nem állati ösztön által, mint az állatok és a hozzájuk hasonlóak; nem a jó és rossz démonok sugallata által, mint ahogy a próféták járnak el; nem melankolikus elragadtatás által, amelynek költők és más szemlélődő természetek adják át magukat –, akár úgy, hogy törvényeket szab és erkölcsöket javít, vagy gyógyít, vagy egy

boldogabb és istenibb élet megismerésére és vitelére tanít. Látod tehát, hogy egyetlenegy, értelmes szellemtől származó filozófia sincs, amely ne tartalmazna valamelyes olyan jó tulajdonságot, amely nincs meg másokban. Ugyanez áll szerintem az orvostudományra is, amely olyan elvekből indul ki, melyek a filozófia előrehaladottabb állapotát teszik föl, valamint a láb és a kéz tevékenysége a szemét. Ezért mondják, hogy senki sem kezdhet hozzá jól az orvostudományhoz, aki nem végzett sikeresen filozófiai tanulmányokat.

DICSONO Nagyon tetszik nekem benned, s nagyon dicsérlek érte, hogy nem vagy sem oly pórias, sem olyan becsmérő és nagyra-vágyó, mint Arisztotelész; ez ugyanis minden más filozófust, bölcselkedő módszerével együtt, a sárga földig lerántott.

TEOFILO Pedig valamennyi filozófus között nem ismerek senkit, aki annyira képzelődésekre támaszkodnék és távolabb állna a természettől, mint ő. Ha néha mégis kitűnő dolgokat mond, ezek nyilván nem az ő elveiből következnek, hanem mindig más filozófusoktól kölcsönzött tételek; ilyeneket, valóban nagyszerűeket, nagy számban találunk *A nemzésről, A meteorokról, Az állatokról és növényekről* című könyvében.

DICSONO Visszatérve tehát tárgyunkra: úgy gondolod, hogy lehet tévedés és ellentmondás nélkül különböző meghatározásokat adni az anyagról?

TEOFILO Csakúgy, ahogyan ugyanarról a tárgyról a különböző érzékek különbözőképpen ítélnék, s ugyanaz a dolog különbözőképpen mutatkozhat. Emellett, amint már érintettük, egy dolgot különböző szempontokból lehet tekinteni. Sok helyes dolgot mondtak az epikureusok, noha nem bírtak az anyagi minőség fölé emelkedni. Sok jeles dolgot hangoztatott Hérakleitosz, noha nem jutott tovább a léleknél. Anaxagorász is előbbre viszi a természet megismerését, mert nemcsak a természetben, de azon kívül vagy fölötte vélt felismerni egy észet,

ugyanazt, amelyet Szókratész, Platón, Triszmegisztosz és a mi teológusaink istennek neveznek. Így a természet rejtelseinek fölfedezéséhez éppúgy hozzájárulhat az, aki a tapasztalatból indul ki – ha ellenfelei mégoly együgyűnek mondják is –, mint azok, akik egy fogalmi elméletből indulnak ki. Ezek között van, aki a komplexiókból indul ki, mások pedig a nedvességből; az utóbbinál nem kevesebb az, aki az érzésekkel észrevehető elemekről, vagy még magasabbról, amaz abszolút létezőről, vagy magáról az anyagról mint valamennyi között a legmagasabb és leghatározottabb elvről ereszkedik alá. Mert olykor az, aki a hosszabb utat járja, mégsem tesz egyszersmind sikeres utazást is, főleg ha célja nem annyira a szemlélődés, mint a tevékenység. Ami meg a filozofálás módját illeti, körülbelül egyre megy, hogy a formákat valami gombolyagról fejtjük-e le, vagy a káoszból eredeztetjük; az eszmék egy forrásából merítjük-e, vagy a lehetőségről a valóságra váltjuk-e; valami ölből hozzuk-e elő, vagy egy vak és sötét mélységből vonjuk-e a világosságra; mert minden alap jó, ha elbírja az épületet; minden mag hasznos, ha a fák és a gyümölcs kívánatosak.

DICSONO De hogy célunkhoz érjünk, add elő egészen határozottan ennek az elvnek az elméletét.

TEOFILO Ezt az elvet, amelynek anyag a neve, kétségkívül kétféleképpen lehet tekinteni: először mint képességet, másodsor mint szubsztrátumot. Ha a képesség értelmében vesszük, akkor nincs dolog, amelyben bizonyos módon és sajátos vonatkozásban meg nem található: a püthagoreusok, platonikusok, sztoikusok és mások éppúgy az intelligibilis, mint az érzéki világba helyezték. Mi pedig, akik nem értjük rajta ugyanazt, mint azok, de még magasabb és tágabb értelemben vesszük, következőképpen gondolkozunk a képességről, vagy inkább a lehetőségről. A képességet rendszeren fölosztják aktívra, amelynek segítségével annak szubsztrátuma hatni képes; és passzívra, amely-

nek segítségével létezni vagy befogadni képes, vagy lehet valami, vagy szubsztrátuma lehet egy valamiképpen hatónak. Mellőzve most az aktív képességet, azt mondom, hogy a passzív képesség, ha nem is mindig, de pozitív vagy relatív vagy abszolút módon tekinthető. Így minden dologról, amelyről kimondhatjuk a létezést, kimondhatjuk a létezhetést is. A passzív képesség pedig olyannyira megfelel az aktív képességnek, hogy az egyik semmiképpen sincs a másik nélkül; ha tehát mindig megvolt az alkotás, létrehozás, teremtés képessége, ugyancsak mindig megvolt az alkottatásé, létrejövésé, teremtetésé is; mert az egyik képesség magában foglalja a másikat; ezzel azt akarom mondani, hogy az egyik elgondolásból szükségképpen következik a másik is. Minthogy pedig ez a képesség nem jelenti fogyatékoságát annak, amire vonatkoztatjuk, hanem ellenkezőleg, annak erejét és hatékonyságát igazolja, sőt végül teljesen egyazonosnak bizonyul az aktív képességgel, azért nincs filozófus, sem teológus, aki habozna azt az első természetfölötti elvnek tulajdonítani. Mert az abszolút lehetőség, amelynek alapján az, ami a valóságban van, lehetséges, nincs korábban, mint a valóság, de semmivel sincs később nála. A létezhetés továbbá egyszerre van a valóságos létezéssel, s nem előzi meg ezt; mert ha a létezhető maga valósítaná meg magát, akkor előbb volna, mintsem létezővé lett. Tekintsd tehát az első és legtökéletesebb elvet, amely mindaz, ami lehet, s amely nem volna minden, ha nem lehetne minden; benne tehát valóság és lehetőség egy s ugyanaz. Nem így van ez más dolgokkal; noha azok, amik lehetnek, éppúgy talán nem is létezhetnének, és bizonyára mások vagy másképpen is lehetnének, mint ahogy vannak; mert semmi más dolog nem mindaz, ami lehet. Az ember az, ami lehet; de nem mindaz, ami lehet. A kő nem mindaz, ami lehet, mert nem mész, nem edény, nem por, nem fű. Ami mindaz, ami lehet, az egységes valami, ami létében minden létet belefoglal. Az minden, ami van, és

lehet bármi más, ami van és lehet. Semmi más dolog nem ilyen. Ezért a képesség nem egyenlő a valósággal, mert nem abszolút, hanem korlátozott valóság; emellett a képesség mindig *egy* valóságra szorítkozik, mert mindig csak egy specifikus és különös léte van; ha pedig mégis minden formára és valóságra vonatkozik, ez bizonyos diszpozíciók révén és úgy történik, hogy az egyik lét a másik után bizonyos sorrendben következik. Minden képesség és valóság tehát, amely a legfőbb elvben mintegy egybefoglalódott, egységes és egy, a többi dologban megvan kifejezetten, szétszórtan és sokszorosán. A világegyetem, e nagy képmás és újszülött természet, szintén mindaz, ami lehet, mert a fajok és a legfőbb tagok ugyanazok maradnak, s mert foglalata az egész anyagnak, amelyhez hozzátenni és amelyből elvenni semmiféle formát nem lehet. De mégsem mindaz, ami lehet, mert a különbségek, tulajdonságok, sajátosságok és egyedek is ugyanazok maradnak. Éppen ezért nem egyéb a világegyetem, mint az első valóság és első képesség árnyéka; s ennyiben a képesség és valóság nem abszolút módon azonos benne, mert egyik része sem egészen az, ami lehet. Ama specifikus, fent jelzett értelemben továbbá a világegyetem mindaz, ami lehet, ti. kifejtett, szétszórt, elkülönült módon. Elve azonban egészen az, ami lehet, egységesen és elkülönületlenül, mert mindenben minden s egy és ugyanaz a legegyszerűbb módon, különbség és megkülönböztetés nélkül.

DICSONO Hogyan magyarázod a halált, a pusztulást, a bűnt, a hibákat, a torzszülöttet? Szerinted talán ezek is helyet találnak abban, ami egészen az, ami lehet, és ami a valóságban mindaz, ami képesség szerint?

TEOFILO Ezek a dolgok nem tekinthetők valóságnak és képességnek, hanem hiánynak és képtelenségnek; találhatók pedig a kifejtett dolgokon, mert ezek nem egészen azok, amik lehetnek, és kényszerülnek azok lenni, amik lehetnek. Minthogy mármost

együtt és egyszerre nem lehetnek annyifélék, egyik létüket elvesztik, hogy fölvegyék a másikat; olykor az egyik lét összekeveredik bennük a másikkal, olykor meg satnyák, fogyatékosak és csonkák, mert az egyik lét összeférhetetlen a másikkal, és mert az anyagot igénybe veszi az egyik is, a másik is. Visszatérve azonban feladatunkra: az első abszolút elv nagyságot mutat, mégpedig olyat, hogy mindaz, ami lehet. Nem abban az értelemben nagy, hogy nagyobb vagy kisebb lehetne, vagy hogy osztható volna, mint minden más nagyság, amely nem mindaz, ami lehet; hanem a legnagyobb, legkisebb, végtelen, oszthatatlan nagyság, amely minden mértéket magában rejt. Nem a legnagyobb, mert hiszen a legkisebb; nem a legkisebb, mert hiszen ugyancsak a legnagyobb; fölötte áll minden összehasonlításnak, mert hiszen mindaz, ami csak lehet. Amit a nagyságról mondok, értsd mindenre, amit csak mondani lehet; mert hiszen az egyszersmind jószág, mégpedig mindaz a jószág, ami csak lehet; szépség, mégpedig mindaz a szép, ami csak lehet, s rajta kívül nincs is más szép, amely mindaz volna, ami lehet. Egyetlenegy az, ami abszolút módon minden és lehet minden. A természeti jelenségekben továbbá semmit sem látunk, ami más volna, mint az, ami a valóságban, amelynek révén az, ami lehet, hogy általában valamiféle valósága legyen; mindamellettt ebben az egyetlen specifikus létében is sohasem mindaz, ami bármely egyedi lény lehet. Íme a Nap: nem mindaz, ami a Nap lehet, nincs mindenütt, ahol a Nap lehet, mert ha keletre van a Földtől, nincs tőle nyugatra vagy délre, vagy más irányban. Ha tehát azt akarjuk mutatni, mi módon a Nap az isten, azt kell mondanunk, hogy – minthogy mindaz, ami lehet – egyszerre van keleten, nyugaton, délen, északon és bármely pontján a föld kerekiségének. Ha tehát olyannak fogjuk fel ezt a Napot, hogy – akár a saját, akár a Föld forgása következtében – mozog és helyét változtatja; minthogy valóságosan nincs egy pontban,

anélkül hogy ne lehetne valamennyi másban is, és megvan a képessége is, hogy ott legyen; ha tehát mindaz, ami lehet, s megvan neki mindaz, ami a valóságban lehet; akkor egyszerre lesz mindenütt és mindenben, és oly módon lesz a legmozgékonyabb és leggyorsabb, hogy egyszersmind a legállandóbb és legmozdulatlanabb. Ezért találjuk az isteni igék közt, hogy örökké állandónak mondják s egyszersmind a leggyorsabbnak, amely az egyik végtől a másikig mozog. Mert mozdulatlannak azt mondjuk, ami egy és ugyanabban a pillanatban a keleti pontból kiindul, és a keleti pontba visszatér; emellett éppúgy látható keleten, mint nyugaton és körpályája bármely más pontján; éppen ezért nem több joggal mondjuk az egyik pontra vonatkozólag, hogy belőle kiindul és hozzá visszatér, kiindult és visszatért, mint a végtelen sok pont bármelyikére vonatkozólag. Ennélfogva egészben és mindig megtalálható az egész körpályán és ennek bármely pontján; ebből meg az következik, hogy az ekliptika minden egyes oszthatatlan pontja a Nap egész átmérőjét magában foglalja. Ilyformán tartalmazza az oszthatatlan az oszthatót; de ez nem a természetes, hanem a természetfölötti lehetőség alapján történik; vagyis ama föltevés mellett, hogy a Nap volna az, ami mindaz, ami lehet. Ez az abszolút képesség nemcsak az, ami a Nap lehet, hanem az, ami és ami minden dolog lehet: valamennyi képesség képessége, valamennyi valóság valósága, valamennyi élet élete, valamennyi lélek lelke, minden lét léte. Innen a kinyilatkoztatás fenséges szavai: *Az, aki van, küld engem; az, aki van, szól így.* Éppen ezért, ami másutt ellentmondó és ellentétes, benne egy s ugyanaz, és minden dolog benne egy s ugyanaz. Emelkedjél hát az idők és időtartamok különbségei, valamint a valóság és lehetőség különbségei fölé. Mert számára nincs régi, és nincs új, és helyesen mondotta róla a kinyilatkoztatás, hogy *első és utolsó.*

DICSONO Ezt az abszolút valóságot, amely azonos az abszolút képességgel, az értelem csakis a tagadás útján ismerheti meg: azaz nem fogható föl sem akkor, ha minden lehet, sem akkor, ha minden. Mert az értelem, amikor meg akarja érteni, kénytelen magának értelemszerű képet alkotni róla, magához hasonítani, magával összemérhetővé és egyenlővé tenni. Azonban mindez lehetetlen, mert az értelem sohasem akkora, hogy nagyobb ne lehetne; holott amaz, minthogy minden oldalról és minden tekintetben mérhetetlen, nagyobb nem lehet. Nincs tehát szem, amely a legfenségebb világosságot és a legmélyebb mélységet megközelíthetné, vagy hozzá utat találna.

TEOFILO E valóság egybeesését az abszolút képességgel nagyon világosan leírta az isteni szellem, amikor azt mondja: *Tenebrae non obscurabuntur a te. Nox sicut dies illuminabitur. Sicut tenebrae eius, ita et lumen eius.* Befejezésül tehát: látjátok, mily nagy a képesség dicsősége. Ha úgy tetszik nektek, hogy az anyag lényegének nevezzétek, amelybe a közönséges filozófusok oly kevésbé hatoltak be, akkor az anyagot, anélkül hogy az istenséget lealacsonyítanátok, még magasabb polcra helyezhetitek, mint Platón az *Allam*-ában és Timaiosz. Ezek azzal, hogy az anyagot túlságosan magasra értékelik, nem egy teológusnak szereztek bosszúságot. Ez onnan volt, hogy vagy azok nem jól fejezték ki magukat, vagy hogy ezek nem jól értették őket, mert Arisztotelész tanításában növekedvén, az anyagot mindig a természeti jelenségek szubsztrátumának értelmében veszik, és nem fontolják meg, hogy az anyag a többiekénél olyasvalami, ami – szavaik szerint – mind az intelligibilis, mind az érzéki világhoz tartozik, s hogy analógia alapján a szó új jelentést nyert. Éppen ezért a véleményeket igen alaposan meg kell vizsgálni, mielőtt kárhoznátok őket, és éppannyira kell vigyázni a kifejezésmódok különbségére, mint a nézetekére; mert ha olykor valamennyien meg egyeznek is az anyag egy közös fogalmában, később mégis eltér-

nek egymástól a sajátos alkalmazásban. Ami pedig tárgyunkat illeti, hát lehetetlen, hogy – nem tekintve az anyag szót – valamely teológus, bármily fondorkodó és rosszindulatú is, istentelenséget vessen szememre azokért, amiket a képesség és valóság egybeeséséről mondok, abszolút értelemben véve mind a két kifejezést. Én tehát a fent jellemzett hasonlóság alapján, amennyire erről szabad beszélni, azt szeretném következtetni, hogy az abszolút valóság és képesség képmása specifikus valósága szerint mindaz, ami specifikus képessége szerint; amennyiben tehát a világegyetem ebben az értelemben mindaz, ami lehet – bármilyen is a „numerális” valóság és képesség szerint –, annyiban oly képessége van, amely nem különült el a valóságtól, oly lelke, amely nincs külön a lelkestől – nem az összetettről, hanem az egyszerűről szólok. Éppúgy van tehát a világegyetemenek is első elve, amelyet magával azonosnak kell felfogni, nem választva külön az anyagot és a formát, s amelynek az előbbivel való hasonlósága révén abszolút képességet és valóságot lehet tulajdonítani. Ennélfogva minden különös nehézség nélkül elfogadhatjuk, hogy a *mindenség szubsztanciája szerint egy*, s talán így fogta föl Parmenidész is, akivel oly csúful bánt el Arisztotelész.

DICSONO Azt akarod tehát mondani, hogy leszálva a természet ama lépcsőfokozatán, kettős szubsztanciát találunk ugyan, szellemet és testet, de hogy végül mind a kettő egy létre és egy gyökérre vezethető vissza?

TEOFILO Ha azt hiszed, hogy e tant elbírnák azok, akik nem hatolnak tovább, mint ama pontig.

DICSONO Nagyon könnyen, hacsak nem emelkedel túl a természet korlátain.

TEOFILO Így is jártam el. Ha nem is ugyanabban az értelemben és ugyanazon a módon beszélek az istenségről, mint a tömeg, ha felfogásunk sajátos is, mégis sem nem ellentétes vele, sem nem idegen tőle, csak világosabb talán és bővebben kifej-

tett, de úgy, hogy nem megy túl értelmünkön, amitől – ígéremhez híven – tartózkodom.

DICSONO Eleget szoltunk az anyagi elvről mint lehetőségről vagy képességről; kérlek, holnap fejtegesd abból a szempontból, ha úgy tekintjük mint szubsztrátumot.

TEOFILO Szívesen.

GERVASIO A viszontlátásra.

POLIINNIO *Bonis avibus.*

NEGYEDIK PÁRBESZÉD

POLIINNIO *Et os vulvae nunquam dicit: sufficit. Id est, scilicet, videlicet, ut pote, quod est dictu: materia* – mert hiszen erről van szó – *recipiendis formis nunquam expletur.* Minthogy mármost senki sincs jelen e Líceumban, *vel potius, Antilíceumban, solus, ita, inquam, solus, ut minime omnium solus, deambulabo, et ipse mecum confabulabor.*

Az anyag tehát, melyet a peripatetikusok fejedelme és ama magas szellemnek, a nagy macedóniainak mestere tanít, *non minus*, amelyet az isteni Platón és mások – neve hol káosz, hol hülé, hol *silva*, hol *massa*, hol potencia, hol képesség, hol *privationi admixtum*, hol *peccati causa*, hol *ad maleficium ordinata*, hol *per se non ens*, hol *per se non scibile*, hol *per analogiam ad formam cognoscibile*, hol *tabula rasa*, hol *indepictum*, hol *subiectum*, hol *substratum*, hol *substerniculum*, hol *campus*, hol *infinitem*, hol *indeterminatum*, hol *prope nihil*, hol *neque quid neque quale, neque quantum – tandem*, miután sok különféle elnevezéssel gyötörtem magamat, hogy annak mivoltát meghatározzam, *ab ipsis scopum ipsum attingentibus* nőnek mondatik; *tandem inquam ut una complectantur omnia vocula, a melius rem ipsam perpendentibus foemina dicitur.* Et

mehercle, igen fontos okból tetszett Pallas országa ama szenátorainak, hogy e két dolgot, az anyagot és az asszonyt egy sorba tegyék; mert, miután azok hevességét megtapasztalták, oly elkecsereedett düh fogta el őket – itt kapóra jön egy *color rhetoricus*. – Az asszonyok – ők az esztelenség káosza, a gonoszság hüléje, a gazságok silvája, a tisztátalanságok massája, minden elvetemültség képessége – íme egy másik *color rhetoricus*, amelyet némelyek *complexió*-nak mondanak! Hol volt képessége szerint, *non solum remota*, de *etiam propinqua* Trója feldúlása? Egy asszonyban. Ki által pusztult el Sámson ereje? Azé a hősé, mondom, aki egy talált állkapoccsal győzhetetlenül diadalmaskodott a filiszteusok fölött? Egy asszony által. Ki fékezte meg a római köztársaság nagy hadvezérének és örök ellenségének, Hannibálnak hevességét és erejét? Egy asszony! (*Exclamatio!*) Mondd meg, ó, hárfás próféta, törekenységed okát. – *Quia in peccatis concepit me mater mea*. – Miképp jutottál, ó, ősapánk, ki a paradicsom kerésze és az élet fájának művelője voltál, abba a bajba, hogy magadat az egész emberi nem csírájával együtt a pusztulás mély posványába sodortad. – *Mulier, quam dedit mihi, ipsa, ipsa me decepit*. – *Procul dubio* a forma nem vétkezik, és semmiféle förmából nem származik tévedés, hacsak nem azért, mert az anyaggal kapcsolatos. Így a férfi által jelképezett forma, miután benső viszonyba lépett az anyaggal, s vele érintkezésbe és kapcsolatba jutott, ezekkel a szavakkal, vagy inkább ezzel a mondattal felel a *natura naturans*-nak: *Mulier, quam dedisti mihi* – *idest*, az anyag, melyet társul adtál mellém → *ipsa me decepit* – *hoc est* ő az oka minden bűnömnek. Lásd, ó, lásd meg, isteni szellem, hogy a jeles bölcselkedők és a természet belsejének éles eszű boncolói arra, hogy az anyag mivoltát teljesen szemünk elé állítsák, nem találtak alkalmasabb módot, mint hogy azzal a hasonlattal vezessenek rá bennünket, amely szerint a természeti dolgok állapota az anyag révén olyan, mint amilyen a gazdasági, poli-

tikai és polgári dolgok állapota az asszonyi nem által. Nyissátok, ó, nyissátok ki szemeteket, és . . . Ó, látom a hencegés ama kolosszusát, Gervasiót, aki elszakítja magvas beszédem fonálát. Félek, hogy hallott engem; de mit bánom?

GERVASIO *Salve, magister, doctorum optime!*

POLIINNIO Ha nem, *tuo more*, gúnyolódni akarsz, *tu quoque salve.*

GERVASIO Szeretném tudni, mit jelent az, hogy így egyedül, elmélyedve föl-alá járkáltál?

POLIINNIO Kis múzeumomban tanulva, *in eum, qui apud Aristotelem est, locum incidi*, a Fizika első könyvében *in calce*, ahol azt akarja megvilágítani, mi a *materia prima*, és mint tükörrel példálózik a női nemmel; azzal a makrancos, törékeny, állhatatlan, elpuhult, kicsinyes, aljas, nemtelen, becstelen, elvetemült, elsatnyult, méltatlan, istentelen, áldatlan, semmirekellő, hideg, formátlan, üres, hiú, meggondolatlan, balga, hűtlen, tunya, undok, rút, háládatlan, csonka, tökéletlen, befejezetlen, elégtelen, elkontárkodott, félben maradt, leromlott nemmel, mondom, ezzel a rozsdával, ezzel a gyommal, ezzel a dudvával, pestissel, dögvésszel, halállal:

Mit küld természet s istenség keze,
Nemünket sujtva mint csapás, teher.

GERVASIO Tudom, inkább azért mondod ezt, hogy a szónoklat művészetében gyakorold magadat, és megmutasd, mily nagy a szókincsed és ékesszólásod, semmint azért, mert valóban azt gondolod, amit szavaiddal kifejezel. Mert nálatok, humanista uraknál, akik a szép tudományok professzorainak nevezitek magatokat, rendes dolog, hogyha tele vagytok olyan ötletekkel, amelyeket nem tudtok magatokban tartani, azokat sehol másutt, csak a szegény asszonyokra sütitek el; valamint ha egyéb harag bánt, az első gézengúzonn töltitek ki, aki tanítványaitok

közül utatokba akad. De óvakodjatok, Orpheusz urak, a trák asszonyok őrjöngő dühétől.

POLIINNIO Poliinnio vagyok, nem vagyok Orpheusz.

DICSONO Hát az asszonyokat nem igaz szívből becsmérled?

POLIINNIO *Minime, minime quidem.* Komolyan beszélek, és nem gondolom másképp, mint ahogy mondom; mert nem mesterségem nekem, *sophistarum more*, azt bizonyítani, hogy a fehér fekete.

GERVASIO Miért fested hát szakálladat?

POLIINNIO De *ingenue loquor*; s azt mondom, egy ember asszony nélkül mintha az egyik intelligencia lenne; egy hérosz, mondom, egy félisten az, *qui non duxit uxorem.*

GERVASIO Osztrigához is hasonlít, meg gombához, s igazában szarvasgomba.

POLIINNIO Istenien mondta ezért a lírikus: *Credite, Pisones, melius nil coelibe vita.* Ha pedig okát akarod tudni, hát halljad Secundus filozófust. *Az asszony, úgymond, a nyugalom akadály, örökös kár, mindennapi háború, az élet börtöne, házi vihar, a férfi hajótörése.* Megerősítette ezt ama biscajai is, aki egy borzalmas csapás és a tenger dühöngése miatt türelmetlenkedve és haragra lobbanva, kaján és haragos arccal a hullámokhoz fordult, s így szólt: „Ó, tenger, tenger, bár meg tudnálak házasítani!” Ezzel azt akarta mondani, hogy az asszony a viharok vihara. Ezért van, hogy Prótagorász is arra a kérdésre, miért adta lányát egyik ellenségének, azt felelte, hogy nem tehet vele rosszabbat, mint hogy feleséget ad neki. Továbbá ama derék francia sem fog engem meghazudtolni, aki, midőn egy rettenetes tengeri vihar alkalmával Cicala, a hajóskapitány, megparancsolta neki is, mint a többieknek, hogy a legsúlyosabb dolgokat vesse a tengerbe, elsőnek a feleségét dobta bele.

GERVASIO Nem hozod föl ellentétképpen azok példáját, akik igen boldogoknak érezték magukat asszonyaik által. Így például, hogy nagyon messzire ne utaljalak, íme, éppen ez alatt

a tető alatt Mauvissière úr oly nőre tett szert, aki nemcsak rendkívüli testi szépséggel van megáldva, mely lelkének leple és ruhája, de ezenkívül az okos ítélet, a nemes szerénység és a legfinomabb illendőség hármas díszével, mint feloldhatatlan köteléssel, lebilincselve tartja hitvese lelkét, és meg tud nyerni mindenkit, aki csak megismeri. És mit mondasz nemes leányáról, aki alig hat éve, hogy megpillantotta a napvilágot, és beszédéből nem tudnád megítélni, hogy Itáliából, Franciaországból vagy Angliából való-e; kezéről, ha valami hangszert játszik, meg nem ismered, hogy testi vagy testetlen szubsztancia-e; illedelmességének korát meghaladó tökéletessége miatt pedig nem tudod biztosan, az égből szállt-e le, vagy a földből támadt-e ki. Mindenki látja, hogy benne ily szép test alkotásához mindkét szülőjének vére, s ily kiváló szellem létrejöttéhez mind a kettő hősi lelkének erényei egyesültek.

POLIINNO *Rara avis*, e Bosthel Mária; *rara avis* e Castelnau Mária.

GERVASIO E ritkaság, amelyet a nőkre nézve állítsz, a férfiakról is mondható.

POLIINNO De hogy végre is a tárgyra térjek, a nő nem egyéb, mint anyag. Ha nem tudod, mi a nő, mert nem tudod, mi az anyag, tanulmányozd egy ideig a peripatetikusokat; mikor megtanítanak arra, mi az anyag, megtanítanak arra is, mi a nő.

GERVASIO Jól látom, hogy peripatetikus agyaddal keveset vagy semmit sem értettél abból, amit tegnap Teofilo az anyag mivoltáról és képességéről mondott.

POLIINNO A többivel álljon bármiképpen is a dolog, én megmaradok amellet, hogy gáncsolom mind a kettőnek vágyát, amely oka minden bajnak, szenvedésnek, fogyatékoságnak, romlásnak, pusztulásnak. Nem gondolod-e, hogyha az anyag megelégedne a jelen formával, semmi változás és szenvedés

sem lenne úr fölöttünk, nem halnánk meg, elmúlhatatlanok és örökkévalók volnánk.

GERVASIO És ha megelégedett volna az ötven év előtti formájával, mit szólnál akkor? Ha megállott volna a negyven év előtti formájánál, vajon volnál-e Poliinnio, oly fejletlen, akarom mondani oly fejlett, oly tökéletes és oly tudós? Ahogyan tehát kedvedre van, hogy a többi forma ennek adott helyet, úgy a világegyetemet rendező természet akarata, hogy a formák mind másoknak adjanak helyet. Arról nem is szólok, hogy szubsztanciánk inkább nyer méltóságban, ha mindenné lesz valamennyi forma fölvétele által, mint ha megtartva egyetlenegyét, részleges volna. Így lehetősége szerint hasonlít ahhoz, ami minden mindenben.

POLIINNIO Kezdesz nagyon tudós lenni, s egészen kivetkőzől rendes természetedből. Vidd végig tehát, ha tudod, a hasonlatot, s magyarázd meg, miféle méltóság van az asszonyban.

GERVASIO Ezt könnyűszerrel megteszem. De, íme, itt van Teofilo.

POLIINNIO És Dicsono. Máskor tehát. *De iis hactenus.*

TEOFILO Nem látjuk-e, hogy peripatetikusok is, platonikusok is a szubsztanciát testire és testetlenre osztják? Amint tehát e különbségek egy és ugyanazon nem képességére vezethetők vissza, szükségszerű, hogy a formák is kétfélék legyenek. Néme-lyek ugyanis transzcendensek, azaz fölötte állnak minden nemi fogalomnak; ezeket elveknek nevezik, amilyenek pl. *lényeg, egység, egy, tárgy, valami* s más hasonlók. Mások bizonyos nemhez tartoznak, s különböznek más nemtől, amilyen pl. *szubsztancialitás, akcidentalitás*. Az első fajtához tartozó formák nem tesznek különbséget a formában, s nem ruházzák azt föl hol az egyik, hol a másik képességgel, hanem mint legegyetemesebb határoz-mányok, amelyek átfogják mind a testi, mind a testetlen szubsztanciákat, mind a két szubsztancia legegyetemesebb, legközö-

sebb és egységes képességét jelentik. *Ha mi, mondja Avicbron, mielőtt elgondoljuk az akcidentális formák anyagát, azaz az összetettet, a szubsztanciális forma anyagát, gondoljuk, amely annak része: mi akadályoz bennünket, hogy éppúgy, mielőtt elgondoljuk a testi formákká sűrűsödött anyagot, egy képességet tételezzünk fel, amelyet a testi és testetlen, az elpusztítható és elpusztíthatatlan természet formája szerint kell megkülönböztetni?* Továbbá minden létezőnek, kezdve a legfőbb és legfelsőbb lénytől, van valami rendje, és sorrendet, lépcsőfokozatot alkot, amelyen az összetett dolgoktól az egyszerűekhez, ezektől pedig a legegyszerűbbekhez és legabszolútabbakhoz emelkedünk összekötő tagokon által, amelyek a két szélsőség közé esvén, részt vesznek mind a kettőnek természetében, de saját mivoltunk szerint egyikhez sem tartoznak; ámde nincs sorrend, ahol ne volna valami közös, amelyben minden egyes tag részesedik, nincs részesedés, ahol ne volna bizonyos összefüggés, s nincs összefüggés, ahol az egyes tagok ne részesednének valami közösben: szükségképpen kell tehát, hogy az összes létező dolog számára legyen a létezésnek egy elve. Egészítsük ki ezt azzal, hogy maga az értelem bármely, mástól megkülönböztethető dolog előtt föltesz egy megkülönböztetlen valamit; azokról a dolgokról beszélek, amelyek vannak, mert a *lét* és *nemlét* között szerintem nem reális, hanem csak szó- és kifejezésbeli különbség áll fenn. E megkülönböztetlen valami általános fogalom, amelyhez a különbség és megkülönböztető forma csak azután járul. Bizonyára tagadhatatlan az is, hogy valamint minden érzékelhető feltételezi az érzékelhetőség szubsztrátumát, azonképpen minden intelligibilis feltételezi az intelligibilitását. Kell tehát lennie valaminek, ami megfelel mind a két szubsztrátum közös fogalmának; mert minden lényeg szükségképpen valami léten alapul, kivéve amaz elsőt, amely azonos a maga létével, mert képessége: az ő valósága, mert ő mindaz, ami lehet, amint azt tegnap kifejtettem. Ha továbbá az anyag, még ellen-

feleink szerint is, nem test, s természete szerint megelőzi a testi létet, mi különböztetheti meg hát olyan nagyon a testetlen szubsztanciáktól? Vannak peripatetikusok is, akik azt mondják: valamint a testi szubsztanciákban van valami formális és isteni, úgy kell, hogy az isteniekben is legyen valami anyagi avégből, hogy az alsóbbrendű dolgok alkalmazkodhassanak a magasabb rendűekhez, s az egyik sor belekapcsolódhassék a másikba. S a teológusok, ha némelyek közülök az arisztotelészi tanításban nőttek is föl, mégsem kell hogy akadékoskodjanak, kivéve, ha beismerik azt, hogy előttük több hitele van a szentírásnak, mint a filozófiának és a természetes észnek. *Ne imádj engem*, mondja egy angyal Jákob patriarchához, *mert testvéred vagyok*. Ha tehát a beszélő, az ő értelmezésük szerint, intellektuális szubsztancia, és megerősíti szavaival, hogy az az ember és ő egy szubsztrátum realitásában találkoznak, akkor bármily formális különbség mellett is igaz marad, hogy a filozófusok e teológusok egyik orákulumára mint tanúságra hivatkozhatnak.

DICSONO Tudom, hogy ezt a legnagyobb tisztelettel mondod; mert hiszen tudod, hogy nem illik hozzád érveket kölcsönözni oly helyekről, amelyek kívül esnek a mi területünkön.

TEOFILO Nagyon helyesen mondod; de én nem is érvként és megerősítésképpen hozom fel, hanem hogy, amennyire tőlem telik, megőrizzem lelki békémet; mert éppúgy félek a teológia ellenségének látszani, mint annak lenni.

DICSONO Értelmes teológusok mindig meg fogják nekünk engedni a belátáson alapuló kutatást, bármily messzire terjedjen is, csak ne ellenkezzék az isteni tekintéllyel, hanem vesse alá magát neki.

TEOFILO Ilyen az enyém, s ilyen is lesz mindig.

DICSONO Így helyes. Folytasd tehát.

TEOFILO Plótinosz is mondja az anyagról szóló könyvében, *ha az intelligibilis világban több faj van, ezekben mindben sajátosságuk és különbségük mellett valami közösnek is kell lennie; e közös képviseli az*

anyagot, a sajátos és különböző pedig a formát. Hozzáteszi: ha ez a világ amannak az utánzata, akkor e világ összetétele is mása amaz összetételének. Továbbá, ha e világban nincs különbözőség, akkor nincs is benne rend; ha nincs benne rend, akkor nincs szépsége és ékessége; mindez pedig az anyagon múlik. Éppen ezért a felsőbb világot nemcsak oszthatatlan egésznek kell tartani, hanem némely föltétele miatt oszthatónak és különbözőnek is; ez az oszthatóság és különbözőség azonban nem fogható föl valamely szubsztrátumul szolgáló anyag nélkül. Ha pedig azt mondom, hogy ez az egész sokaság egy oszthatatlan és minden dimenzió nélkül való lényben egyesül, én éppen azt nevezem anyagnak, amiben mindezek a formák egyesülnek. Az, mielőtt mint különféle és sokalakú élt a gondolatban, egyforma volt, s mielőtt valami formálnak fogták föl, előbb mint forma nélkülit gondolták.

DICSONO Abban, amit röviden kifejtettél, sok erős érvet hoztál ugyan föl annak a bizonyítására, hogy egy az anyag, s egy a képesség, amelynek révén mindaz, ami van, a valóságban van, s hogy az a testetlen szubsztanciákat éppúgy megilleti, mint a testieket, mert hiszen azok léte éppúgy a lehetőségen alapul, mint ezeké; bizonyítottál még más érvekkel is, amelyek hathatósaknak tetszenek annak, aki azokat kellőleg szemügyre veszi és értelmezi: mindamellet szeretném, nem is a tanítás kiegészítése, mint inkább világossága kedvéért, ha még más módon is részletesen kifejtenéd, hogyan lehet a legfenségesebb dolgokban, amilyenek a testetlenek, valami forma nélküli és határozatlan; hogyan lehet azokban ugyanaz az anyag, holott a forma és a valóság hozzájárulása mellett sem nevezhetők testeknek; hogyan vehetsz föl ott, ahol nincs változás, sem keletkezés, sem elmúlás, anyagot, holott ezt sohasem vették föl más célra, mint azok magyarázására; hogyan mondhatjuk, hogy az intelligibilis természet egyszerű, meg azt is, hogy benne anyag és valóság van? Ezt nem a magam kedvéért kívánom, mert számomra az

igazság nyilvánvaló, de talán másokra való tekintetből, akik habzóbbak és nehezkesebbek, mint például Poliinnio mester és Gervasio.

POLIINNIO *Cedo.*

GERVASIO Elfogadom és köszönöm, Dicsono, hogy gondolsz azoknak a szükségleteire is, akiknek nincs bátorságuk a kérésre; ezt parancsolja az illendőség a hegyeken túl az asztal mellett is; ott azoknak, akik második helyen ülnek, nem szabad ujjukat kinyújtaniuk a saját tányérjukon túl, hanem az illendőség azt kívánja, hogy várjanak, míg kezükhöz adják a tálát, úgyhogy egy falatot se vegyenek, amelyet meg ne fizetnének egy „köszönöm szépen”-nel.

TEOFILO Hogy mindezekre megfeleljek, azt mondom: amint az ember sajátos emberi természetére nézve különbözik az orosz-lántól, tekintve ennek sajátos oroszlántermészetét, ellenben az élőlény közös természetét, a testi szubsztanciát és más hasonló dolgot illetőleg nem különbözik tőle és azonos vele: úgy a testi dolgok anyaga is sajátos mivoltára nézve különbözik a testetlen dolgokétól. Mindaz tehát, amit arra vonatkozólag hozol fel, hogy alkotó oka a testi természetnek, hogy szubsztrátuma mindenfajta változásnak s hogy része az összetételnek, ezt az anyagot csakis sajátos mivoltánál fogva illeti meg; mert ugyanaz az anyag, vagy hogy világosabban fejezzem ki magamat, ugyanaz, ami létrehozható vagy létezhet: – vagy létrejött és létezik a szubsztrátum térbeli irányai és kiterjedése révén és ama tulajdonságok alapján, amelyeknek léte a mennyiségben van; ezt aztán testi szubsztanciának hívják, s testi anyagot tételez fel – vagy létrejött ugyan, ha tudniillik újabban kapta létét, és híján van ama térbeli irányoknak, kiterjedésnek és tulajdonságnak; ezt aztán testetlen szubsztanciának hívják, és ez testetlen anyagot tételez fel. Így mind a testi, mind a testetlen dolgok egy aktív képességének, illetőleg egy mind testi, mind

testetlen létnek megfelel egy mind testi, mind testetlen passzív képesség, illetőleg egy mind testi, mind testetlen lehetőség. Ha tehát összetételről beszélünk a testi meg a testetlen természetre vonatkoztatva, ebben a kettős értelemben kell venni, s meg kell fontolni, hogy ha örökkévaló dolgokról van szó, egy anyagot mindig egy valóságban kell elgondolni, míg ha a változóról van szó, az anyag mindig az egyik vagy a másik valóságformát veszi föl. Abban az anyagnak mindaz, ami lehet, egyszerre, mindig és együtt van meg, s ugyanígy mindaz, ami lehet; ebben azonban többszörre, különböző időkben és bizonyos egymásutánban. DICSONO Némelyek, ha megengedik is, hogy van anyag a testetlen dolgokban, mégis egész mást értenek rajta.

TEOFILO Bármekkora is a különbség ama sajátos módot illetőleg, melynél fogva az egyik leszáll a testi léthez, a másik nem, az egyik fölvesz érzéki minőségeket, a másik nem, s melynél fogva úgy tetszik, hogy semmi közösség nem lehetséges azon anyag között, amellyel ellenkezik a mennyiség és a szubsztrátumul szolgálás oly tulajdonságok számára, melyeknek a térbeli dimenziókban van létük, s ama természet között, amellyel nem ellenkezik sem az egyik, sem a másik: mindamellert a kettő egy s ugyanaz, s az egész különbség, mint már többször megjegyeztük, abban van, hogy az egyik testi létté húzódik össze, a másik testetlen. Így minden, ami érez, megegyezik abban, hogy eleven; de ha ezt a nemet bizonyos fajokká szűkítjük, akkor az emberrel ellenkezik, hogy oroszlán legyen, ezzel az élőlényel meg, hogy amaz legyen. Ehhez pedig engedelmekkel hozzáteszem a következőt. Azt az ellenvetést tehetnéd ugyanis, hogy azt, ami soha sincs, inkább lehetetlennek és természetellenesnek kell tartani, mint természetesnek, s hogy ennélfogva, mivel ez az anyag sohasem térben terjed ki, a testiséget az ő természetével ellenkezőnek kell tartani; ha pedig így áll a dolog, akkor nem valószínű, hogy a kettőnek közös természete

van, mielőtt az egyikről azt gondoljuk, hogy testi létté húzódott össze. Hozzáteszem, mondom, hogy erre az anyagra nézve valamennyi, térbeli kiterjedésen alapuló valóságformát éppúgy tarthatjuk szükségszerűnek, mint – ahogy te szeretnéd – lehetetlennek. Ennek az anyagnak, minthogy valósággal mindaz, ami lehet, megvan valamennyi mértéke, valamennyi alak- és kiterjedésbeli faja, s minthogy valamennyi megvan neki, nincs egy sem; mert ami annyi sokféle egyszerre, az semmiképp sem lehet egy különös dolog. Ami minden, annak lényege az, hogy kizár minden különös létet.

DICSONO Azt akarod tehát mondani, hogy az anyag valóság? Továbbá azt, hogy az anyag a testetlen dolgokban összeesik a valósággal?

TEOFILO Éppen úgy, ahogyan a lehetőség összeesik a léttel.

DICSONO Nem különbözik tehát a formától?

TEOFILO Semmiképpen az abszolút képességben és abszolút valóságban. Éppen ezért a legmagasabb mértékben tiszta, egyszerű, oszthatatlan és egységes, mert abszolút értelemben minden; ha volnának bizonyos térbeli irányai, bizonyos léte, bizonyos alakja, bizonyos sajátsága, bizonyos különbsége, akkor nem volna abszolút, nem volna minden.

DICSONO Így hát minden, ami valamiféle fajt foglal magában, oszthatatlan?

TEOFILO Úgy van; mert a forma, amely valamennyi minőséget magában foglalja, egyikkel sem azonos; ami valamennyi alakot magában foglalja, az egyiket sem hordozza; ami minden érzékelhető létet magában foglal, az éppen ezért nem érzékelhető. Magasabb értelemben oszthatatlan az, ami magában foglal minden természetes létet; még magasabb értelemben az, ami magában foglal minden intelligibilis létet; a legmagasabb értelemben az, ami magában foglal minden létet, amely csak lehetséges.

DICSONO Azt akarod mondani, hogy a lét e fokozatához hason-

lít a lehetőség fokozata, s hogy miképp a formális alap, úgy az anyagi is mindig magasabbra hág?

TEOFILO Úgy van.

DICSONO Mélyen és egyszersmind magasan fogod föl az anyag és a képesség e fogalmát.

TEOFILO Valóban.

DICSONO De ezt az igazságot nem értheti meg majd mindenki; mert hát nehéz fölfogni, miképpen foglalhatja magában valami valamennyi fajt és térbeli kiterjedést úgy, hogy külön egyiket sem, minden formális létet és egyiket sem.

TEOFILO Érted-e te, hogyan lehetséges ez?

DICSONO Azt hiszem, értem; mert fölfogom, hogy a valóságnak, hogy minden lehessen, nem szabad valami meghatározottnak lennie.

POLIINNIO *Non potest esse idem totum et aliquid; ego quoque illud capio.*

TEOFILO Így hát a tárgyra vonatkozóan azt is megérthetitek, hogy ha a térbeli kiterjedést akarnám az anyag lényegének tekinteni, e lényeg nem ellenkeznék az anyag semmiféle fajtájával; azonban az egyik anyag meg a másik között a különbség abban van, hogy az egyiknek nincsenek határozott dimenziói, a másik meg ilyenekbe húzódott össze. Ha nincsenek határozott dimenziói, akkor valamennyi fölött áll, és magában foglalja valamennyit; ha összehúzódott, akkor néhány dimenzióra szorítkozott, és csak néhány alatt létezik.

DICSONO Helyesen mondod, hogy a magánvaló anyagnak nincs határozott térbeli kiterjedése, hogy ennél fogva oszthatatlannak kell felfogni, és hogy dimenzióit azon forma mineműségétől kapja, amelyet fölvesz. Mások és mások a dimenziói aszerint, hogy az ember vagy a ló, az olajfa vagy a mirtusz formájában jelenik-e meg; mielőtt tehát bármelyik formában jelenne meg, képesség szerint magában foglalja mindezeket a dimenziókat,

valamint megvan a képessége arra, hogy mindazokat a formákat felvegye.

POLIINNIO *Dicunt tamen propterea, quod nullas habet dimensiones.*

DICSONO Mi meg azt mondjuk, hogy *ideo habet nullas, ut omnes habeat.*

GERVASIO Mért akarod inkább, hogy valamennyit magába foglalja, mint hogy valamennyit kizárja?

DICSONO Mért a dimenziókat nem mintegy kívülről veszi, hanem úgyszólván öléből bocsátja és hajtja ki.

TEOFILO Nagyon helyes megjegyzés. Egyébként a peripatetikusoknak is szokásos kifejezésmódja, akik mind azt tanítják, hogy a kiterjedt valóság és valamennyi forma az anyag képességéből erednek és kapnak szárnyra. Elismeri ezt részben Averroesz is, aki, noha arab volt, s nem tudott görögül, mégis többet értett a peripatetikus tanításból, mint bármely görög, akit olvastunk, s még többet értett volna, ha nem csüngött volna oly szolgailag bálványán, Arisztotelészen. Azt tanítja, hogy az anyag lényege szerint határtalan dimenziókat foglal magában; ezzel jelezni akarja, hogy a természetes formák változása szerint majd ezzel az alakkal és ezekkel a dimenziókkal, majd amazzal az alakkal és amazokkal a dimenziókkal határolódik. E fölfogásból látható, hogy az anyag mintegy magából bocsátja ki, nem pedig kívülről veszi föl őket. Így vélekedett részben Plótinosz, a platonikusok feje is. Ő különbséget tesz a magasabb és az alsóbb dolgok anyaga között, és azt mondja, hogy amaz minden együttesen, és minthogy magában foglal mindent, nem változik semmiben; ez ellenben részeinek bizonyos változásával mindenné lesz, idővel más-más dologgá válik, éppen azért mindig különbözőséget, változást és mozgást mutat. Így tehát az az anyag soha nincs forma nélkül, valamint ez sem az, csakhogymás-más értelemben; amaz az örökkévalóság szempontjából, ez az idő mozzanataiban; amabban valamennyi forma egyszerre van, ebben egy-

másutánban; amabban a formák kifejtetlenek, ebben kifejtettek; amott mint egység vannak meg, emitt mint sokaság; amott mint minden és mindenféle, emitt egyenként és külön-külön.

DICSONO Így hát nemcsak a magad elvei, hanem más filozófiai irányok elvei alapján is bizonyítani akarod, hogy az anyag nem ama *prope nihil*, vagyis valóság, erő és tökéletesség nélkül való tiszta és meztelen képesség.

TEOFILO Úgy van. Formák híján és ezek nélkül szerintem nem oly értelemben van, mint ahogy a jég van melegség és a mélység fény híján, hanem úgy, ahogyan a viselős asszony a sarjadéka nélkül van, amelyet még csak megszül, vagy ahogyan a föld e féltékenek éjnek idején fény híján van, melyet azonban forgásával újra megszerezni képes.

DICSONO Íme, még ez alsóbbrendű dolgokban is hogyan esik egybe, ha nem is egészen, de nagy mértékben, a valóság a képességgel.

TEOFILO Ezt ítéletedre bízom.

DICSONO És ha ez az alsóbb képesség végül egy lenne ama felsőbbel, mi lenne akkor?

TEOFILO Ítéld magad. Innen ama fogalomhoz emelkedhetsz – nem mondom, hogy a legfőbb és legjobb elvéhez, amelyet kizárunk fejtegetésünkből – hanem a világlélekéhez, amint ez valósága mindennek és képessége mindennek s minden mindenben. Föltéve tehát, hogy számtalan egyed van: végül minden egy, és ennek az egységnek megismerése minden filozófia és természet-szemlélődés célja és határa; a magasabb szemlélődés, amely túlmegy a természet határain, s a nem hívőnek lehetetlen és semmis valami, emellett megmarad saját határain belül.

DICSONO Igaz, mert odáig csak természetfölötti, nem pedig természetes világossággal lehet emelkedni.

TEOFILO Az nincs meg azokban, akik minden dolgot testinek tartanak, vagy egyszerűnek, mint az étert, vagy összetettnek,

mint a csillagokat és a hozzájuk tartozó dolgokat, s akik az istenséget nem a végtelen világon és a végtelen dolgokon kívül keresik, hanem azon belül és ezekben.

DICSONO Úgy tetszik nekem, hogy egyedül ebben különbözik a hithű teológus az igazi filozófustól.

TEOFILO Magam is azt hiszem. Azt hiszem, jól értetted meg szavaimat.

DICSONO Nagyon jól, úgy gondolom. Ennélfogva szavaidból azt következtetem, hogy még akkor is, ha az anyagot csak a természeti jelenségekre korlátozzuk, és megmaradunk szokásos meghatározása mellett, amelyet a közönséges filozófiában láthatunk, azt fogjuk találni, hogy magasabb polcot foglal el, mint amilyent az megenged; mert szerinte végre is nem egyéb az anyag, mint a formák szubsztrátuma, a természeti formák iránti fogékony képesség, név nélkül, meghatározottság nélkül, minden elhatárolás, mert minden aktualitás nélkül. Ebben nehézséget talált néhány szerzetes bölcsekedő, akik azzal a szándékkal, hogy ne vádolják, hanem mentegessék e tanítást, az anyagnak csupán csak „entitativ” valóságot tulajdonítanak, azaz olyat, amely különbözik attól, ami egyáltalában nincs, s aminek semmiféle léte nincs a természetben, akár egy agyémnek vagy valami egyéb költött dolognak; mert ennek az anyagnak végre is van léte, neki pedig ez elég így is, határozott tulajdonság és méltóság nélkül, amely a nála hiányzó aktualitástól függ. De ti kérdőre vonnátok Arisztotelészt ilyformán: „Miért gondolod inkább, ó, peripatetikusok fejedelme, hogy az anyag semmi, mert nincs semmi valósága, mintsem hogy az anyag minden, mert megvan benne minden valóság, akár zavaros vagy legzavarosabb módon is, amint neked tetszik? Nem éppen te vagy-e az, aki, valahányszor a formáknak az anyagban való keletkezéséről vagy a dolgok létrejöveteléről beszélsz, mindig azt mondd, hogy a formák az anyag belsejéből erednek és bomlanak ki,

s akit sohasem hallottunk azt mondani, hogy a hatóok segítségével kívülről jönnek, hanem, hogy az belülről hajtja ki őket? Arról nem is szólok, hogy azoknak a dolgoknak hatóokát, amelyeket te közös névvel *Természet*-nek nevezel, belső elvvé teszed, nem pedig külsővé, amilyenről a mesterségesen létrehozott dolgoknál van szó. Szerintem akkor tagadhatunk meg tőle minden formát és valóságot, ha ezeket kívülről veszi föl; másrészt akkor kell neki tulajdonítani valamennyit, ha azt mondjuk, hogy a maga öléből hajtja ki őket. Nem éppen te vagy-e az, aki, ha nem is a belátástól kényszerítve, de mégis a nyelvszokástól készítette, az anyag meghatározásában azt mondod róla, hogy inkább *az, amiből minden természetes faj származik*, mintsem hogy valaha *annak* mondtad volna, *amin a dolgok lesznek*; pedig így kellene mondani, ha a valóságformák nem belőle erednének, s következésképp nem benne volnának?”

POLIINNO *Certe consuevit dicere Aristoteles cum suis potius formas educi de potentia materiae, quam in illam induci; emergere potius ex ipsa, quam in ipsam ingeri*, de én azt mondanám, hogy Arisztotelésznek úgy tetszett, hogy a formának inkább kifejlését, mintsem bennfoglalt voltát nevezze valóságnak.

DICSONO Én meg azt mondom, hogy a határozott, érzékelhető és kifejlett lét nem fő alapja a valóságnak, hanem belőle következő és tőle létrehozott valami; valamint a fa lényege és valóságának alapja nem ágyvoltában van, hanem abban, hogy olyan szubsztanciájú és alkatú, hogy lehet ágy, pad, gerenda, bálvány és mindenféle fából formált tárgy. Arról nem is szólok, hogy a természet anyagából magasabb értelemben származnak a természeti jelenségek, mint a művészetéből a művésziak. Mert a művészet az anyagból létrehozza a formákat, vagy úgy, hogy elvesz belőle, mint amikor a kőből szobrot faragnak, vagy úgy, hogy összeteszi, mint mikor követ kőre rakva, s ehhez még fát és földet véve, házat építenek. A természet ellenben anyagából

mindent szétválasztás, szülés, kifolyás útján hoz létre; így gondolják a püthagoreusok, így Anaxagorász és Démokritosz, s megerősítették a babilóniai bölcsek. Hozzájuk csatlakozik Mózes is, aki, midőn a dolgoknak az egyetemes hatóoktól parancsolt keletkezését írja le, így fejezi ki magát: *Hozza létre a föld az ő állatait; hozzák létre a vizek élő lényeket*; mintha azt mondaná: hozza őket létre az anyag. Mert szerinte a dolgok anyagi princípiuma a víz; ezért mondja, hogy a ható ész, amelyet ő *szellemnek* nevez, *a vizek fölött lebegett*, azaz nekik teremtő erőt adott, és belőlük hozta létre a természeti fajokat, amelyeket mind azután szubsztanciájuk szerint *vizek*-nek nevezett. Ebből következik, hogy az alsóbb- és felsőbbrendű testek szétválasztásáról szólva azt mondja, hogy az ész elválasztotta a vizeket egymástól, s azok közepéből jelentette meg a szárazat. Valamennyi szerint tehát a dolgok az anyagból szétválasztás útján, nem pedig hozzáadás és befogadás útján keletkeztek. Éppen ezért inkább azt kell mondani, hogy az anyag tartalmazza és magába zárja a formát, mintsem azt gondoljuk, hogy azok híján van, vagy azokat kizárja. Minthogy tehát kifejti azt, amit kifejtetlenül tartalmaz, azért isteninek, legjobb ősanyának, a természeti dolgok szülőjének és anyjának, sőt szubsztanciája szerint az egész természetnek kell nevezni. Nem így mondd és gondold, Teofilo?

TEOFILO Éppen így.

DICSONO Sőt én nagyon csodálkozom, hogy a mi peripatetikusaink nem folytatták a művészet analógiáját. A sok anyag közül, amelyet ismer és földolgoz, a művészet azt mondja jobbnak és értékesebbnek, amelyik kevésbé romlandó, amelyik tartósabb és amelyből több dolgot lehet csinálni; ezért az aranyat nemesebbnek tartja a fánál, a kőnél és a vasnál, mert kevésbé van kitéve a romlásnak, azután meg, amit fából meg kőből lehet csinálni, azt és még sok mást aranyból is lehet, sőt szépségénél,

tartósságánál, formálhatóságánál és nemességénél fogva nagyobb és jobbat is. Mit szóljunk mármost arról az anyagról, amelyből az ember, az arany és valamennyi természeti dolog alakul? Nem kell-e értékesebbnek tartanunk a művészet anyagánál, s neki magasabb rendű valóságot tulajdonítanunk? Mért nem akarod, ó, Arisztotelész, hogy az, ami minden valóságnak, vagyis minden valóban létezőnek alapja és hordozója, s ami szerinted mindig van s örökké tart – mért nem akarod azt magasabb rendű valóságnak elismerni, mint formáidat, entellekheáidat, amelyek jönnek-mennek, úgyhogy ha ennek a formális elvnek is maradandóságot akarsz tulajdonítani . . .

POLIHNIO *Quia principia oportet semper manere.*

DICSONO . . . minthogy Platón fantasztikus eszméihez nem menekülhetsz, hiszen azokkal nagyon ellenkezel, hát kénytelen leszel vagy azt mondani, hogy e specifikus formák maradandó valósága a hatóok kezében van – ámde ezt nem mondhatod, mert éppen te fogod föl a hatóokot annak, ami a formákat az anyag képességéből fölébreszti és kiváltja. Vagy azt, hogy maradandó valóságuk az anyag ölében van; s szükségképpen ezt kell majd mondanod, mert valamennyi forma, amely az anyagnak mintegy felszínén jelenik meg, amelyet te egyedinek és valóságosnak mondasz, mind azok, melyek voltak, mind azok, melyek vannak és lesznek, elvtől függő dolgok, nem pedig elvek. S bizonyára, azt hiszem, az egyedi forma olyképpen van az anyag felületén, mint az akcidencia az összetett szubsztancia felületén. Éppen ezért kell, hogy az anyaghoz viszonyítva éppúgy alsóbbrendű valóság illesse meg a rajta kifejezett formát, mint az összetett szubsztanciához viszonyítva az akcidentális formát.

TEOFILO Valóban szegényes állítása Arisztotelésznek, amikor valamennyi antik filozófussal egyetemben azt mondja, hogy az elveknek örökké megmaradóknak kell lenniük; ha pedig aztán azt keressük tanításában, hol van a természetes forma örök

megmaradása, amely az anyag hátán ide-oda hullámzik, nem találjuk meg sem az állócsillagokban, mert azok az egyedi lények, amelyeket látunk, nem szállnak le a magasból; sem pedig az anyagtól elkülönült amaz ideális jelekben, mert ezek, ha nem szörnyszülöttek, hát bizonyára még ennél is rosszabbak, vagyis agyrémek és üres képzelődések. Hogyan hát? Az anyag ölében vannak. Hát azután? Az anyag a valóság forrása. Azt akarjátok, hogy folytassam és megmutassam, mekkora képtelenségre jutott Arisztotelész? Azt mondja, hogy az anyag képesség szerint van. Ám kérdezzétek meg, mikor lesz valóságban. Nagyon sokan vele együtt azt felelik majd: Ha meglesz a formája. Most kérdezzétek tovább: Mi az, ami újonnan kapta létét? Önmaguk ellenére majd azt felelik: Az összetett és nem az anyag; mert ez mindig ugyanaz, nem újul meg és nem változik. Így a mesterséges úton létrejött dolgokban is, ha a fából szobor készült, nem azt mondjuk, hogy a fa új létet nyer, mert semmivel sem inkább vagy kevésbé fa most, mint volt azelőtt; hanem létet és valóságot nyer most az, ami mint új dolog jön létre, tudniillik az összetett, a szobor. Hogyan tulajdoníthatod hát a képességet annak, ami sohasem lesz a valóságban, vagy aminek sohasem lesz valósága? Tehát nem az anyag van képesség vagy lehetőség szerint; mert az mindig egy s ugyanaz és az, amin és amiben történik változás, de maga nem változik. Ami változik, növekedik, csökken, helyet cserél, elpusztul, az szerintetek, peripatetikusok szerint is mindig az összetett, sohasem az anyag; miért mondjátok hát, hogy az anyag majd képesség, majd valóság szerint van? Bizonyára senki sem kételkedhetik benne, hogy sem a formák föl vételével, sem azoknak magából való kibocsátásával lényegét és szubsztanciáját illetőleg sem nagyobb, sem kisebb valóságot nem vesz föl; ennél fogva nincs ok arra, hogy képesség szerint valónak mondják. Ez inkább ráillik arra, ami örökös mozgásban van rajta, de nem rája,

amely örökös nyugalomban van, vagy inkább oka a nyugalomnak. Mert ha a forma, alapvető és specifikus léte szerint, egyszerű és változatlan lényegű, nemcsak logikailag a fogalomban és gondolkodásban, hanem fizikailag is a természetben, akkor az anyag örök képességében kell lennie; ez pedig a valóságtól nem különböző, amint azt sokféleképp kifejtettem, amikor több ízben szoltam a képességről.

POLIINNIO *Quaeso*, mondj valamit az anyag vágyakozásáról is, hogy dönthessünk bizonyos véleményeltérésben, amely köztem és Gervasio között felmerült.

GERVASIO Kérlek, tedd meg, Teofilo; mert ez az ember megfájdította fejemet a nő és az anyag hasonlatával; azt mondja, hogy a nő éppúgy vágyakozik folyton férfiak után, mint az anyag formák után, és más hasonlókat.

TEOFILO Ha az anyag semmit sem kap a formától, miért gondolod, hogy vágyakozik utána? Ha, mint mondtuk, az anyag a maga öléből bocsátja ki a formákat, és ennél fogva magában rejti őket, hogyan gondolod, hogy vágyakozik utánuk? Nem vágyakozik ama formák után, amelyek naponként változnak felszínén; mert minden helyesen berendezett dolog vágyakozik az után, amitől tökéletesedését kapja. Mit adhat egy mulandó dolog egy örökkévalónak? egy tökéletlen dolog, amilyen az érzékelhető dolgok formája, amely mindig mozgásban van, egy másiknak, amely annyira tökéletes, hogy helyesen fölfogva, isteni valami a dolgokban, amint talán dinantói Dávid is mondani akarta, akit némelyek, akik róla írtak, alaposan félreértettek? Az anyag nem kívánja a formát, hogy általa fönntartsa létét; mert a mulandó nem tartja fönn az örökkévalót; sokkal inkább nyilvánvaló, hogy az anyag tartja fönn a formát. Ennél fogva inkább az ilyen formának kell az anyag után kívánczoznia, hogy maradandóvá legyen; mert elválva tőle, elveszti létét; de nem így az anyag, amelynek megvan mindaz, ami je volt,

mielőtt amaz létezett, s amelynek más formái is lehetnek. Emellett, ha a pusztulás oka adva van, nem azt mondják, hogy a forma menekül az anyagtól, vagy hogy elhagyja az anyagot, hanem inkább, hogy az anyag elveti a formát, hogy mást vegyen föl. Arról nem is szólok, hogy nincs több okunk azt mondani, hogy az anyag a formákat kívánja, mint az ellenkezőjét, hogy gyűlöli – azokról beszélek, amelyek keletkeznek és elenyésznek. – Mert a formák forrása nem kívánkozhat az után, amit magában rejt, hiszen nem kívánjuk azt, ami már birtokunkban van; ahogyan azt mondjuk, hogy kívánja azt, amit fölvesz vagy létrehoz, ugyanúgy joggal mondhatjuk, ha azt leveti vagy félreteszi, hogy utálja; sőt hogy sokkal erősebben utálja, mint kívánja, mert hiszen azt az egyedi formát, amelyet rövid ideig megtartott, örökre elveti. Ha mármost emlékezetedbe idézed, hogy ahányat fölvesz, ugyanannyit el is vet, akkor éppúgy meg kell engedned, hogy azt mondjam: utálja őket, mint ahogy megengedem én, hogy azt mondd: vágyakozik utánuk.

GERVASIO Íme, leomlottak nemcsak Poliinnio erődei, hanem másoké is.

POLIINNIO *Parcius ista viris . . .*

DICSONO Eleget tanultunk mára; a holnapi viszontlátásra.

TEOFILO Így hát isten veletek.

ÖTÖDIK PÁRBESZÉD

TEOFILO Így hát a világegyetem egy, végtelen, mozdulatlan. Egy, mondom, az abszolút lehetőség, egy a valóság, egy a forma vagy lélek, egy az anyag vagy test, egy a tárgy, egy a létező, egy a legnagyobb és legjobb, amelyet nem lehet felfogni; ennél fogva

határolhatatlan és korlátozhatatlan, s ennyiben határtalan és korlátlan, következőleg mozdulatlan. Nincs térbeli mozgása, mert nincs semmi rajta kívül, ahova mehetne, hiszen maga minden. Nem keletkezik; mert nincs más lét, amelyet kívánhatna vagy várhatna, hiszen magában foglal minden létet. Nem múlik el; mert nincs más, amivé átváltozhatna, hiszen maga minden. Nem csökkenhet és nem gyarapodhat, hiszen végtelen; ehhez semmit sem lehet hozzáadni, valamint semmit sem lehet belőle elvenni, mert a végtelennek nincsenek hányadrészei. Nem mehet át más minőségbe, mert nincs külső, amelytől szenvedhetne és amely rá hathatna. Minthogy továbbá a maga létében minden ellentétet egységbe és harmóniába foglal, s nem lehet hajlandósága más és új léthez, vagy a lét más és más módjához, azért nem változhat meg valamelyik tulajdonsága, s nem lehet benne olyan ellentétes vagy különböző valami, ami őt megváltoztatná, mert benne minden összhangban van. Nem anyag, mert sem nem alakított, sem nem alakítható valami; nem határolt, s nem határolható. Nem forma, mert nem formál és alakít mást, hiszen minden; a legnagyobb, egy, egyetemes. Nem mérhető és nem mérték. Nem fogja át magát, mert nem nagyobb magamagánál. Nem foglaltatik magában, mert nem kisebb magamagánál. Nem hasonlítható össze, mert nem más és más, hanem egy és ugyanaz. Minthogy egy és ugyanaz, nincs más és más léte; minthogy nincs más és más léte, nincsenek más és más részei; s minthogy nincsenek más és más részei, nem összetett. Határ, de oly módon, hogy nem határ; forma, de úgy, hogy nem forma; anyag, de úgy, hogy nem anyag; lélek, de úgy, hogy nem lélek: mert különbség nélkül minden, s ennél-fogva egy. A világegyetem egy.

Benne a magasság bizonyára nem nagyobb, mint a hosszúság és a mélység; ezért hasonlatképpen gömbnek mondják, bár nem az. A gömbben ugyanaz a hosszúság, mint a szélesség és a

mélység, mert ugyanaz a határuk; a világegyetemben ellenben ugyanaz a szélesség, hosszúság és mélység, mert egyformán határ nélkül valók és végtelenek. Ha e kiterjedéseknek nincs felük, negyedrészüik és más mértékük, ha rájuk egyáltalán nem lehet mértéket alkalmazni, akkor nincs hányadrészüik, egyáltalán nincs részük, amely különbözne az egésztől. Mert ha a végtelennek egy részéről akarsz beszélni, azt végtelennek kell mondanod; ha végtelen, akkor létében egybeesik az egészszel; a világegyetem tehát egy, végtelen, oszthatatlan. Ha pedig a végtelenben nincs különbség az egész és a rész, az egyik dolog és a másik között, akkor a végtelen bizonyára egy. A végtelenen belül nincs nagyobb és kisebb rész; mert a végtelen arányát semmivel sem közelíti meg jobban egy bármily nagy rész, mint egy bármily kicsiny; s ezért a végtelen időtartamban az óra nem különbözik a naptól, a nap az esztendőből, az esztendő az évszázadtól, az évszázad a pillanattól: mert az örökkévalóságához viszonyítva a pillanatok és az órák nem jelentenek többet, mint a századok, amazok nem kisebbek, mint ezek. Hasonlóképpen a végtelenben nincs különbség az arasz meg a stádium, a stádium meg a mér-föld között; mert a végtelenség arányait nem közelítjük meg jobban mérföldekkel, mint arasszal. Ennélfogva végtelen sok óra nem több, mint végtelen sok század, és végtelen sok arasz nem több, mint végtelen sok mér-föld. A végtelen arányát, hasonlóságát, a vele való egységet és azonosságot nem közelíti meg jobban az ember, mint a hangya, nem jobban a csillag, mint az ember; mert ama léthez nem közeledel jobban, ha nap avagy hold vagy, mint ha ember avagy hangya; s ezért a végtelenben ezek a dolgok megkülönböztetlenek. Amit pedig ezekről mondok, azt minden egyébre is vonatkoztatom, aminek egyedi léte van.

Ha mármost mindezek az egyedi dolgok a végtelenben nem mások és mások, egymástól nem különböznek, nem fajok, ebből

szükségképpen következik, hogy nincs számuk; így hát a világegyetem újra egy és mozdulatlan. Minthogy magában foglal mindent, és nem szenved az egyik létet a másik után, és sem vele, sem benne nem történik változás: ennek következtében mindaz, ami lehet; s benne, ahogy a minap mondtam, a valóság nem különbözik a képességtől. Ha pedig a képességtől nem különbözik a valóság, akkor benne a pont, a vonal, a lap és a test szükségképpen egybeesnek: a vonal lap, mert hiszen mozgás által a vonal lappá lehet; a lap mozgott és testté lett, hiszen a lap mozoghat, és mozgása által testté lehet. Szükséges tehát, hogy a végtelenben a pont ne különbözzék a testtől; mert a pont abbahagyván pont voltát, vonallá lesz, abbahagyván vonal voltát, lappá lesz; abbahagyván lap voltát, testté lesz; minthogy tehát képessége szerint a pont testté lehet, azért ott, ahol a képesség és valóság egy s ugyanaz, nem különbözik a testtől.

Ebből következik, hogy az oszthatatlan nem különbözik az oszthatótól, a legegyszerűbb a végtelentől, a középpont a kerülettől. Minthogy tehát a végtelen mindaz, ami lehet, azért mozdulatlan; minthogy benne minden megkülönbözetlen, azért egy; s minthogy megvan benne mindaz a nagyság és tökéletesség, ami általában lehetséges, azért a legnagyobb és legjobb mérhetetlen. Ha a pont nem különbözik a testtől, a középpont a kerülettől, a véges a végtelentől, a legnagyobb a legkisebبتől, akkor bizonyossággal állíthatjuk, hogy a világegyetem csupa középpont, vagy hogy a világegyetem középpontja mindenütt van, és hogy a kerület nincs valamelyik részen, amennyiben ez különbözik a középponttól; a kerület inkább mindenütt van, de tőle különböző középpont nincs. Így hát nemcsak nem lehetetlen, de szükségszerű, hogy a legjobb, a legnagyobb, a fölfoghatatlan minden, mindenütt és mindenben van, mert mint egyszerű és oszthatatlan, minden, mindenütt

és mindenben lehet. Ilyformán nem mondották hiába, hogy Zeusz megtölt minden dolgot. A világegyetem valamennyi részén lakik, középpontja a létnek, egy mindenben, s hogy általa egy minden dolog. Mivel pedig minden, és magában foglalja az egész létet, ebből az következik, hogy minden dolog minden dologban van.

De majd azt mondjátok nekem: miért változnak hát a dolgok? Miért kényszerül az egyedi anyag más-más formákat fölvenni? Azt felelem nektek, hogy a változás nem más létre, hanem a létnek más módjára törekszik. S ez a különbség a világegyetem és a világegyetemben levő dolgok közt; mert amaz magában foglal minden létet és a lét valamennyi módját; ezek közül mindegyiknek megvan az egész léte, de nem a lét valamennyi módja. S nem lehet meg valósággal minden tulajdonsága és akcenciája, mert sok forma van, amely nem fér össze egy s ugyanazon a szubsztrátumon, akár azért, mert ellentétesek, akár azért, mert különböző fajokhoz tartoznak; így pl. nem lehet ugyanaz az egyedi szubsztrátuma a ló és az ember akcenciáinak, vagy egy növény és egy állat térbeli méreteinek. A világegyetem továbbá az egész létet teljesen magában foglalja; mert a végtelen léten kívül és túl nincs egyáltalán semmi, hiszen számára sincs „kívül” és „túl”; ellenben a világegyetemben levő dolgok az egész létet foglalják ugyan magukban, de nem teljesen, mert mindegyiken túl végtelen sok más is van. Megértitek tehát, hogy minden van mindenben, de nem mindegyikben teljesen és mindenféle módon. Megértitek tehát, hogy minden dolog egy, de nem egységes módon.

Ennélfogva nem téved, aki azt mondja, hogy egy a létező, a szubsztancia és a lényeg; mivel végtelen és határtalan mind a szubsztancia, mind az időtartam szerint, mind a nagyság, mind az erő szempontjából, azért nem mondható sem elvnek, sem elvből következőnek; minden dolog ugyanis egységbe és

azonosságba fut össze, azaz egy azonossá lesz, ezért abszolút és nem relatív jelentőséget nyer. Az egy végtelenben, mozdulatlanóságban, azaz a szubsztanciában, a létezőben van a sokaság, a szám; ez azonban, mint a létező módja és sokalakúsága, amely egyenként határozza meg a dolgokat, mégsem hoz létre többet az egy létezőből, hanem az egy létezőt sokszerűvé, sokformájúvá és sokalakúvá teszi. Ha tehát a természetfilozófusokkal együtt alaposan szemlélődünk, s meghagyjuk a logikusokat képzelődéseikben, azt találjuk, hogy amiben a különbség és szám oka rejlik, csakis akcidencia, csakis alak, csakis tulajdonság. Minden létrehozatal, bármily természetű is, változás, míg a szubsztancia mindig ugyanaz marad; mert ilyen csak egy van, egy isteni, halhatatlan lény. Ezt meg tudta érteni Püthagorasz, aki nem félt a haláltól, hanem változást várt; megértették mindazok a filozófusok, akiket közönségesen természetfilozófusoknak neveznek, akik szerint semmi sem keletkezik, sem el nem múlik szubsztanciája szerint, hacsak a változást nem akarjuk így nevezni. Megértette ezt Salamon, aki azt tanítja, hogy *nincs új a nap alatt, hanem ami van, már előbb is megvolt.* Látjátok tehát, miként van valamennyi dolog a világegyetemben és a világegyetem valamennyi dologban, mi őbenne s ő mibennünk, s így minden tökéletes egységbe torkollik. Látjátok íme, hogy nem kell gyötrődnünk, s hogy semmiért nem kell aggódnunk. Mert ez az egység egyetlen és állandó, s örökre megmarad; ez az egy örökkévaló; minden arcmozdulat, minden ábrázat, minden egyéb dolog hiúság, úgyszólván semmi; éppenséggel semmi pedig mindaz, ami ezen az egyen kívül van. Azok a filozófusok találták meg barátjukat, a bölcsességet, akik ezt az egységet találták meg. Bölcsesség, igazság, egység: teljességgel egy s ugyanaz. Mind tudták ugyan mondani, hogy az igaz, az egy és a létező egy s ugyanaz, de nem mind értették: némelyek csak beszédmódját követték a valódi bölcseknek, anélkül hogy föl-

fogták volna, hogy ezek mit értenek rajta. A többiek között Arisztotelész, aki nem találta meg az egyet, nem találta meg a létezőt és az igazat sem, mert a létezőt nem ismerte föl egynek; s noha szabadságában állott, hogy a létezőt mind a szubsztancia, mind az akcidencia jelentésében értse, továbbá hogy kategóriáit annyi nemre és fajra való tekintettel, ugyanannyi különbség szerint különböztesse meg, mégis csak nagyon kevéssé hatolt be az igazságba, mert nem jutott el az örök természet és lét emez egységének és megkülönböztetlen voltának megismeréséig; azután meg silány szofista módra rosszindulatú magyarázatokkal és olcsó érvelésekkel elferdítette a régiek nézeteit, és ellenszegült az igazságnak, talán nem annyira értelme gyengeségének következtében, mint inkább irigységből és nagyravágyásból.

DICSONO Így hát ez a világ, ez a létező, igaz, egyetemes, végtelen, mérhetetlen, minden részében egész, úgyhogy az a *mindenütt* jelenvalóság maga. Ami tehát a világegyetemben van, bármi is az a többi egyedi dologhoz viszonyítva, a világegyetemre nézve saját képességének mértéke szerint mindenütt van; mert fönt, alant, bent, jobbra, balra van, és valamennyi helyi különbséget mutatja, mivel az egész végtelenben megvannak ezek a különbségek, és nincs meg egyikük sem. Minden dolog, amelyet a világegyetemben észreveszünk, minthogy magában foglalja azt, ami minden mindenben, a maga módján tartalmazza, ha nem is teljesen, amint már fentebb mondtunk, az egész világlelket, amely a világegyetem minden részében egész. Ahogyan tehát a valóság egy, és egyetlen létet alkot, bárhol van is, úgy nem hihető, hogy a világban több a szubsztancia és az igazán létező.

Tudom továbbá, előtted nyilvánvaló, hogy mindez a számtalan világ, amelyet a világegyetemben látunk, nem úgy van benne, mint egy őt magában foglaló térben, határozott helyen

és irányban, hanem inkább úgy, mint egy átfogó, fenntartó, mozgató, ható valamiben, amelyet éppúgy egészen átfog mind-egyik világ, mint az egész lelket e valaminek minden része. Jóllehet tehát valamely világtest a másik felé és körül mozog, mint tesztem a föld a nap felé és a nap körül, a világegyetemre nézve mégis úgy áll a dolog, hogy semmi sem mozog feléje vagy körülötte, hanem benne.

Azután meg azt állítod, hogy valamint a lélek, a rendes föl-fogás szerint is, az egész nagy tömegben van, amelynek létet ad, de ugyanakkor oszthatatlan is, és ennyiben ugyanazon a módon teljesen megvan az egészben és bármely részben: úgy a világegyetem lényege is egy a végtelenben és bármely dologban, ha ti. ezt mintegy annak tagjaként tekintjük, úgy, hogy valóban az egész és minden része a szubsztanciát illetőleg egy. Szerinted tehát helyesen nevezte Parmenidész egynek, végtelennek, mozdulatlannak, bármilyen is különben az ő felfogása, amely bizonytalan, mert nem eléggé megbízható tolmácsoló révén származott ránk.

Azt mondod, hogy mindazok a különbségek, amelyeket alakulás, összetettség, alak, szín s más egyéni sajátosságok és közös jegyek tekintetében a testeken észreveszünk, nem egyebek, mint ugyanannak a szubsztanciának különböző megjelenési formái; egy mozdulatlan, maradandó és örökkévaló lét ingadozó, mozgó, mulandó külseje; ebben van valamennyi forma, alak és tag, csak hogy megkülönböztetlenség és mintegy összebonyolódva, olyanformán, mint ahogy a magban még nem különbözik a kar a kéztől, a törzs a fejtől, az ideg a csonttól. Az elkülönülés és a kibonyolódás azután nem más és új szubsztanciát hoz létre, hanem csak teljesen megvalósít bizonyos tulajdonságokat, különbségeket, akcideneciákat és elrendezéseket azon a szubsztancián. Amit mármost a magról mondunk, tekintettel az állatok tagjaira, ugyanazt mondjuk a táplálékról, tekintettel arra,

hogy belőle chilus, vér, nyálka, hús, mag lesz; ugyanaz érvényes minden más dologra, amelyből csak azután lesz táplálék vagy másvalami, továbbá valamennyi dologra, amennyiben a természet legalsóbb fokáról fölemelkedünk a legfelsőbbig, a fizikai világegyetemtől, amelyet a filozófusok ismernek meg, amaz ősképfenségéig, amelyet a teológusok hisznek, ha nincs kifogásod ellene, míg eljutunk egy eredeti, egyetemes, mindenben azonos szubsztanciához, amelyet valamennyi különböző faj és forma lényegének és alapjának nevezünk; így szolgál az ácsművészetben is *egy* szubsztancia, a fa, valamennyi mérték és alakszubsztátumául, melyek maguk nem fa, hanem fából, a fában, a fán vannak. Ennélfogva mindaz, amiben a különböző nemek, fajok, különbségek, sajátosságok oka rejlik, mindaz, ami mint keletkező, elmúló és változó létezik: nem létező, nem lét, hanem a létezőnek és a létnek a körülménye és határozottsága; ez pedig egy, végtelen, mozdulatlan, szubsztátum, anyag, élet, lélek, igaz és jó.

Minthogy a létező oszthatatlan és teljesen egyszerű – mert hiszen végtelen és egészen valóság, egész az egészben és egész minden részben, úgyhogy csak a végtelen-*ben* való részről, nem pedig a végtelen-*nek* részéről szólhatunk –, azért szerinted semmiképp sem gondolhatjuk, hogy a föld a létező része, a nap a szubsztancia része, hiszen ez oszthatatlan; de igenis szabad beszélni a rész szubsztanciájáról; valamint nem szabad azt mondani, hogy a léleknek egy része a karban, egy másik a fejben van, hanem igenis helyesen mondjuk, hogy a lélek abban a részben van, amely fej, és szólhatunk ama rész szubsztanciájáról, vagy abban a részben levő szubsztanciáról, amely kar. Mert darab, rész, tag, egész, annyi mint, nagyobb, kisebb, mint ez, mint amaz, ezé, amazé, egyező, különböző és más vonatkozások nem jelentenek abszolútumot, s ezért nem vonatkozhatnak a szubsztanciára, az egyre, a létezőre, hanem mint módok, vo-

natkozások és formák csak a szubsztancia által, az egyben és a létezőn lehetnek; közönségesen is azt mondják, hogy a mennyiség, minőség, viszony, cselekvés, szenvedés és másfajta körülmények a szubsztancián vannak. Ily módon az egy legfőbb létező, amelyben a valóság nem különbözik a képességtől, amely abszolút módon minden lehet, s amely mindaz, ami lehet: kifejtetlenül egy, mérhetetlen, végtelen, minden létet magában foglal, kifejtve pedig az érzékelhető testekben s a képesség és valóság különválasztásában van, amint ezt bennük látjuk. Ezért gondolod, hogy egyrészt annak, ami létrejött és létrehoz – akár más, akár ugyanolyan jellegű tényező az utóbbi, ahogy a közönséges filozófusok mondják –, másrészt annak, amiből létrejön valami, mindig egyazonos a szubsztanciájuk. Ezért nem hangzik majd rosszul fülednek Hérakleitosz nézete, aki azt mondta, hogy valamennyi dolog egy, amely a változékonyság révén magában foglal mindent; s minthogy valamennyi forma benne van, azért megilleti valamennyi meghatározás, s ennyiben az ellentmondó állítások igazak. Ami pedig a sokaságot teszi a dolgokban, az nem a létező, nem a magánvaló dolog, hanem csak jelenség, amely az érzékeknek mutatkozik, és csak a magánvaló dolog felszínén van.

TEOFILO Úgy van. Ezenkívül szeretném, ha eszedbe vésnéd e legfontosabb tudomány s a természeti igazságok és rejtélyek e legszilárdabb alapjának több főpontját. Először tehát szeretném, ha megjegyeznéd, hogy egy s ugyanaz a lépcsőfokozat az, amelyen a természet leereszkedik a dolgok létrehozatalához, s amelyen az értelem fölemelkedik a megismerésükhöz, hogy mind a kettő az egységtől az egységhez halad, mialatt a közbeeső tagok sokaságán megy át. Nem szólok arról, hogy sajátos filozófiai eljárásukban a peripatetikusok és sok platonikus szerint a dolgok sokaságát, mintegy középső tagot, megelőzi az egyik végletről az abszolút valóság, a másikról az abszolút

képesség; mások szerint meg, bizonyos metaforával szólva, a sötétség és a fény a formák, képek, alakok és színek számtalan fokozatának létrehozatalában tevékenykednek együtt; azok után, akik két elvet és két urat vesznek fel, jönnek mások, akik, mint a több elv uralmának türelmetlen ellenségei, ama kettőt egyesítik, amely egyszerre mélység és sötétség, világosság és fény, mély és áthatatlan homály, fenséges és megközelíthetetlen fény.

Másodszor fontolják meg, hogy ha az értelem meg akar szabadulni s el akar szakadni a képzelettől, amellyel kapcsolatos, úgyhogy már csak matematikai alakokhoz és ábrázolásokhoz fordul avégből, hogy akár ezekkel, akár ezek hasonlósága révén megértse a dolgok mivoltát és szubsztanciáját, akkor is a dolgok sokaságát és különbözőségét egy s ugyanarra a gyökerre viszi vissza; így Püthagorasz, aki a számokat tette meg a dolgok specifikus elveivé, az egységben látta valamennyinek alapját és szubsztanciáját; Platón és mások, akik az alakokba helyezték az állandó fajokat, a pontban látták valamennyinek közös törzsét és gyökerét, mintegy az egyetemes szubsztanciát és nemet. És talán a lapokon és alakokon értette végül Platón azt, amit *nagynak* nevezett, a ponton és atomon pedig azt, amit *kicsinynek* mondott; a dolgok e két specifikus elve azután egyre redukálódik, valamint minden osztható az oszthatatlanra. Akik tehát azt mondják, hogy a szubsztanciális elv az egység, azok a szubsztanciákat számokként tekintik; mások, akik a szubsztanciális elvet pontként fogják föl, azok a dolgok szubsztanciáit alakokként tekintik; valamennyien pedig egyeznek abban, hogy egy oszthatatlan elvet tételeznek. De Püthagorasz felfogása jobb és átlátszóbb, mint Platóné; mert az egység az oszthatatlanság és pontszerűség oka és alapja, s az egyetemes létező abszolútabb és megfelelőbb elve.

GERVASIO Honnan van, hogy Platón, aki pedig utóbb élt, nem csinálta éppoly jól, vagy még jobban, mint Püthagorasz?

TEOFILO Mert inkább akarta, hogy mesternek tartsák, ha kevésbé jót tanít is, és azt kevésbé illő és megfelelő módon, semmint tanulószámba vegyék, ha jobbat jobb módon tanít. Azt akarom mondani, hogy filozófiájának célja inkább a maga dicsősége volt, mint az igazság; mert nem tudok kételkedni abban, hogy nagyon jól tudta: az ő felfogása inkább a testi és a testiek módjára tekintett dolgokra illik, holott a másik nem kevésbé illik és alkalmazható ezekre, mint a többiekre mind, amelyeket az ész, képzelet, értelem, az egyik meg a másik természet létrehozni képes. Mindenki számára világos: Platón előtt nem volt titok, hogy az egység és a számok szükségesek a pont és az alakok vizsgálatához és értelmezéséhez; viszont alakok és pontok nem szükségesek az egység és a számok értelmezéséhez. Így a kiterjedt és a testi szubsztancia is függ a testentől és oszthatatlantól, ellenben ez független amattól, mert a szám fogalma gondolható a mértéké nélkül is, ellenben a mérték fogalma nem lehet független a számétól, mert nem gondolható nélküle. Éppen ezért az aritmetikai analógia és összehasonlítása alkalmasabb a geometriainál arra, hogy a sokaságon keresztül elvezessen bennünket annak az oszthatatlan elvnek a szemléléséhez és fölfogásához, amelynek annálfogva, hogy minden dolog egységes és gyökeres szubsztanciája, nem lehet biztos és határozott neve s olyan megjelölése, mely annak mivoltát ne csak negatív, hanem pozitív módon is kifejezze. Ezért nevezték el némelyek *pont*-nak, mások *egység*-nek, megint mások *végtelen*-nek és egyéb többféle ehhez hasonló módon.

A mondottakhoz járul még, hogy az értelem, ha egy dolog lényegét föl akarja fogni, egyszerűsít, amennyire csak tőle telik; azaz az összetételtől és sokaságtól visszahúzódik oly módon, hogy a mulandó akcideneciákat, a térbeli kiterjedéseket, a jeleket, az alakokat visszavezeti arra, ami nekik alapul szolgál. Így

egy hosszadalmas írásművet, egy terjengős beszédet csak úgy értünk meg, hogy összevonjuk egy egyszerű alapgondolattá. Az értelem ebben nyilván azt bizonyítja, hogy a dolgok szubsztanciája az egységben van, amelyet akár valójában, akár hasonlatban fölfogni törekszik. Hidd el, az volna a legkitűnőbb és legtökéletesebb geométer, aki Eukleidész Elemeiben elszórt valamennyi tételt egyetlenegy tételbe tudná összevonni; éppúgy az volna a legtökéletesebb logikus, aki valamennyi tételt egyetlenegybe foglalná össze. Innen van az intelligenciák fokozata; mert az alacsonyak a dolgok sokaságát csakis sok képzet, hasonlat és forma révén fogják föl; a magasabbak jobban értik néhányának révén; a legmagasabbak tökéletesen értik a legkevesebbnek segítségével. Az ős intelligencia az egészet a legtökéletesebben egyetlen eszmében fogja föl; az isteni ész és az abszolút egység az, ami minden fogalom nélkül mind a megértő, mind a megértés tárgya. Így tehát ha a tökéletes megismerés felé emelkedünk, folyton egyszerűsítjük a sokaságot; éppúgy ha a dolgok létrehozatalához leszállunk, megsokszorozódik az egység. A leszállás egy létezőről történik végtelen sok egyedhez és számtalan fajhoz, a felemelkedés ezektől amahhoz.

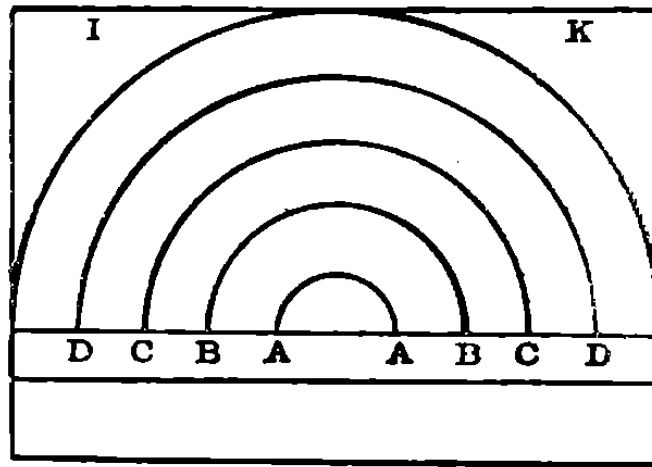
Hogy mármost befejezzem e második elmélkedést, azt mondom, hogyha a dolgok elvét és szubsztanciáját keressük, akkor az oszthatatlanság felé haladunk, és sohasem hisszük, hogy elértük az első létezőt és egyetemes szubsztanciát, ha nem jutottunk el amaz egy oszthatatlanhoz, amelyben minden foglaltatik; annyira hisszük, hogy csak annyit értünk a szubsztanciákról és a lényegről, amennyit az oszthatatlanságról meg tudunk érteni. Innen van, hogy a peripatetikusok és platonikusok végtelen sok egyedet sok faj egy oszthatatlan alapjára vezetnek vissza; számtalan fajt meghatározott nemek alá foglalnak, amelyek számát Arkitasz először tízben állapította meg; a meghatározott nemek egy létezőre, egy dologra vonatkoznak; ezt a dol-

got és létezőt amazok névnek, megjelölésnek, logikai fogalomnak s végül üresnek vették. Mert később, ha fizikáról van szó, nem ismerik a valóság ily elvét és minden létező létét, mint közös fogalmát és nevét mindannak, amit kimondani és megérteni lehet. Ez bizonyára értelmük gyöngeségének következménye.

Harmadszor tudnod kell: minthogy a szubsztancia és a lét különvaló és független a mennyiségtől, s ennél fogva a mérték és szám nem szubsztancia, hanem a szubsztancián van, nem létező, hanem a létezőhöz tartozik – azért szükségképpen azt kell mondanunk, hogy a szubsztancia lényege szerint szám és mérték nélkül való s egy és oszthatatlan valamennyi egyedi dologban; ezek egyedi voltukat a számtól kapják, azaz olyasmitől, ami a szubsztancián van. Aki tehát Poliinniót mint Poliinniót veszi észre, az nem egyedi szubsztanciát vesz észre, hanem a szubsztanciát az egyediben és a különbségekben, amelyek rajta vannak; a szubsztancia ezek révén helyezi ezt az embert bizonyos faj alá számban és sokaságban. Ahogyan itt bizonyos akcideneciák az úgynevezett emberi individuumok megsokszorozását idézik elő, úgy idézik elő bizonyos állati akcideneciák az állati fajok megsokszorozását. Hasonlóképpen az élőlény bizonyos akcideneciái megsokszorosítják a lelkest és élő. Ugyanígy bizonyos testi akcideneciák megsokszorosítják a testiséget, valamint a létezés bizonyos akcideneciái megsokszorosítják a szubsztanciát. Éppen ilyen módon a lét bizonyos akcideneciái megsokszorosítják a létet, igazságot, egységet, a létezőt, igazat, egyet.

Negyedszer jegyezd meg a rajzokat és az igazolásokat, amelyekből azt akarjuk következtetni, hogy az ellentétek egybeesnek; ezzel pedig nem lesz nehéz végül bebizonyítani, hogy valamennyi dolog egy, amint hogy minden szám, akár páros, akár páratlan, akár véges, akár végtelen, az egységre vezethető vissza; mert ez véges sorban ismételve adja a számot, végtelenben pedig tagadja a számot. A rajzokat a matematikából, az igazolásokat

a többi erkölcsi és spekulatív tudományból merítem. Ami hát a rajzokat illeti, mondd meg nekem: mi hasonlít kevésbé az egyenes vonalhoz, mint a kör? Mi ellentétesebb az egyenessel, mint a görbe? Az elvben és a legkisebb részben mégis egybeesnek; mert hiszen mi különbséget lehetne találni, amint azt Cusanus, a geometria legszebb titkainak megfejtője, oly jelesen megjegyezte, a legkisebb ív és a legkisebb húr között? Továbbá, a

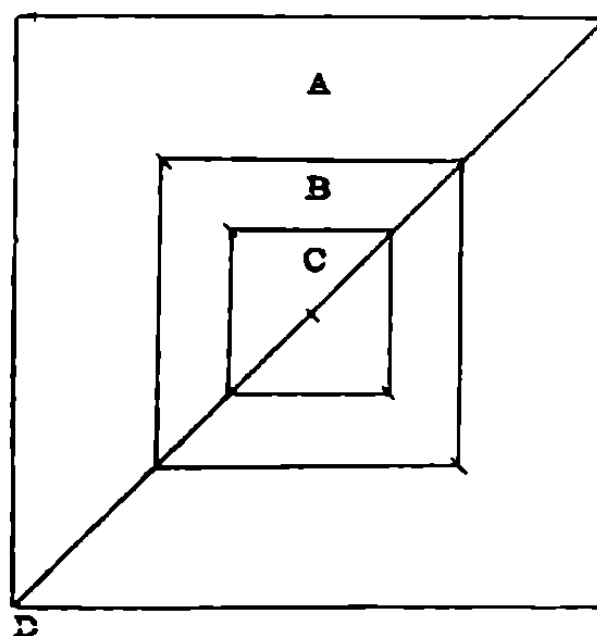

1. ábra

legnagyobbat illetőleg, mi különbséget lehetne felfedezni a végtelen kör és az egyenes vonal között? Nem látod-e, hogy minél nagyobb a kör, íve annál jobban közeledik az egyenesvonalúsághoz? Ki olyan vak, hogy ne lássa: a BB ív, (1. ábra) mert nagyobb, mint az AA ív, s a CC ív, mert nagyobb, mint a BB ív, s a DD ív, mert nagyobb, mint a másik három, mindig nagyobb és nagyobb körök részei, ezzel pedig mindjobban közelednek a végtelen nagy kör végtelen nagy kerületének, amelyet I K-val jelzünk, egyenesvonalúságához? Itt bizonyára azt kell mondani és hinni, hogy ahogyan az a vonal, minél jobban nő, annál inkább közeledik az egyeneshez, úgy a legnagyobbnak valamennyi közül szükségképp valamennyinél egyenesebbnek is kell lennie; úgyhogy végül a végtelen egyenes vonal egybeesik

a végtelen körrel. Látni való tehát, hogy nemcsak a legnagyobb és a legkisebb találkoznak egy létben, amint többször kifejtettük, hanem a legnagyobbban és a legkisebben is az ellentétek egyek és megkülönböztelenek lesznek.

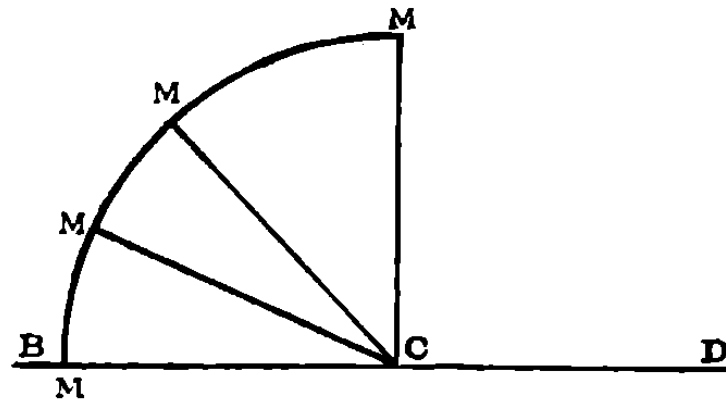
Talán a véges fajokat továbbá a háromszöggel akarod összehasonlítani, mert hát valamennyi véges dolgot az első végesnek és határoltnak végességében és határoltságában bizonyos ana-

2. ábra

lógia szerint részesedőknek gondoljuk – aminthogy valamennyi nemben a megfelelő állítmányok mind rangjukat és rendjüket attól kapják, amely első és a legnagyobb abban a nemben. A háromszög mostan az első idom, amely nem bontható föl másfajta még egyszerűbb idomra – ezzel szemben, teszem, a négyszög háromszögekre bontható föl –, s ennél fogva ősalapja minden határolt és alakított dolognak. Azonban azt találnád, hogy a háromszög valamint nem bontható föl más idomra, úgy nem mehet át más háromszögbe sem, amelyekben a három szög összege nagyobb vagy kisebb, bármily sokfélék és különbözők is, bármily sokféle és különböző alakúak, s területre nézve bármily

nagyok vagy kicsinyek. Ha tehát egy végtelen nagy háromszöget tételezel – nem mondom, hogy valóságos és abszolút módon, mert hiszen a végtelennek nincs alakja; hanem végtelent csak feltételes értelemben mondok, s amennyire a szög alkalmas arra, amit bizonyítani akarok –, szögeinek összege nem lesz nagyobb, mint a legkisebb véges háromszögé, nemcsak mint a középnyagúságúaké vagy egy más legnagyobbé.

3. ábra

Mellőzve mármost idomok összehasonlítását idomokkal, azaz itt háromszögekét háromszögekkel, és csak szögeket szögekkel állítva szembe, azt találjuk, hogy valamennyien, bármily nagyok vagy kicsinyek, egyenlők, amint a mellékelt ábrából is látszik (2. ábra). Ezt az átló több háromszögre osztja; ebből azt látjuk, hogy nemcsak a három négyzetnek, A-, B- és C-nek, derékszögei egyenlők, hanem valamennyi hegyesszög is, amely az átlóval való kettéosztásból ered; az átló révén kétszer annyi, csupa egyenlő szögű háromszög jön létre. Itt egy nagyon világos hasonlaton látni, hogy lehet egész a végtelen szubsztancia valamennyi dologban, noha némelyekben véges, másokban végtelen módon, ezekben kisebb, másokban nagyobb mértékben.

Hogy továbbá lássuk, miképpen esnek össze ebben az egyben és végtelenben az ellentétek, vegyük még a következőt. A he-

gyes- és tompaszög ellentétek; nem látjuk-e, hogyan származnak egy oszthatatlan és azonos elvből, azaz hajlásából a függőleges vonalnak (M), amely a vízszintest (BD) C pontban metszi? (3. ábra.) Miután ez ama pontban egy egyszerű hajlással D pont felé két különbség nélküli derékszöget alkotott, annál nagyobb különbségű hegyes- és tompaszögeket alkot, minél jobban közeledik a B ponthoz; ha ezt elérte, és a két vonal egybeesett, akkor nincs többé különbség hegyes- és tompaszög között, amennyiben mind a kettő egyformán megsemmisül, mert azonosak egy s ugyanazon vonal képességében. S valamint ama vonal egyesülhetett a BD vonallal, úgyhogy nem különbözött tőle, azonképpen megint elkülönülhet és különbözhet tőle, amennyiben ugyanazon egy és oszthatatlan elvből a legellentétebb szögeket hozza létre, a legnagyobb hegyes- és a legnagyobb tompaszögtől egészen a legkisebb hegyes- és legkisebb tompaszöpig, s tovább a különbség nélküli derékszögekig és amaz egyezésig, amely a függőleges és vízszintes egybeesésében áll.

Ami mármost az igazolás eszközeit illeti, mindenekelőtt a testi természet aktív tulajdonságaira nézve ki ne tudná, hogy a melegség elve oszthatatlan, s ennél fogva minden melegségtől különvaló, mert az elv nem lehet egy tőle függő dolog? Ha pedig így áll a dolog, ki tehet ellenvetést az ellen az állítás ellen, hogy az elv sem meleg, sem hideg, hanem a meleg és a hideg azonossága? Így hát két ellentétes jelenségben az egyik a másik elve, s ennél fogva a változások körben mozognak, mert hiszen egy a szubsztrátum, egy az elv, egy a cél, egy a folytatás és egy a kettő egyesülése. A legkisebb meleg és a legkisebb hideg nem egészen azonosak-e? Nem a legnagyobb meleg határán fakad-e elve a hideg felé való mozgásnak? Éppen ezért nyilvánvaló, hogy olykor nemcsak a két maximum találkozik az ellentétben s a két minimum az egyezésben, hanem a maximum és a mini-

mum is a változások egymásutánjában; éppen azért nem ok nélkül, éppen a legjobb egészség mellett aggódnak az orvosok, és a boldogság tetőfokán félnek leginkább az előrelátók. Ki nem látja, hogy a pusztulás és a keletkezés elve egy s ugyanaz? Az elpusztultnak végső stádiuma nem a létrejött elve-e? Nem mondjuk-e egyszerre: annak megszűnése tételezi emezt? amaz volt, ez van? Helyes mérlegeléssel bizonyára átlátjuk, hogy az enyészet nem egyéb keletkezésnél, s a keletkezés nem egyéb enyészésnél; végső elemzésben a szeretet a gyűlölségnek, a gyűlölség a szeretetnek egy fajtája. Az ellentétet gyűlölni annyi, mint szeretni a megfelelőt; ezt szeretni annyi, mint amazt gyűlölni. Szubsztanciája és gyökere szerint tehát szeretet és gyűlölet, barátság és viszály egy s ugyanaz. Honnan kapja könnyebben az ellenmérget az orvos, mint a méregből? Mi ad jobb teriákat, mint a vipera? A legnagyobb mérgekben a legjobb gyógyszerő. Nem rejlik-e egy képesség két ellentétes tárgyban? Mit gondolsz mármost, honnan van ez, ha nem onnan, hogy éppen úgy elve van a létnek, mint ahogy egy az elve két tárgy felfogásának, s hogy az ellentéteknek éppen úgy egy szubsztantumuk van, mint ahogy egy és ugyanaz az érzék fogja föl őket. Arról nem is szólok, hogy a gömbalak a síkban nyugszik, a homorú a domborúban pihen és lakozik, a haragos a türelmes-sel él egyesülve, a leggőgösebbnek legjobban az alázatos tetszik, a fősvénynek a bőkezű.

Befejezésül: aki a természet legnagyobb rejtélyeit akarja megfejteni, az nézze meg és vegye jól szemügyre a minimumokat és maximumokat az ellentétes és ellentmondó jelenségeken. Mélységes mágia van abban, ha ki tudjuk csalni az ellentétet, miután megtaláltuk az egyesülés pontját. Ilyesmi lebegett a szegényes Arisztotelész előtt, amidőn a privációt, amellyel bizonyos diszpozíció kapcsolatos, megtette a forma létrehozójának, szülőjének, anyjának; de célját nem tudta elérni. Nem érhetette

el, mert megállott az ellentét nemi fogalmánál, s mintegy lenyűgözve, nem hatolt előbbre a kontrárius ellentét fajfogalmához; nem érte el célját, sőt még szemügyre sem vette; ezért tévedt mindenben, mert szerinte a valóságban az ellentétek nem találkozhatnak egy s ugyanabban a szubsztrátumban.

POLIINNIO Fenséges, kitűnő és páratlan módon szóltál a mindenségről, a maximumról, a létezőről, az elvről, az egyről. De szeretném, ha kifejtenéd még az egység különbségeit, mert az Írásban azt találom: *Vae soli!* Azonkívül nagy aggodalom fog el amiatt is, hogy zsebemben és erszényemben csak egy árva garas tartózkodik.

TEOFILO Az az egység minden, amely nincs kifejtve, nincs felosztva és szám szerint megkülönböztetve, nincs oly sajátossága, amelyet talán te megértenél, hanem amely mindent átfog és magában foglal.

POLIINNIO *Exemplum!* Mert igazán szólva, hallom szavadat, de nem értem.

TEOFILO Olyanformán van az, ahogyan a tízes is egység, de összefoglaló, a százás is egység, de még jobban összefoglaló; az ezres is egység, csakúgy, mint a többi, de még sokkal jobban összefoglaló. Amit itt aritmetikailag mutatok be, azt magasabb és elvontabb módon valamennyi dologra kell értened. A legfőbb jó, a legfőbb tárgya vágyakozásunknak, a tökéletesség, a legfőbb boldogság abban az egységben van, amely a mindenséget magában foglalja. Gyönyörködünk a színben; de nem bármilyen különvalóban, hanem főképpen abban az egyben, amely magában foglalja valamennyi színt. Gyönyörködünk a hangban, de nem egy egyesben, hanem egy összefoglalóban, amely sok hang harmóniájából ered. Gyönyörködünk egy érzéki benyomásban, de főleg abban, amely magában foglal minden érzékelhetőt; egy megismerhetőben, amely magában foglal minden megismerhetőt; egy fölfoghatóban, amely átfog minden fölfoghatót; egy

létezőben, amely átölel mindent; főleg abban az egyben, amely maga a mindenség. Így, Poliinnio, te is jobban gyönyörködnél egyetlen drágakőben, amely oly becses volna, hogy fölrne a világ minden aranyával, mint ezer meg ezer olyan garas sokaságában, amilyenből csak egy van az erszényedben.

POLIINNIO *Optime.*

GERVASIO Lám, hát tudós vagyok; mert ahogyan az, aki nem érti az egyet, semmit sem ért, úgy az, aki igazán érti az egyet, mindent ért: s minél jobban közelíti meg valaki az egynek megértését, annál jobban közeledik mindennek a megismeréséhez. DICSONO Így hát, ha jól értettem a dolgokat, szellemben nagyon gazdagodva távozom, hála Teofilo, a nolai filozófia hű tolmácsolója fejtegetéseinek.

TEOFILO Áldjuk az isteneket, és dicsőítse minden élőlény a végtelent, legegyszerűbbet, legegységesebbet, legfenségesebbet és legabszolútabbat: az okot, elvet és egyet.

GIORDANO BRUNO
A NOLAI

A VÉGTELENRŐL,
A VILÁGEGYETEMRŐL
ÉS A VILÁGOKRÓL

A NEMES
MAUVISSIÈRE ÚRNAK
AJÁNLVÁ

2

AJÁNLÁS
A NEMES
MICHEL DE CASTELNAU
ÚRNAK,

*Mauvissière,
Concressalto és Joinville urának,
a Legkeresztényebb
Király Rendje lovagjának,
titkos tanácsosnak,
ötven fegyveres kapitányának
és követnek*

---

*Angolország királynője
ő felségénél*

Ha én, ó, nemes lovag, fognám az eke szarvát, nyáját legeltetnék, kertet művelnék vagy ruhát foltoznék, senki sem venne észre, kevesen ügyelnének rám, alig gáncsolna valaki, s könnyen tudnék mindenkinek tetszeni. De mivel felmérem a természet mezejét, gondozom a lélek legelőjét, buzgólkodom a szellem művelésén, és mesterkedem az ész ruházatán, azért íme, aki megpillant, megfenyeget, aki észrevesz, rám rohan, aki hozzám ér, megharap, aki megfog, széttép; s nem egy, nem kevesen, hanem sokan, majdnem valamennyien tesznek így velem. Ha tudni akarod, miért van ez, megmondom, hogy oka az egyetem, amely nem tetszik nekem, a csőcselék, amelyet gyűlölök, a tömeg, amellyel nem vagyok megelégedve, és egy, amit szeretve szeretek: az az egy, ami által szabad vagyok az alárendeltségben, megelégedett a szenvedésben, gazdag a szükségben, élő a halálban; az, ami miatt nem irigylem azokat, akik szolgák a szabadságban, akik kínokat szenvednek a gyönyörökben, szegények a gazdagságban, holtak az életben, mert testükben a lánc, mely megbilincseli őket, szellemükben a pokol, mely lenyűgözi őket, lelkükben a tévhit, mely megbetegíti őket, elméjükben az álmokór, mely megmerevíti őket; mert nincs nagylelkűség, amely megszabadítaná őket, nincs türelem, mely föltámasztaná őket, nincs fény, mely megvilágítaná őket, nincs tudomány, mely életre keltené őket. Innen van, hogy nem kímélem, mintha fáradt volnék, lábamat a meredek úttól; nem csüggesztem le karomat, mintha tunya volnék, a kínálkozó munka előtt; nem fordítok hátat, mintha kétségbeesnék, a velem szembeszálló

ellenségnek; nem fordítom el szememet vaksin az isteni tárgytól; pedig jól tudom, hogy többnyire szofistának híresztelnek, akinek az a vágya, hogy inkább lássék éles eszűnek, semmint hogy igazságszerető volna; nagyravágyónak mondanak, aki inkább új és hamis szektát igyekszik teremteni, mint megerősíteni a régit és igazat; madarásznak csúfolnak, aki úgy űzi a dicsőség fényét, hogy a tévedés homályát terjeszti maga körül; nyugtalan szellemnek, aki aláássa a helyes tanítások épületeit, és az eltévelyedésnek készít eszközöket. Úgy szabadítsanak meg, Uram, a szent istenségek mindazoktól, akik engem igazságtalannul gyűlölnék; úgy legyen mindig kegyes irántam az én Istenem; úgy tartson kegyében világunk minden kormányzója; úgy ajándékozzák nekem a csillagok a magot a mező és a mezőt a mag számára, hogy a világnak áldásos és dicső gyümölcsöt hozzon munkám, fölébresztvén szellemét és megnyitván szívét a világosság híján levőknek: amint én sohasem vagyok képmutató, s ha tévedek, sohasem hiszem igazán, hogy tévedek; a beszédemben és írásomban sohasem vitatkozom magának a győzelemnek kedvéért – mert istentelennek, aljasnak és becsületlennek tartok minden hírnevet és győzelmet, amely nem az igazságon alapul –, hanem csakis az igazi bölcsesség iránt való szeretetből és az igaz szemlélődésre törekedve fáradozom, kínlódom és gyötrődöm. Ez nyilvánvalóvá lesz azokból a bizonyító érvekből, amelyek egy logikus elméből fakadó életrevaló észokon nyugszanak, olyan elméből, mely igaz képzetekre támaszkodik, amelyek igaz hírnökökként leválnak a természet tárgyairól, megjelennek azoknak, akik őket keresik, megnyilatkoznak azoknak, kik őket megtekintik, megvilágosodnak az előtt, aki őket fölfogja, megbizonyosodnak az előtt, aki őket megérti. Ezzel átnyújtom neked elmélkedésemet a végtelenről, a világ-egyetemről és a számtalan világról.

AZ ELSŐ PÁRBESZÉD TARTALMA

Az első párbeszédben *először* is arról van szó, hogy az érzéki észrevevés, állhatatlansága következtében, nem elve a bizonyoságnak; ez csak az egyik észrevevésnek a másikkal, az egyik érzék adatainak a másikkal való összehasonlítása és egybevetése következtében jöhet létre; ebből következik, hogy az igazság több tényezőtől függ.

Másodszor: kezdődik a világegyetem végtelenségének bizonyítása, s itt az *első* érv az, hogy nem lehet a világot határoltnak gondolni azok módjára, akik képzeletük segítségével falat akarnak vonni köréje. *Harmadszor*: abból, hogy helytelennek bizonyul az az állítás, amely szerint a világ véges és magamagában van, mert ez csakis a mérhetetlent illeti meg, folyik a *második* érv. A *harmadik* érvet azután abból a helytelen és lehetetlen képzelődésből vesszük, mintha a világ semmiféle helyen nem volna, amiből mindenképpen az következne, hogy nincs léte, mert hiszen minden dolog, akár testi, akár testetlen, testi vagy testetlen módon bizonyos helyen van. A *negyedik* érv egy bizonyításon, illetőleg egy nagyon fontos kérdésen alapul, melyet az epikureusok állítanak föl:

Nimirum si iam finitum constituatur
Omne quod est spacium, si quis procurrat ad oras
Ultimus extremas iaciatque volatile telum,
Invalidis utrum contortum viribus ire
Quo fuerit missum mavis longeque volare,
An prohibere aliquid censes obstareque posse?
Nam sive est aliquid quod prohibeat efficiatque,
Quominu' quo missum est veniat finique locet se,
Sive foras fertur, non est ea fini' profecto.

Ötödször : Arisztotelésznek a térről adott meghatározása nem illik az első, legnagyobb és legáltalánosabb térre, továbbá a legközelebbi, az átfogottal közvetlenül érintkező felületre sem, ami más nehézségekkel egyetemben a tért matematikai és nem fizikai dologgá teszi; nem szólok arról, hogy az átfogónak és az azon belül mozgó átfogottnak felülete között szükségképpen mindig van egy közbeeső tér, amelyre inkább illik a hely elnevezés; ha pedig az egyetlen felületet akarjuk térnek tekinteni, akkor a végtelenben egy véges teret keresnénk. *Hatodszor* : ha a világot végesnek vesszük, nem kerülhetjük ki az üresnek a fogalmát, ti. az üresen értvén azt, amiben nincs semmi.

Hetedszer : Ha ezt a teret, amelyben ez a világ van, üresnek fognánk föl, ha nem volna benne ez a világ: úgy ott, ahol nincs ez a világ, az üresnek kellene lennie. Ez a tér tehát, a világon belül, nem különbözik amattól; ennél fogva a képesség, amely megtalálható az egyikben, megvan a másikban is; ama tér tehát valóságos is, mert semmiféle képesség sem örök valóság nélkül; éppen ezért örökké kapcsolatos a valósággal; sőt az maga a valóság, mert az örökkévalóságban a lét nem különbözik a lehetőségtől. *Nyolcadszor* : semmiféle érzéki észretevés nem tagadja a végtelent, mert hiszen az csak nem ok a tagadásra, hogy az érzékekkel nem tudjuk fölfogni; viszont annál fogva, hogy amit érzékeinkkel észreveszünk, szintén benne foglaltatik, és mert az értelem is mellette szól, azt igenis tételeznünk kell. Sőt ha helyesen megfontoljuk a dolgot, az érzéki észretevés is végtelennek gondolja a világot; ugyanis mindig csak azt látjuk, hogy az egyik dolgot átfogja egy másik, de sohasem vesszük észre, sem külső, sem belső érzéssel, hogy valamely dolgot nem fog át egy másik, vagy hasonlót.

Ante oculos etenim rem res finire videtur:
Aer dissepit colleis atque aera montes,
Terra mare et contra mare terras terminat omneis:
Omne quidem vero nihil est quod finiat extra.
Usque adeo passim patet ingens copia rebus,
Finibus exemptis, in cunctas undique parteis.

Abból tehát, amit látunk, inkább a végtelenségre kell következtetnünk, mert hiszen nem akadunk dologra, amelyet ne határolna más, viszont nem tapasztalunk soha olyant, amely magamagát határolná. *Kilencedszer*: a végtelen teret nem lehet tagadni, legfeljebb szóval, mint a makacsok, ha megfontoljuk, hogy a tér többi része, ahol nincs világ s amelyet üresnek nevezünk, vagy semminek is gondolunk, nem képzelhető el ama képesség nélkül, hogy magában foglaljon olyan világokat, amelyek a mieinknél nem silányabbak. *Tizedszer*: valamint jó, hogy ez a világ van, úgy nem kevésbé jó, hogy a végtelen sok többi is legyen. *Tizenegyedszer*: e világ jósága nem adható át egy más lehető világnak, valamint az én léteemet nem adhatom át ennek vagy amannak. *Tizenkettedszer*: nincs ok arra, meg értelme sincs, hogyha feltételezünk egy oszthatatlan, legegyszerűbb és kifejtetlen végtelent, ne vegyünk föl egyszersmind egy testi és kifejtett végtelent is. *Tizenharmadszor*: ez a világtér, amelyet mi olyan nagynak látunk, nem rész és nem egész a végtelenhez képest; nem is lehet tárgya végtelen működésnek; ennek számára nem létező az, amit gyarlóságunk fel tud fogni. Egy biztos kérdésre azt feleljük, hogy a végtelent nem a tér méltósága, hanem a benne lehetséges természetek méltósága következtében tételezzük; mert ugyanabból az okból, amelynél fogva ez a világ van, lennie kell minden lehető más világnak is, amelynek képessége nincs megvalósítva emennek a léte által, valamint Elpino létének képessége nem valósult meg Fracastorio létének

valósága által. *Tizennegyedszer*: ha a végtelen aktív képesség egy testi és kiterjedő létet valósít meg, ennek szükségképpen végtelennek kell lennie; különben kárt szenved mind a teremtető, mind pedig a teremthető természete és méltósága. *Tizenötöd-ször*: erről a közönséges értelemben vett világegyetemről csak úgy mondhatjuk, hogy magában foglalja valamennyi dolog tökéletességét, mint ahogy én magamban foglalom valamennyi tagom tökéletességét, s minden gömb mindazt, ami benne van; ez annyi, mintha azt mondjuk, mindenki gazdag, akinek nem hiányzik semmi abból, amije van. *Tizenhatodszor*: a végtelen hatóok mindenképpen fogyatékos volna végtelen hatás nélkül, s nem tudjuk fölfogni, hogyan elégítheti ki véges hatás. Ehhez járul, hogy a hatás végtelen volta, ha fennállana, vagy fennáll, semmit sem von le abból, amit a teológusok a valóságos hatásra nézve követelnek, mikor ad extra és transiens hatásról szólnak, szemben az immanenssel; mert az egyiket éppúgy megilleti a végtelenség, mint a másikat.

Tizenhetedszer: ha a világot a tőlünk kifejtett értelemben határtalannak vesszük föl, akkor megnyugszik elménk, míg az ellentétes fölfogásból mindig számtalan nehézség és képtelenség származik. A továbbiakban ismételten érintjük azt, amit a második érvben mondtunk. *Tizennyolcadszor*: ha a világ gömb alakú, akkor alakított és határolt valami, s akkor az, ami rajta túl van – nevezheted akár semminek –, szintén alakított valami, úgyhogy ennek homorúsága érintkezik amannak domborúságával; mert ahol az kezdődik, amit te semminek nevezel, ott a világ domború felületétől semmiben sem különböző homorúság van. *Tizenkilencedszer*: a második érv kiegészítése. *Huszaszor*: a tizedik érv ismétlése.

E párbeszéd második részében azt, amit eddig a világegyetem passzív képességére nézve bizonyítottunk, a hatóok aktív képességét illetőleg mutatjuk ki, mégpedig több érv segítségével.

Az elsőt ezek közül abból merítjük, hogy az isteni tevékenység nem lehet tunya, annál kevésbé, ha a hatást saját szubsztanciáján kívül vesszük fel – ha ugyan lehet valami rajta kívül –; pedig ha véges hatást hoz létre, nem kevésbé tunya és irigy, mint ha semmit sem hoz létre. A *második* érv gyakorlati jellegű; az ellentétes fölfogás ugyanis az isteni jóság és nagyság rovására megy, holott ebből nem következik semmi olyan, ami a teológia bármely törvényével vagy tételével összeférhetetlen vagy ellentétes volna. A *harmadik* megfordította az első rész tizenkettedik érvének; továbbá különbséget teszünk az egész végtelen és a tökéletesen végtelen között. A *negyedik*: a mindenhatóságot éppúgy a nemakarás, mint a nemtudás vádjával gyalázzuk meg, ha feltesszük, hogy a világ véges, s hogy a végtelen erő véges tárgyra szorítkozik. Az *ötödik* azt bizonyítja, hogy ha isten a világot nem végtelennek teremti, akkor nem tudja olyannak teremteni; ha pedig nincs meg benne a végtelen teremtés képessége, nem is lehet ereje, hogy azt örökre fenntartsa; s hogy ha az egyik tekintetben véges, akkor minden tekintetben az, mert benne minden tulajdonság lényeg, s minden lényeg és tulajdonság azonos a másikkal. A *hatodik* megfordította az első rész tizedik érvének; okát adjuk annak is, miért védik a teológusok az ellentétes fölfogást, mégpedig nem egészen alap nélkül; a tudós teológusok és tudós filozófusok egyezése.

A *hetedik* feltárja az okot, amelynél fogva az aktív képességet különválasztjuk különböző működéseitől, és megcáfolja az ebből származó ellenvetést. Továbbá az intenzív és extenzív értelemben vett végtelen képességet sokkal mélyebben fogjuk föl, mint azt az átlagteológusok valaha tették. A *nyolcadik* azt mutatja, hogy a végtelen sok világ mozgását nem külső mozgató okozza, hanem saját lelkük, s hogy mindamellett van egy végtelen mozgató is. A *kilencedik* azt mutatja, hogyan nyilatkozik a végtelen mozgás intenzív értelemben az egyes világokban. Eh-

hez hozzátesszük, hogy azt, miként mozoghat magától és ugyanakkor miként mozgattatik más által valamely mozgó, látni lehet a körvonal bármely pontján, amely a középpont körül mozog; más alkalommal visszatérünk még az itt felmerülő ellenvetés cáfolására, amikor szabad lesz a dolgot behatóbban fejtegetni.

A MÁSODIK PÁRBESZÉD TARTALMA

A második párbeszéd folytatja a bizonyítást. *Először* is négy érvet hoz fel. Ezek közt az első az, hogy az istenség valamennyi attribútuma olyan, mint mindegyik külön-külön. A második az, hogy képzeletünknek nem szabad tovább terjednie, mint az isteni tevékenységnek. A harmadik az, hogy az isteni intellektus nem különbözik az isteni tevékenységtől, s éppúgy gondolja a végtelent, mint a végest. A negyedik az, ha a testi minőségnek, tehát annak, amely számunkra észrevehető, aktív végtelen képessége van, mit szólnunk akkor arról, amely a maga egészében az abszolút aktív és passzív képesség? *Másodszor*: a testi létet nem határolhatja testetlen, hanem vagy az üres, vagy a teli; a világon kívül pedig mindenképpen tér van, mely végül is nem egyéb, mint anyag és maga a passzív képesség, amelyben az irigységtől és tunyaságtól távol álló aktív képességnek meg kell valósulnia. Kiderül továbbá Arisztotelész amaz érvének üressége, amely a dimenziók összeférhetetlenségére vonatkozik. *Harmadszor*: megtanuljuk, mi a különbség a világ és a világegyetem között, mert aki a világegyetemet végtelennek s egynek mondja, szükségképpen különbséget tesz a két szó között. *Negyedszer*: felsorolják az ellentétes érveket, amelyek a világ-

egyetem végessége mellett szólnak; mégpedig Elpino idézi Arisztotelész valamennyi idevágó állítását, Filoteo meg sorban megvizsgálja őket. Azok részben az egyszerű, részben az összetett testek természetére épülnek; kiderül a hat érv üressége, amelyek részint ama mozgások meghatározásán alapulnak, amelyek nem lehetnek a végtelenben, részint más hasonló tételekből; ezek alaptalanok, amint érveink bebizonyítják. A mi érvelésünk természetesebben okolja meg a mozgás különbségeit és végcélját; amennyire alkalom és hely megengedi, a nehézség és könnyűség reálisabb ismeretét adja; ezzel kimutatjuk, hogy a végtelen test sem nem nehéz, sem nem könnyű, s utalunk arra, hogy a véges testnél honnan származnak ezek a különbségek. Itt is nyilvánvaló lesz Arisztotelész érveinek semmis volta; amikor azok ellen érvel, akik a világot végtelennek mondják, azt a felfogást tulajdonítja nekik, hogy van középpont és kerület, s hogy a végesben vagy végtelenben a föld alkotja a középpontot. Végül minden nagy vagy kis állítást, amelyet ez a filozófus mind *Az Égről és Világról* szóló első könyvében, mind *Fizikájának* harmadik könyvében a világ végtelenségének megcáfolására felhoz, kelleténél jóval bővebben megvitatunk.

A HARMADIK PÁRBESZÉD TARTALMA

A harmadik párbeszédben *először* is tagadjuk az egek alakjairól, szféráiról és különféleségéről kialakított alantas képzelődést, s azt állítjuk, hogy egyetlen ég van, egy egyetemes tér, amely végtelen sok világot foglal magában; másrészt azután nem tagadjuk többé, hogy végtelen sok ég van, más értelemben használva e szót; ahogyan tudniillik ennek a földnek megvan a maga

ege, az ő régiója, melyben mozog s amelyen pályája keresztülmegy, ugyanígy mind a számtalan többinek is. Kimutatjuk, hogyan támadt ama képzet a bizonyos alkatú és számú mozgó gömbhéjről, melyek olyan alakúak, hogy két külső és egy homorú belső felületük van; továbbá honnan van a többi recept és orvosság, mely utálat és borzalom azoknak is, akik rendelik és készítik, meg azoknak a nyomorultaknak is, akik beveszik.

Másodszor: kiderül, hogy az általános mozgás s az úgynevezett excentrikusaké, valamint mindazok a mozgások, amelyek az úgynevezett égboltozatra vonatkoznak, mind képzelődések; a valóságban ezek egy mozgástól függnek, melyet a föld végez középpontjával az ekliptikán, és négy más különböző mozgástól, amelyet saját tömegének középpontja körül végez. Minden csillagnak valóságos mozgását adja az a különbség, amely látzólagos mozgásainak levonásával mutatkozik. E megfontolás megérteti velünk mindazon érvek semmis voltát, melyek a végtelen mozgóra és mozgásra vonatkoznak s a mi földtekénk mozgásának nemismerésén alapszanak. *Harmadszor*: kifejtjük, hogy nincs csillag, amely ne úgy mozogna, mint földünk és mások, amelyek a hozzánk való közelségüknél fogva észrevehetően mutatják mozgásaik helyi különösségeit; de, hogy másképpen mozognak a napok, vagyis azok a testek, amelyekben a tűz van túlsúlyban, másképpen a földek, vagyis azok a testek, amelyekben a víz van túlsúlyban; ebből magyarázzuk aztán, honnan ered a fény, amelyet a csillagok kisugároznak, melyek közül némelyek maguktól világítanak, mások más által.

Negyedszer: hogyan részesülhetnek a Naptól legtávolabb eső testek a melegben éppúgy, mint a legközelebb esők; s megcáfoljuk azt az Epikurosznak tulajdonított véleményt, amely szerint egyetlen nap elegendő a végtelen világegyetemnek; aztán megmondjuk az igazi különbséget a csillogó és nem csillogó égitestek között. *Ötödször*: vizsgálat tárgyává tesszük a Cusai vélemé-

nyét a világok anyagáról és lakhatóságáról, valamint a fény okáról. *Hatodszor*: noha egyes testeknek saját fényük és melegük van, mindamellet a nap nem világít a napnak, sem a föld magának a földnek, sem a víz magának a víznek, hanem a világosság mindig az átellenes csillagtól ered; így a kimagasló helyekről, teszem hegyekről, úgy látszik, mintha az egész tenger világítana, míg ha magunk is a tengeren vagyunk, csak kis területen látjuk fényleni, s csak akkor, ha a Nap vagy a Hold világa vele átellenben van. *Hetedszer*: szó van az öt esszencia tanának helytelenségéről; bebizonyítjuk, hogy a látható világtestek mind ugyanolyanok s ugyanazokból az őselemekből állanak, mint a Föld; ugyanígy mozognak is, akár egyenes vonalban, akár körpályán. Mindezt az átlagos értelemhez szabott érveléssel tárgyaljuk, míg Fracastorio magyarázata Burchio szelleméhez alkalmazkodik; világosan kiderül, hogy mindent, amit itt találunk, föl kell tennünk a többi világtesten is, valamint minden, amit innen látunk azokon, ha jól megfontoljuk a dolgot, onnan is látható a mi Földünkön; ennek következtében a természet ama szép rendje és lépcsőfokozata szép ábránd és öreg gyerekeknek való mese. *Nyolcadszor*: ha helyes is az elemek felosztása, semmiképpen sem érzékelhető, s nem is gondolható az elemeknek az a rendje, amely közönségesen dívik; sőt maga Arisztotelész szerint is a négy elem egyformán teszi részeit vagy tagjait ennek a földgolyónak, ha ugyan nem akarjuk azt mondani, hogy a víz túlsúlyban van; éppen ezért méltán nevezik a csillagokat vizeknek vagy tüzeknek mind az igazi természetfilozófusok, mind a próféták, teológusok és költők, akik e tekintetben sem meséket nem mondanak, sem szóképekben nem beszélnek, hanem ezt átengedik a szofistáknak. Így hát világokon ezeket a heterogén testeket s ezeket az élőlényeket, ezeket a nagy golyókat értjük, amelyeken a földelem nem nehezebb a többi elemeknél, s amelyeknek részecskéi mind úgy mozognak s

úgy változtatják helyüket és elrendezésüket, mint a vér és más nedvek, életszellemelek és legkisebb részek, amelyek bennünk és más kis lényekben ide és oda keringenek, be- és kiáramlanak. Ehhez fűződik az az összehasonlítás, amelynek alapján azt találjuk, hogy a földelem, noha a világtest tömegének középpontja felé vonzódik, nem nehezebb más elemnél, amely az összetételnél közrehat; hogy a Föld magában sem nehéz, sem könnyű, nem száll sem fölfelé, sem lefelé; s hogy a víz okozza az egyesülést, sűrűséget, összetartást és nehézséget.

Kilencedszer: miután fölismertük az elemek híres sorrendjének helytelen voltát, azt következtetjük, hogy ezek a látható összetett testek megannyi élőlény és világ a tágas természetben, melyet éternek, égnek vagy üresnek nevezünk. Mindazok a világok éppúgy foglalnak magukban élő lényeket és lakókat, mint ez a Föld, mert hiszen erejük nem csekélyebb és természetük ugyanolyan. *Tizedszer*: miután láttuk, hogyan szoktak csökönyös és tudatlan emberek vitatkozni, ha rossz modorúak, annak is szemtanúi vagyunk, hogyan szoktak többnyire az ilyen vitatkozások végződni; hármily óvatosak mások a vitatkozásban, ők azt, amit érvekkel bebizonyítani nem képesek, sőt maguk sem tudnak megérteni, egy gúnyos mosollyal, egy nevetéssel, szerénységnek látszó rosszindulattal és az udvariasság formáiba burkolódzó megvetésnek egyéb fogásaival próbálják érvényre juttatni, s mindenképpen nyilvánvaló tudatlanságukat nemcsak takargatni, de ellenfelük fejére ráolvasni igyekeznek; mert hiszen nem azért bocsátkoznak vitába, hogy megtalálják vagy keressék az igazságot, hanem hogy mindenáron győztesek legyenek, s az ellentétes fölfogás tudósabb és serényebb védelmezőiként tündököljenek. Az ilyeneket kerülje mindenki, aki nem bízik nagyon saját türelmében.

A NEGYEDIK PÁRBESZÉD TARTALMA

A következő párbeszédben *először* is megismételjük, amit már több ízben mondtunk, ti. hogy végtelen sok világ van, továbbá ezek mind hogyan mozognak és hogyan formálódtak. *Másodszor*: ahogyan a második párbeszédben megcáfoltuk a világegyetem végtelen tömege vagy nagysága ellen felhozott érveket, miután az első párbeszédben sok érv alapján megállapítottuk a végtelen erő és képesség végtelen hatását: úgy most, miután a harmadik párbeszédben megállapítottuk a világok végtelen sokaságát, megcáfoljuk Arisztotelész érveit, amelyeket azellen hozott fel; megjegyzendő, hogy más a *világ* szó jelentése Arisztotelész szerint, és más Démokritosz, Epikurosz és mások szerint.

Arisztotelész a természetes és erőszakos mozgásból s az idevágó érvek alapján azt következteti, hogy az egyik földnek a másik felé kell mozognia; midőn e felfogást megcáfoljuk, *először* is a természetfilozófia igaz elveinek nagy jelentőségű alapvetését adjuk. *Másodszor*: kiderül, hogy bármily közel van is az egyik föld felülete a másikhoz, mégsem mozoghatnak az egyik részei a másikhoz, legalábbis nem akkor, ha heterogén és hasonlótlan részekről van szó, nem pedig atomokról és elemekről; ennek alapján a nehéz és könnyű helyesebb magyarázatát adjuk. *Harmadszor*: kifejtjük, hogy ezeket a nagy testeket miért rendezte el a természet ily nagy távolságban egymástól, s miért nincsenek nagyobb közelségben egymáshoz, úgyhogy az egyik-től a másikhoz lehetne átmenni; a mélyen látó azt is megérti ebből, miért nem lehetnek világok az éter kerületén, vagyis közel az olyan üreshez, amelynek nincs képessége, ereje és működése; azért, mert akkor az egyik oldalról nem kapna életet és világosságot. *Negyedszer*: mennyiben változtatja meg a tér-

beli távolság egy test természetét és mennyiben nem; s honnan van, hogy egy kő, mely egyenlő távolságban van két földtől, vagy megáll nyugalmi helyzetben, vagy inkább az egyik, mint a másik felé való mozgásra határozza el magát. *Ötödször*: Arisztotelész téved, ha a testeknek, bármily távol vannak is, egymáshoz való vonzódást, nehézséget vagy könnyűséget tulajdonít; rámutatunk, honnan van a tárgyaknak az a vágyakozása, hogy fenntartsák magukat jelen állapotukban, bármennyire nemtelen is; ez a vágyakozás az oka a futásnak és az üldözésnek. *Hatodszor*: az egyenes vonalú mozgás nem sajátja és nem lehet természete a Földnek vagy más világtesteknek, hanem csupán e testek részeinek, amelyek különböző távolságból mozognak felénk, hacsak nincsenek túl bizonyos távolságon. *Hetedszer*: az üstökösök egy érvet szolgáltatnak arra nézve, hogy nem igaz, mintha a nehéz, bármily távol van is, az ő világteste felé vonzódnék vagy mozogna; ez a felfogás nem az igaz természeti elvekből, hanem Arisztotelész filozófiai feltevéseiből következik, aki az üstökösöket a Föld páráiból és kigőzölgéseiből származtatja. *Nyolcadszor*: egy más érvel kapcsolatban kiviláglik, hogy az egyszerű testek, amelyek számtalan más világban is ugyanolyan fajúak, ugyanolyan módon mozognak; továbbá, hogy a számbeli különbség az oka a helyi különbségeknek, s hogy minden résznek megvan egyrészt a saját középpontja, másrészt vonatkozik az egésznek közös középpontjára; a világegyetem számára azonban hiába keresünk középpontot. *Kilencedszer*: megállapítjuk, hogy a testek és ezek részei számára csak annyiban meghatározott a *lent* és *lent*, amennyiben fenntartásuk helye itt vagy ott van. *Tizedszer*: mennyiben végtelen a mozgás és mely mozgó törekszik a végtelenbe és számtalan összetételre; ebből azonban nem következik végtelen nehézség, könnyűség és sebesség; a legközelebbi részek mozgása, amennyiben fenntart-

ják létüket, nem lehet végtelen; a részeknek egészükhöz való vonzódása csakis annak régióján belül lehetséges.

AZ ÖTÖDIK PÁRBESZÉD TARTALMA

Az ötödik párbeszéd elején föllép egy nagyobb tehetséggel megáldott ember, aki az ellentétes tanításban nevelkedett ugyan, de mivel megvan a képessége, hogy önállóan ítéljen afölött, amit hallott és látott, különbséget tud tenni az egyik meg a másik tanítás között, és szívesen fogadja el, ami helyesebbnek bizonyul. Szó van arról, hogy miféle emberek azok, kik Arisztotelészben természeti csodát látnak, s hogy éppen azoknak van róla ilyen nagyszerű véleményük, akik rosszul értelmezik s minden szellem híján vannak. Éppen ezért csak sajnálni lehet őket, de kerülni kell minden vitatkozást velük, mert ez hiábavaló időpazarlás.

Most Albertino, az új résztvevő, fölhoz tizenkét érvet, melyeken a világok sokaságát tagadó egész világnézet nyugszik. Az *első* az, hogy a világon kívül nem gondolható sem tér, sem idő, sem üres, sem test, akár egyszerű, akár összetett. A *második* a mozgó egysége. A *harmadik* a mozgó testek helyeiről szól. A *negyedik* a szemhatároknak a középponttól való távolságáról. Az *ötödik* több gömb alakú világ érintkezéséről. A *hatodik* az ezen érintkezésből származó háromszögletű térközökről. A *hetedik* a valóságos végtelenségről, amely észellenes, s a világok határolt számáról, amely nem kevésbé az. Emez érv alapján nemcsak ugyanakkora, de sokkal nagyobb joggal azt következtethetjük, hogy a világok száma nem lehet véges, hanem végtelen. A *nyolcadik* a természeti jelenségek korlátozásáról szól,

továbbá a dolgok passzív képességéről, amely nem felel meg az isteni tevékenységnek és aktív képességnek. De itt meg kell gondolni, hogy teljes képtelenség az a feltevés, mely szerint az első és legfenségesebb lény hasonló olyan valakihez, aki tud citerázni, de citera híján nem citerázik, s hogy olyan, aki alkotni képes, de nem alkot, mert amit alkotni tud, nem alakítható általa. Ez napnál világosabb ellentmondást foglal magában, amelyet lehetetlen föl nem fogni, s melyet csak az nem lát be, aki semmit sem képes belátni. A *kilencedik* arról szól, hogy a különböző csillagvilágok lakói között nem volna meg a kölcsönös érintkezésből fakadó erkölcsi közösség. A *tizedik* arról, hogy a világok érintkezéséből az következne, hogy kölcsönösen akadályoznák egymást mozgásukban. A *tizenegyedik* arról, hogy ha ez a világ befejezett és tökéletes, akkor semmi ok sincs arra, hogy rajta kívül még egy vagy több más is legyen.

Ezekre a kételyekre és ellenvetésekre felel az az elmélet, amely egyedül alkalmas arra, hogy felfedje az uralkodó filozófia legbensőbb és leggyökeresebb tévedéseit, másrészt a miénk súlyát és jelentőségét. Benne megtalálod az okát annak, miért alaptalan az a félelem, hogy bármi is elpusztul, vagy igazán megsemmisül, vagy elvész az üresben, amely azt semmivé bontja szét. Megtalálod a mindenség folytonos változásának az okát, amelynél fogva nincs rossz, melyből ne származnék jó, nincs jó, mely ne válhatnék rosszá, míg a végtelen mezőben az örökös változás mellett az egész szubsztancia mindig egy s ugyanaz marad. Ha ezt megfontoljuk és szem előtt tartjuk, akkor a balsorsban a fájdalom és félelem miatt kétségbe nem esünk, a jó szerencsében az öröm vagy remény elbizakodottá nem tesz; megtaláljuk tehát az igaz utat az igaz erkölcsösséghez, nagylelkűek leszünk, és megvetjük azt, amit a gyermekes gondolkodás nagyra becsül; nagyobbak leszünk bizonyára, mint azok az istenek, akiket a vak tömeg imád, mert a természet történetének igaz szemlélői

leszünk, mert az önmagunkba íratott bele, és az isteni törvények engedelmes végrehajtói leszünk, mert azok szívünk szívébe vésettek bele. Fölismerjük majd, hogy innen az ég felé repülni ugyanaz, mint az égről ide; innen oda fölszállni ugyanaz, mint onnan ide: s éppúgy az egyik helyről lebocsátkozni a másikra ugyanaz, mint megfordítva. A többi csillag lakói éppúgy kerületben vannak hozzánk, mint mi hozzájuk képest; mi csakúgy középpont vagyunk nekik, mint ők nekünk; mi éppúgy csillagok fölött járunk és benne foglaltatunk az égben, mint ők.

Íme tehát, fölötte állunk minden irigységnek; mentesek vagyunk a hiú aggodalomtól és balga gondtól, hogy a távolban keressük azt a jót, amely közvetlen közelünkben van. Éppoly mentek vagyunk attól a nagy félelemtől, hogy azok reánk esnek, mint attól a reménytől, hogy mi esünk rájuk; mert a végtelen éter fenntartja ezt a világot éppúgy, mint azokat; ez a lény éppoly szabadon halad át a maga terén, és foglalja el a maga régióját, mint a többi világ mind. Ha ezt meggondoltuk és megértettük, ó, mennyivel többet fogunk még ezután megérteni! E megismerés révén fogjuk tehát bizonyára megszerezni azt a jót, amelyet más úton hiába keresünk.

Ez az a filozófia, amely felnyitja az érzékeket, kielégíti a szellemet, kitágítja az elmét, s visszavezeti az embert az igaz boldogsághoz, amely neki, mint embernek, mint meghatározott természetű lénynek, osztályrészül juthat; mert megszabadítja a gyönyörök nyugtalan hajhászásától és a fájdalom tompa érzésétől, s megengedi, hogy örüljön a jelennek, és hogy ne félelemmel és reménnyel nézzen a jövőbe, mert a gondviselés vagy végzet, vagy sors, amelytől egyéni létünk változandósága függ, nem akarja s nem engedi meg, hogy többet tudjunk az egyik dologról, mint a másikról, s az első pillanatban kételyt és zavart támaszt bennünk jövőnk iránt. De ha mélyebben gondolkodunk annak létén és szubsztanciáján, amire nézve változatlanok va-

gyunk, azt találjuk majd, hogy nemcsak mi, de általában semmiféle szubsztancia nem halhat meg, mert lényegileg semmi sem enyészik el, hanem minden, a végtelen térben végezve pályafutását, csak külső arculatát változtatja. S minthogy valamennyien egy legjobb teremtetőtől függünk, csakis azt kell hinnünk, vélnünk és remélnünk, hogy valamint minden a jóból ered, úgy minden jó a jó által és a jó végett van; a legjobbtól származik, a legjobb által és a legjobb végett van; ennek ellenkezőjét egyedül az véli látni, aki csupán a jelenvaló állapotot képes fölfogni; valamint az épület szépsége sem nyilvánvaló az előtt, aki annak csak egy kis részét látja, mint pl. egy követ, egy díszet, egy középső falat, hanem csakis az előtt, aki az egészet át tudja tekinteni, és részről részre képes összehasonlítást tenni. Nem félünk, hogy azt, ami ebben a világban helyet foglal, valamely bolygó szellem heves rohama vagy valamely villámszóró Jupiter haragja e világból, vagy az égkupolán is túl, kiszórja, vagy mintegy porrá zúzva e csillagköpönyegen kívül szétfújja; nem hisszük, hogy a dolgok szubsztanciája csak annyira is megsemmisülhetne, mint ahogy látszólag semmivé lesz az a levegő, amely egy buborék belsejébe szorult; mert mi oly világot ismerünk, amelyben mindig jelenség jelenségre következik, anélkül hogy valamely végső szakadékból, mintegy az építőmester kezéből, visszahozhatatlanul a semmibe hullanának. Nincsenek határok és végpontok, szélek és falak, amelyek csökkenthetnék a dolgok végtelen tömegét. Örökké termékeny a föld és a tenger; mert örökkétartó a nap kisugárzása, s szüntelenül új táplálékot kapnak a falánk tüzek és új nedvességet az elpárolgó tengerek; mert a végtelenből az anyagnak mindig új tömege születik. Helyesebben fogta föl ezt Démokritosz és Epikurosz, akik szerint a végtelenségben minden megújul és fölfrissül, mint az, aki szerint az biztosítja a világegyetem örök megmaradását, hogy az anyagrészek mindig ugyanannyi és

ugyanolyan anyagrészekkel cserélődnek ki. Lássátok már most, asztrológus urak, a nyomotokba járó fizikusokkal együtt, hogy azokkal a ti köreitekkel, amelyeket szerintetek az a képzelt kilenc mozgó szféra ír le, úgy bebörtönözitek az agyátokat, hogy amint azok között ide-oda ugrándozni és botladozni lát-lak, mintha megannyi papagájt látnék a kalitkában. Tudjuk, hogy ilyen nagy uralkodónak nincs ilyen szűk székhelye, ilyen nyomorult trónusa, ilyen keskeny emelvénye, ilyen szegényes udvara, ilyen kicsiny és fogyatékos képe, amelyet egy képzelődés szül, egy álom összetör, egy örület újraszül, egy khiméra elpusztít, egy baleset tönkretesz, egy balfogás elvesz tőlünk, egy gondolat meg újra helyreállít, amely egy lélegzettel emelkedik és esik; őt megilleti a legnagyobb képmás, a legcsodálatraméltóbb kép, a legnagyobb szerűbb alakzat, a legfenségesebb nyom, a végtelen ábrázolt végtelen ábrázolása, s oly színjáték, amely méltó annak dicsőségéhez és fenségéhez, akit megfogni, fölfogni és megérteni nem lehet. Ez hirdeti isten dicsőségét, így nyilvánul uralkodásának fensége: nem egy, hanem számtalan trónuson sugárzik, nem egy földön, egy világon, hanem millió, végtelen sokon. Úgyhogy nem hiábavaló elménknek az a képessége, amelynél fogva mindig akarunk és tudunk is tért térhez, tömeget tömeghez, egységet egységhez, számot számhoz csatolni, mégpedig ama tudomány segítségével, amely megszabadít ily roppant szűk birodalom láncaitól, s oly roppant tág birodalom szabad polgáraivá tesz; amely képzelt szegénységünk és szűkösségünk helyébe e dicső mező, e számtalan lakott világ, e roppant tér végtelen gazdagságát teszi, s nem engedi, hogy a látóhatár, melyet a földi szem csalódása és a képzelet rajzolt a tágas éterbe, egy Plutó őrizete és egy Jupiter segítségével mellett börtönbe zárja szellemünket. Kiszabadultunk a mérhetetlenül gazdag birtokos és mégis oly fukar, szűkmarkú és fösvény adományozó gondozása

alól, megmenekültünk a mégoly termékeny és sokat ígérő, s azután mégis oly szegényes és mostoha természet ápolásától.

Sok más érdemes és értékes gyümölcs szakítható még e fákról; még más becses és kívánatos termés is várható ezen elvetett mag után. De hogy még jobban ne fokozzuk ellenfeleink vad irigységét, ezt nem fejtjük ki bővebben, hanem azok ítéletére bízunk, akikben van megértés és ítéleterő. Ezek maguktól is könnyen fel tudják majd építeni az itt megvetett alapokon a mi filozófiánk egész épületét; de ha a mindenek fölött uralkodónak és mindent irányítónak úgy tetszik, és ha megkezdett vállalkozásomban semmi meg nem szakít, akkor annak részeit magam is az oly hőn epedett befejezésre juttatom, hogy az, amit *Az okról, Elvről és Egyről* szóló párbeszédekben elvettem, másokban hajtson csírákat, gyarapodjék, érjen, gazdagítson bő terméssel, és amennyire lehetséges, elégítsen ki bennünket; mi pedig (kiyomlálva a dudvát és bükkönyt) a legjobb gabonával, amely földünkben terem, töltjük meg majd a tanulni vágyó szellemek magtárát.

Ezek után, noha bizonyos vagyok benne, hogy fölösleges, mégis késztetve érzem magamat, hogy részben kötelességemet is teljesítve, kegyedbe ajánljak valakit, akit családod tagjai közé számítasz, nem mint olyat, akire neked van szükséged, hanem mint oly személyt, akinek sok, előtted ismeretes okból reád van szüksége; mert hiszen abban, hogy annyi ember áll szolgálatodban, nem különbözik más közönséges emberektől; de az, hogy olyan valakit részesítesz kegyedben, védelmezel és segítesz, aki arra némiképpen érdemes, hasonlónak tesz, amint mindig is annak mutatkoztál és az voltál, a nagylelkű fejedelmekhez, héroszokhoz és istenekhez, akik a hozzád hasonlókat rendelték barátaik védelmére. És noha jól tudom, hogy fölösleges téged arra emlékeztetni, mégis emlékezetedbe idézem, hogy nem annyira azzal nyered meg a világ becsülését és isten kegyét, ha a

föld fejedelmei, bármily nagyok is, szeretnek és tisztelnek téged, mint inkább azzal, hogy te szeretsz és védelmezel egy magadhoz hasonlót. Mert azok, akik földi javakban gazdagabbak nálad, semmit sem adhatnak neked, aki erény dolgában soknak közülük fölötte állasz, ami tovább tartana, mint falaid és faldíszeid; bizonyos cselekedetek ellenben, melyeket te gyakorolsz mások iránt, talán beleíratnak még az örökkévalóság könyvébe, akár abba, amely még e földön látható, akár abba a másikba, amely hitünk szerint az égben van: mert hiszen, amit másoktól kapsz, az a mások erényének tanúsága, de ami jót mással cselekszel, az a tiédnek jele és bizonyítéka. Isten veled.

Kövirigóm, hová rég vonz a lelked
El-eltünődve, szállj arra a tájra,
S ott érlelődj, hogy mesterévé válj a
Mívességeknek és művészeteknek.

Szüless ott újjá! Ott, ott fenn neveljed
Édes fiókáid! Utad nem állja
Vad végzet már, hogy valóra ne válna
Terved, mihez nem volt eleddig merszed.

Méltóbb tanyát keresni bontsd ki szárnyad;
Hagyj engem el! Egy isten lesz vezéred,
Azok szerint vak, kik semmit se látnak.

Ég óvjon! S a mindenség mesterének
Szelleme mind legyen kegyes irántad!
S hozzám, enyém ha nem leszel, ne térj meg.

Láncom, mellyel vad gyűlölőm kötött le,
Kilépve a sötétből elhajítom,
Hol tévelygése: tömlöcbe taszítóm
Tartott, ó mennyi évig! gúzsba kötve.

A bús, vak éjbe többé sose lök be
Megérám: kinek kezétől a Pítón
vére kiömlött tengert pirosítón,
elűzte őt, üldözőmet, örökre.

Éltető hang, adózom hódolattal,
Hálám tiéd, napom, isteni fényem,
Felséges kéz, szívem csak téged szolgál:

Kiszabadítottál hívó szavaddal,
Lettél jobb szállások felé vezérem,
S elgyötört szívem gyógyítója voltál.

S ki szárnyaz fel? S szívem hevét ki szítja?
S ad merszet sors és halál ellenébe?
Ritkán lehulló láncokat ki tép le?
E nemigen nyíló kaput ki nyitja?

Korok évek – az idő pereputtya –
Hónapok napok órák – hadinépe,
Rideg, kérlelhetlen birói széke
Dühét többé már rám nem szabadítja.

Biztos szárnyam feszítem hát a légnek,
Üveg- s kristályburok nem rémitőim:
Egeken át török a végtelenbe.

S mig enyémről más glóbusokra térek,
S túlhatolok az éter-ég mezőin:
Alám kerül a földieknek mennye.

HEGYI GYÖRGY FORDÍTÁSAI

ELSŐ PÁRBESZÉD

Beszélgetők: ELPINO, FILOTEO, FRACASTORIO, BURCHIO.

ELPINO Hogyan lehetséges, hogy a világegyetem végtelen?

FILOTEO Hogyan lehetséges, hogy a világegyetem véges?

ELPINO Úgy véled, hogy ez a végtelenség bebizonyítható?

FILOTEO Úgy véled, hogy ez a végesség bebizonyítható?

ELPINO Mily csapongása az elmének!

FILOTEO Mily korlátozása az elmének!

FRACASTORIO *Ad rem, ad rem, si iuvat*; nagyon is sokáig kerültek a dolgot.

BURCHIO Hát csak térj át hamar érveidre, Filoteo, mert nagy mulatságomra szolgál majd, ha hallom ezt a mesét vagy fantáziálást.

FRACASTORIO *Modestius*, Burchio; mit szólsz majd, ha az igazság végül meggyőz téged?

BURCHIO Ha mégoly igaz is, én nem akarom hinni; mert ezt a végtelent sehogy sem bírja fölfogni a fejem, sem pedig megemészteni a gyomrom; ámbár, megvallom, szeretném, ha úgy volna, ahogy Filoteo mondja, mert ha szerencsétlenségemre megesnék valaha, hogy kibukom ebből a világból, mindig csak találnék talajt valahol.

ELPINO Bizonyos, ó, Filoteo, hogy ha az érzékeket akarjuk bírakká tenni, vagy legalábbis ha nekik adjuk az elsőséget, mely őket azért illeti meg, mert minden megismerés velük kezdődik: talán azt találjuk majd, hogy nem könnyebb következ-

tetni arra, amit te mondasz, mint az ellenkezőre. Ha tehát úgy tetszik neked, kezdj bele magyarázatodba.

FILOTEO Nincs érzék, amely látná a végtelent, nincs érzék, amelyből reá következtetni lehet; mert a végtelen nem lehet az érzékelés tárgya. Aki tehát az érzékek útján akarja azt megismerni, hasonlít ahhoz, aki a szemével akarja látni a szubsztanciát és a lényegét; aki pedig azért tagad egy dolgot, mert nem érzékelhető vagy látható, annak tagadnia kellene a saját szubsztanciáját és létét is. Éppen ezért csak okkal-móddal szabad az érzékek tanúságára hivatkozni; ennek csak érzéki dolgokban adunk helyet, sőt még itt sem bízunk benne addig, míg meg nem erősíti az értelemre támaszkodó ítélet. Az észre tartozik, hogy a távollevő s a hely- és időbeli távolságok által elválasztott dolgokról ítélkezzék és számot adjon. Kérdésünkre nézve pedig tökéletesen kielégít minket az érzékek tanúsága annyiban, hogy nem képes nekünk ellentmondani, s hogy azonfölül nyilvánvalóvá teszi és bevallja saját gyarlóságát és elégtelenségét, amennyiben a látóhatárral a végesség látszatát kelti, s ennek létrehozásában is nagyon állhatatlannak mutatkozik. Ha tehát tapasztalatból tudjuk, hogy az érzékek még e földteke felületére nézve is megtévesztenek, amelyen élünk, mennyivel inkább kell rájuk gyanakodnunk, ha arról a határról van szó, amelyet a csillagos égboltozaton szemünk elé varázsolnak.

ELPINO Mondd meg tehát, mire szolgálnak nekünk az érzékek?

FILOTEO Csakis arra, hogy ösztönzést adjanak az értelemnek: hogy vádoljanak, feljelentést s részben tanúságot tegyenek; de tanúságuk sohasem lehet teljesen meggyőző; még kevésbé ítélkezhetnek vagy ítélnének el. Mert bármilyen tökéletesek is, soha sincsenek valami zavarosság nélkül. Éppen azért az igazság, kis részben mint erőtlen kezdetből, az érzékekből indul ki, de nem az érzékekben van.

ELPINO Hát hol?

FILOTEO Az érzéki tárgyban, mint egy tükörben; az értelem-
ben, mint érvelés és ítélet; az észben, mint elv vagy következtetés; a szellemben saját és élő formájában.

ELPINO Add elő tehát érveidet.

FILOTEO Megteszem. Ha a világ véges és a világon kívül semmi sincs, akkor azt kérdelem tőletek: hol a világ? hol van a világegyetem? Arisztotelész azt feleli: önmagában van. Az első ég boltozata az egyetemes hely; ez, mint első átfogó, nincs más átfogóban, mert a tér nem egyéb, mint egy átfogó test felszíne és határa, ami tehát nincs egy átfogó testben, az nincs térben. – De mit akarsz azzal mondani, Arisztotelész, hogy *a tér önmagában van?* Mi van akkor szerinted *a világon kívül?* Ha azt mondd, hogy ott nincs semmi, akkor nyilván az ég, a világ sehol sincsen . . .

FRACASTORIO *Nullibi ergo erit mundus. Omne erit in nihilo.*

FILOTEO . . . a világ tehát olyasmi lesz, ami nincs. Ha azt mondd – s úgy látom, valóban mondani akarsz valamit, hogy elkerüld az üresnek és a semminek föl vételét –, hogy a világon kívül egy szellemi és isteni lény van, úgyhogy isten a tér, amelyben minden dolog van: magad jutsz nagy zavarba, ha meg akarod velünk értetni, hogyan lehet egy testetlen, intelligibilis és kiterjedés nélküli dolog a tér egy kiterjedt dolog számára. Ha azt mondd, hogy az úgy fogja át a világot, mint egy forma, úgy, mint a lélek a testet: akkor nem felelsz arra, hogy mi van *kívül*, vagyis arra, mi van a világegyetemen túl. S ha azzal akarsz védekezni, hogy azt mondd, ahol nincs semmi, ott sem tér, sem *kívül*, sem *túl* sincsen: ezzel engem nem elégítesz ki, mert ezek csak szavak meg kifogások, amelyek nem mennek az ember fejébe. Mert teljességgel lehetetlen bármily érzék vagy képzelet alapján – ha mindjárt egyéb érzékekkel és képzeletekkel rendelkeznénk is – komolyan elgondolni, hogy lehetnek felületek, szélek, határok, amelyeken túl ne volna vagy test,

vagy úr, még ha az istenség maga volna is ott; mert az istenség nem arra való, hogy kitöltse az úrt, s ennél fogva semmiképp sem tartozik fogalmához, hogy a testeket határolja, minthogy minden, amit határolónak mondunk, vagy külső forma, vagy átfogó test. Bármiképpen magyarázod is tehát a dolgot, olyan-nak látszol, aki csorbát ejt az isteni és egyetemes természet méltóságán.

BURCHIO Azt hiszem, jó volna azt is mondani neki, hogy ha valaki azon a boltozaton túl nyújtaná ki kezét, ez nem volna a térben, nem volna sehol, s ennél fogva nem volna léte.

FILOTEO Hozzáteszem, hogy minden józan szellemnek észre kell vennie azt az ellentmondást, amely e peripatetikus állításban rejlik. Arisztotelész meghatározása szerint a tér nem átfogó test, nem bizonyos hely, hanem egy átfogó test felülete; azután pedig éppen az első, legfőbb és legnagyobb tér az, amelyre kevésbé, sőt egyáltalában nem illik az ilyen meghatározás. Amiről szólok, az az első ég domború felülete, tehát egy test felülete, mégpedig olyan testé, amely csakis átfog más, de őt magát nem fogja át semmi. Mármost, hogy ez a felület tér legyen, ahhoz szükséges, hogy ne mástól átfogott, hanem tisztán más átfogó testnek gondoljuk. Ha azonban egy átfogó test felülete, amely nem kapcsolódik folytatásként egy átfogott testhez, akkor olyan tér, amelyben nincs semmi elhelyezve, mert hiszen az első eget a tér elnevezés csakis homorú felülete révén illeti meg, amely a másodiknak domború felületét érinti. Íme tehát, mily üres, zavaros és önmagát megsemmisítő ez a meghatározás. Ezt a zavart pedig az a képtelen föltevés támasztja, amely szerint az égen túl semmi sincs.

ELPINO A peripatetikusok azt mondják majd, hogy az első ég átfogó test a homorú, nem pedig a domború felülete révén, s hogy amannál fogva tér.

FRACASTORIO Én meg hozzáteszem, hogy akkor olyan felülete volna egy átfogó testnek, amely nem tér.

FILOTEO Egyszóval, hogy egyenesen a tárgyra térjek, előttem nevetségesnek tetszik az az állítás, hogy az égen kívül semmi sincs, hogy az ég magamagában van, s hogy csak az akciden-
ciákat, azaz részeit illetőleg lehet beszélni helyi meghatározottságról. S bármit értünk is az akciden-
ciákon, mindenesetre kénytelenek vagyunk egy helyett kettőt gondolni; mert mindig más az átfogó és más az átfogott; sőt annyira más az egyik meg a másik, hogy ő maga szerint az átfogó testetlen, az átfogott test; az átfogó mozdulatlan, az átfogott mozgó; az átfogó matematikai, az átfogott fizikai jellegű. Bármilyen is tehát ez a felület, én mindig csak azt fogom kérdezni: mi van azon túl? Ha azt feleli, hogy semmi, azt mondom majd, hogy az ürességet, a tartalomnélküliséget gondolja; mégpedig olyan ürességet és tartalomnélküliséget, amelynek kifelé nincs mértéke és határa, ellenben befelé határolt. Ezt pedig sokkal nehezebb elképzelni, mint elgondolni azt, hogy a világegyetem végtelen és mérhetetlen. Mert ha a világegyetemet végesnek vesszük, nem kerülhetjük ki az üres fogalmát. Lássuk mármost, ha úgy tetszik, milyen tér az, amelyben semmi sincs. Ebben a végtelen térben van ez a világegyetem – hogy véletlenségből, vagy szükségszerűségből, vagy a gondviselés rendeléséből-e, az bennünket ezúttal nem érdekel. Azt kérdem, vajon ez a tér, amely átfogja a világot, alkalmasabb-e egy világ átfogására, mint egy másik tér, amely azon túl van?

FRACASTORIO Semmiképp, úgy tetszik nekem; mert ahol nincs semmi, ott nincs semmiféle különbség, ott nincs is ilyen vagy amolyan képesség; s talán ott, ahol nincs semmiféle dolog, még kevésbé van valamiféle képesség.

ELPINO Éppúgy semmiféle képtelenség sincs. De a kettő közül még inkább lehet az, mint emez.

FILOTEO Helyesen mondod. Így tehát azt állítom: ahogyan az üresnek és tartalom nélkülinek – mely szükségképpen benne rejlik a peripatetikus tanításban – nincs semmiféle képessége, hogy valamit befogadjon, úgy még kevésbé lehet az a képessége, hogy kizárja a világot. De e két képesség közül csak az egyiket látjuk valósággal, a másikat egyáltalán nem láthatjuk, hacsak nem az értelem szemével. Ahogyan tehát ebben a térben, amely egyenlő nagyságú e világgal, s amelyet a platonikusok *anyag*-nak neveznek, ez a világ van, úgy lehet egy másik világ amabban a térben, és újra számtalan más, ezen túl levő és vele egyenlő terekben.

FRACASTORIO Bizonyára nagyobb biztossággal ítélnék annak analógiájára, amit látunk és megismerünk, mint azzal ellentétben, amit látunk és megismerünk. Minthogy tehát látásunk és tapasztalatunk számára a világegyetem nem véges, sem pedig nem határos az üressel és tartalom nélkülivel, s erről nincs is semmi értesülésünk, azért logikusan így kell következtetnünk: ha valamennyi többi érveléssel egyforma erős ellenérvek állanak is szemben, mégis azt látjuk, hogy a tapasztalat az üresnek mond ellen, nem pedig a telinek. Ezzel az érveléssel mindig megállunk; míg ha másképpen érvelünk, nem könnyen kerülhetünk ki ezer vádat és ellenvetést. Folytasd, Filoteo.

FILOTEO A végtelen térre nézve pedig bizonyára elismerjük, hogy megvan a képessége a test befogadására, s egyebet nem tudunk. Mindamellet nekem elég lesz az, hogy nincs ellentmondás a kettő között, legalábbis annál az oknál fogva, hogy ahol nincs semmi, ott ellenállás sincs. Hátra van tehát, hogy azt nézzük, helyes föltevés-e hogy az egész tér tele van, vagy nincs. Márpedig, ha egyrészt a lehetőséget, másrészt a teremtő képességet tekintjük, ezt a föltevést nemcsak ésszerűnek, de szükség-szerűnek is fogjuk találni. Hogy ezt érthetővé tegyem, azt kérdelem tőletek: jó-e, hogy ez a világ van?

ELPINO Nagyon jó.

FILOTEO Ennélfogva jó, hogy ez a tér, amelynek nagysága egyenlő a világgal – s melyet ezúttal üresnek tekintek, tehát egészen olyannak, mint azt a teret, amelyet te az első ég domborúságán túl levő semminek mondottál –, ilyen módon legyen kitöltve.

ELPINO Úgy van.

FILOTEO Továbbá azt kérdelem tőled: hiszed-e, hogy ahogyan ez a világnak nevezett gépezet ebben a térben van, éppúgy lehetett volna vagy lehetne egy másik terében ennek az üresnek?

ELPINO Azt mondom: igen, mert nem látom, hogyan tehetünk különbséget a semminek vagy üresnek egyik meg másik része között.

FRACASTORIO Biztos vagyok benne, hogy helyesen látod a dolgot, de nem mered határozottan állítani, mert észreveszed már, hová akar téged vezetni.

ELPINO Állítsd csak egész nyugodtan; mert szükségképpen azt kell mondani és gondolni, hogy ez a világ olyan térben van, amely, ha a világ nem volna benne, semmiben sem különböz-
nék attól, amely túl van a te első mozgódon.

FRACASTORIO Folytasd.

FILOTEO Ahogyan tehát ez a tér lehet, lehetett és szükségképp tökéletes azáltal, hogy átfogja ezt az egyetemes testet, amint mondod: éppúgy lehet és lehetett tökéletes az egész többi tér is.

ELPINO Elfogadom; de vajon azzal, hogy: „lehet”, „neki lehet”, azt akarod mondani, hogy: „van”, „neki van”?

FILOTEO Meggyőzlek majd, úgyhogy, ha őszintén akarsz felelni, azt kell majd mondani, hogy lehet is, kell is lennie, van is. Mert éppúgy, ahogyan rossz volna, ha ez a tér nem volna tele, azaz, ha ez a világ nem volna, rossz volna az is, ha a tőle semmiben sem különböző egész tér nem volna tele; ebből követke-

zik, hogy a világegyetem végtelen kiterjedésű és a világok számtalanok.

ELPINO Miért kell oly soknak lennie s nem elég egy?

FILOTEO Ha ez a világ, vagyis ez a térbetöltés nem volna, vajon ez csak erre a térre nézve volna rossz, vagy más ezzel egyenlő térre is?

ELPINO Azt mondom, hogy rossz volna arra nézve, ami ebben a térben van, s ami éppúgy lehetne más, vele egyenlő térben is.

FILOTEO Ez, ha jól meggondolod, egészen egyre megy; mert annak a testi létnek jósága, amely ebben a térben van, vagy más vele egyenlő térben lehetséges, éppen csak annak a jóságnak és tökéletességnek felel meg, amely ilyen és ekkora térben, amilyen és amekkora a szóban forgó, vagy vele egyenlő más térben lehetséges; de nem felel meg annak, amely számtalan más, ehhez hasonló térben lehetséges. Ha mármost indokolt, hogy legyen egy véges jó, egy határolt tökéletes: mennyivel inkább megokolt az, hogy legyen egy végtelen jó; mert ahol a véges jó helyénvaló és ésszerű, ott a végtelen jó feltétlenül szükségszerű.

ELPINO A végtelen jó egész biztosan van; csak hogy testetlen.

FILOTEO Ami a *testetlen* végtelent illeti, abban egyetértünk. De miért ne találhatnánk a legnagyobb mértékben helyénvalónak a jó, *testi*, végtelen létezőt? Vagy miért ne fejthetné ki magát a végtelen, amely kifejtetlenül rejlik a legegyszerűbb és oszthatatlan első elvben, inkább ebben az ő végtelen és határtalan kép-másában, amely számtalan világot foglalhat magában, mint az olyan szűk korlátok közt? Én tehát gáncsolni valónak találom, ha valaki nem akarja belátni, hogy ez a test, amely nekünk ropant nagyságúnak tetszik ugyan, az isteni jelenvalósághoz képest csak pont, sőt semmi.

ELPINO Ahogy isten nagysága semmiképpen sem a testi kiterjedésben van – arról nem szólok, hogy a világ semmit sem tehet

hozzá – , úgy az ő képmásának nagyságát sem szabad tömegének nagyobb vagy kisebb kiterjedésében keresnünk.

FILOTEO Nagyon helyesen mondod, de nem érinted a dolog velejét; én ugyanis nem követelem a végtelen teret, és a természetnek nincs végtelen tere csupán a testi kiterjedés és tömeg méltósága, hanem a benne lehetséges testi természetek és fajok méltósága következtében; mert a végtelen fenség összehasonlíthatatlanul jobban nyilvánul számtalan egyedben, mint a véges számúakban. Kell tehát, hogy a megközelíthetetlen isteni arcnak végtelen képmása legyen, amelyben, végtelen számú tagokként, számtalan, a többiekhez hasonló világ legyen. Ennélfogva, minthogy a testetlen isteni fenségnek testi módon, a tökéletesség számtalan fokozatában kell megnyilatkoznia, lennie kell számtalan egyednek, amilyenek e nagy élőlények – ezek közé tartozik ez a föld, isteni anyánk, mely szült bennünket, táplál s majd újra ölébe fogad; e számtalan világtest befogadására végtelen tér szükséges. Ha tehát jó, hogy ez a világ lehetséges volt, lehetséges és van: jó az is, hogy legyen, aminthogy lehetséges is, számtalan ehhez hasonló más világ.

ELPINO Azt mondanám, hogy ez a véges világ ezekkel a véges csillagzatokkal egyetemben valamennyi dolog tökéletességét már magában foglalja.

FILOTEO Ezt mondhatod, de be nem bizonyíthatod; mert a világ, amely ebben a véges térben van, magában foglalja mindazon véges dolgok tökéletességét, amelyek ebben a térben vannak; de nem a végtelen sok többi dologét, amelyek számtalan más térben lehetségesek.

FRACASTORIO Kérlek, álljunk meg, és ne tegyünk úgy, mint a szofisták, akik csak azért vitatkoznak, hogy az ellenfelet legyőzzék; s miközben folyton csak a pálma lebeg szemük előtt, útját állják annak, hogy ők is, mások is, eljussanak az igazsághoz. Én hát azt hiszem, hogy nincs olyan megátalkodott konok, aki,

tekintve a tér végtelen befogadókéességét, továbbá a jóságot, amely a befogadható végtelen világokban individuális formákban megvalósítható, tovább is vitatni akarná, hogy e végtelen sok világot éppúgy megilleti a lét, mint ezt az egyet, amelyet mi ismerünk. Mert a végtelen térnek végtelen a képessége, s a végtelen képességben rejlik a létezés végtelen valóságának az alapja; nem tehetjük hát föl, hogy a végtelen hatóok mögötte marad az ő képességének, s hogy ez hiábavaló. Elégedjél meg tehát azzal, hogy meghallgass még más érveket, ha ilyenek Filoteónak eszébe jutnak.

ELPINO Hogy az igazat megvalljam, jól látom, hogy az az állítás, amely szerint a világ, vagy ahogyan ti mondjátok, a világegyetem határtalan, nem rejt magában semmi képtelenséget, emellett megszabadít bennünket számtalan zavartól, amelybe ezen ellentétes állítás sodort. Belátom nevezetesen, hogy a peripatetikusokkal annyiszor vagyunk kénytelenek mondani olyasmit, aminek nincs semmi értelmi alapja; ilyen például az, hogy egyrészt tagadjuk az ürest a világegyetemen kívül is, belül is, másrészt meg arra a kérdésre, hol a világegyetem, azt feleljük, hogy a saját részeiben van, mert restelljük azt mondani, hogy nincs semmiféle helyen, ami annyi volna, mint *nullibi, nusquam*. De ezen a módon kénytelenek vagyunk azt mondani, hogy a részek valamiféle helyen vannak, a világegyetem meg semmiféle helyen vagy térben nincs; márpedig ennek, mint mindenki láthatja, nincs semmi értelmi alapja, hanem nyilván csak makacs kifogás, hogy ne kelljen megvallani az igazságot, azt állítván, hogy a világ meg a világegyetem végtelen, vagy hogy a tér végtelen; a kétféle állításból következik a kettős zavar annak számára, aki vallja. Én tehát azt mondom: hogyha a mindenség test, mégpedig gömbalakú, tehát formált és határolt test, akkor kell hogy végtelen térben legyen határolva; ha azt akarjuk mondani, hogy ebben nincs semmi, akkor

szükségképpen meg kell engedni, hogy a valóban üres létezik. Mármost, ha ez van, úgy semmi ok sincs arra, hogy az egész éppúgy ne legyen betöltve világokkal, mint ez a rész, melyet itt látunk; ha ellenben nincs, akkor helyében a telinek kell lennie, s ennek következtében a világegyetem végtelen. Éppen úgy az az állítás, hogy a világ *valahol* van, miután előbb azt mondtuk, hogy rajta kívül semmi sincs, s hogy részeiben van, éppolyan ízetlen, mintha valaki azt mondaná, hogy Elpino *valahol* van, mert keze a karján, szeme az arcán, lába a lába szárán, feje a törzsén van. Azonban, hogy a dolog végére érjek, és ne viselkedjem szofista módjára, aki nyilvánvaló ellentmondásba kapaszkodik, s az időt üres fecsegéssel tölti, kimondom, amit nem tagadhatok: azt, hogy a végtelen térben végtelen sok, ehhez hasonló világ lehetséges, vagyis ez a világegyetem még sok olyan testet foglal magában, amilyenek azok, amelyeket csillagoknak nevezünk; továbbá, hogy – akár hasonlók e világok, akár nem – az egyiket éppúgy megilleti a lét, mint a másikat; mert az egyiknek éppannyi joga van a léthez, mint a másiknak, a soknak éppen annyi, mint egynéhánynak; s a végtelen soknak éppannyi, mint a soknak. Ahogyan tehát rossz volna, ha elpusztulna és nem volna ez a világ, ugyanúgy nem volna jó, ha nem létezne a számtalan többi is.

FRACASTORIO Jól fejezed ki magadat, s azt bizonyítod, hogy helyesen fogtad föl az érveket, s hogy nem vagy szofista, mert elfogadod azt, amit nem lehet tagadni.

ELPINO Mégis szeretnék hallani arról, ami még hátravan az okoskodásból, az elvről és örök hatóokról: vajon ennek megfelel-e az ilyenmű végtelen hatás, s vajon valósággal ilyen hatás származik-e belőle.

FILOTEO Éppen ezt kell még hozzáfűznöm. Mert miután azt mondtuk, hogy a világegyetemnek végtelennek kell lennie, egyrészt a végtelen tér befogadóképességénél fogva, másrészt,

mert a számtalan világ lehetséges, és a lét megilleti őket éppúgy, mint ezt: hátravan még, hogy azt bebizonyítsam egyrészt a hatóok föltételeiből, amelynek azt ilyenek kellett, helyesebben szólva, mindig ilyenek kell létrehozni, másrészt az értelmünk föltételeiből. Inkább érvelhetünk úgy, hogy a végtelen tér hasonló ahhoz, amelyet látunk, mint úgy, hogy olyan, amilyenek sem példáját, sem analógiáját nem látjuk, amelyet semmiféle arányítás, de egyáltalán semmiféle képzelet útján nem tudunk elgondolni, amely elvégre is nem semmisíti meg magamagát. Tehát, hogy megkezdjem: miért gondoljuk, vagy gondolhatjuk-e, hogy az isteni tevékenység tunya? Miért mondjuk, hogy az isteni jószág, amely végtelen sok dolgot tehet a maga részeseivé, és egy végtelenségbe áradhat szét, fősvénykedjék és egy semmiségre szorítkozzék, mert hiszen minden véges dolog a végtelenhez képest semmi? Miért akarjátok, hogy az istenségnek ama középpontja, amely – ha szabad azt mondani – végtelen szférában a végtelenségig kiterjedhet, mintegy irigységből inkább meddő maradjon, mintsem hogy bőkezűen termékeny, ékes és szép atyának mutatkozzék? Miért akarjátok inkább, hogy csökkent mértékben, és helyesebben szólva, egyáltalán ne nyilatkozzék, mint dicső képességének és létének fogalma szerint? Miért maradjon meddő a végtelen befogadóképesség, miért hiúsuljon meg a lehető végtelen sok világ lehetősége, miért károsuljon az isteni képmás fensége, amelynek inkább egy korlátlan s az ő sajátos létének megfelelő végtelen és mérhetetlen tükörben kell tükröződnie? Miért állítsunk olyasmit, aminek feltevése annyi képtelenséget hoz magával, holott másrészt, anélkül hogy a törvényeknek, vallásoknak, hitnek és erkölcsnek használna, annyi filozófiai elvet megsemmisít? Hogyan akarhatod, hogy isten akár képességére, akár működésére, akár hatására nézve – amelyek benne azonosak – korlátozott és inkább egy golyó domborúságának mintegy határa legyen, mintsem

úgyszólván határtalan határolója egy határtalan dolognak? Határolója, mondom, határ nélkül, mert hiszen különbség van az isten végtelensége és a világegyetem végtelensége között; mert isten az egész végtelen kifejtetlenül és tökéletesen, a világegyetem ellenben egész a maga egészében – ha ugyan lehet valamilyen értelemben egészről beszélni ott, ahol nincs sem rész, sem határ – kifejtetten és nem tökéletesen; az egyiknek jelentéséhez hozzátartozik az, hogy határ, a másikéhoz az, hogy határolt; nem mintha úgy különböznének egymástól, mint a véges és a végtelen, hanem mert a világ végtelen, isten meg határoló oly értelemben, hogy egészben és tökéletesen meg van mindabban, ami, noha egész végtelen, mégsem tökéletesen végtelen; ez az utóbbi tulajdonság ugyanis nem illeti meg a kiterjedésbeli végtelenséget.

ELPINO Szeretném ezt jobban megérteni. Légy szíves hát, magyarázd meg valamiképpen, mit értesz azon, hogy „egész az egészben tökéletesen”, „egész az egész végtelenben” és „tökéletesen végtelen”.

FILOTEO A világegyetemet egészen végtelennek mondom, mert nincs széle, határa, sem felülete; a világegyetemet nem tökéletesen végtelennek mondom, mert minden egyes rész, amelyet belőle fölfoghatunk, véges, és mert a számtalan világok, amelyeket magában foglal, végesek. Istent egészen végtelennek mondom, mert kizár magából minden határt és mert minden attribútuma egyformán végtelen; istent tökéletesen végtelennek mondom, mert a maga egészében, végtelen és tökéletes módon van meg az egész világban és minden részében; ellentétben a világegyetem végtelenségével, amely csak a maga egészében tökéletes, de nem azokban a részekben – ha ugyan lehet a végtelenhez képest részekről beszélni –, amelyeket benne fölfoghatunk.

ELPINO Értem. De folytasd fejtegetésedet.

FILOTEO Mindazokból az okokból tehát, amelyeknél fogva ezt a végesnek fölfogott világot helyénvalónak, jónak, szükségesnek mondjuk, helyénvalóknak és jóknak kell mondanunk mind a számtalan többit is; ugyanazon okból a mindenhatóság ezektől sem irigylí a létet; ha pedig nem tesszük föl ezek létezését, amazt a nemakarás vagy a nemtudás vádjával gyalázzuk meg, mert hiszen űrt hagyott, vagy ha ezt nem akarod mondani, végtelen teret, amely nemcsak a létező végtelen tökéletességét csökkentené, hanem az első hatóokot megillető végtelen fenségét is, amellyel a teremtett dolgokban működik, ha teremtettek, a függőkben, ha örökkévalók. Mi oknál fogva higgyük, hogy az erő, amely egy végtelen jót képes létrehozni, végest teremtsen? Ha meg végesnek teremti a világot, miért higgyük, hogy végtelennek teremthetné, minthogy benne képesség és tett egészen egy? Minthogy változatlan, nincs véletlenség működésében és tevékenységében, hanem határozott és biztos tevékenységből változatlanul ered határozott és biztos hatás; éppen ezért nem lehet más, mint ami; nem lehet olyan, amilyen nem; nem tudhat mást, mint amit tud; nem akarhat mást, mint amit akar; így szükségképpen nem tehet mást, mint amit tesz; mert hiszen a valóságtól különvaló képesség csakis a változó dolgokat illeti meg.

FRACASTORIO Bizonyos, hogy, ami sohasem volt, nincs és sohasem lesz, az nem tárgya a lehetőségnek vagy képességnek; s valóban, ha az első hatóok nem akarhat mást, mint amit akar, nem is tehet mást, mint amit tesz. S nem tudom, mit értenek némelyek rajta, ha a végtelen aktív képességről beszélnek, amelynek nem felel meg végtelen passzív képesség, s hogy miért hozzon az létre egy véges világot, ha a végtelenben és mérhetetlenben számtalant képes létrehozni; mert hiszen az ő működése szükségszerű, minthogy olyan akaratból ered, amely teljesen változatlan voltánál fogva maga a változatlanság, s ennél fogva

maga a szükségszerűség is; amiért is szabadság, akarat, szükségszerűség egészen azonosak, továbbá a tett egy az akarással, a lehetőség egy a léttel.

FILOTEO Egyetértesz velem és nagyon helyesen szólsz. Így tehát el kell fogadni a két állítás közül az egyiket: vagy azt, hogy a teremtőt, minthogy végtelen hatást képes kifejteni, mint egy mérhetetlen, számtalan világot magában foglaló világegyetem okát és elvét ismerjük föl; ebből pedig nem származik semmi képtelenség, sőt minden következmény összeegyeztethető a tudománnyal, a joggal és a vallással – vagy pedig, hogy neki, minthogy tőle csak e határolt számú világokat, a csillagokat magában foglaló véges világegyetem függ, véges és határolt aktív képességet tulajdonítsunk, amint hogy a valóság is véges és határolt; mert amilyen a valóság, olyan az akarat és olyan a képesség.

FRACASTORIO Kiegészítésképpen két szillogizmust teszek egymás mellé ily módon: az első hatóok, ha mást akarna alkotni, mint amit valóban akar, tudna is mást alkotni, mint amit alkot; de nem akarhat mást alkotni, mint amit valóban akar; ennél fogva nem alkothat mást, mint amit alkot. Aki tehát a hatást végesnek mondja, a működést és a képességet is végesnek gondolja. Továbbá – ami ugyanarra az eredményre vezet – az első hatóok csak azt tudja alkotni, amit alkotni akar; csak azt akarja alkotni, amit valóban alkot; ennél fogva csak azt tudja alkotni, amit alkot. Aki tehát tagadja a végtelen hatást, tagadja a végtelen képességet is.

FILOTEO E szillogizmusok, ha nem is egyszerűek, de bizonyító erejűek. Mindamellettdicséretre méltónak tartom, hogy néhány érdemes teológus nem fogadja el azokat; mert óvatos körültekintéssel észreveszik, hogy a nyers és tudatlan népek ezzel a szükségszerűséggel nem tudják összeegyeztetni az akaratszabadságot s a méltóság és érdem szerint való igazságszolgáltatást; ezért

aztán bizonyos végzetben bizakodva, vagy miatta kétségbeesve, szükségképpen a legbűnösebb életet folytatják. Így a törvényeknek, hitnek és vallásnak bizonyos megrontói, akik bölcseknek akartak látszani, nemegyszer annyira megmételyeztek egész népeket, hogy barbárabbak és bűnösebbek lettek, mint amilyenek azelőtt voltak, hogy megvetették a jó cselekedetet, és minden bűnnel és gátsággal szemben hasonló premisszákból vont konklúziókkal nyugtatták meg magukat. Éppen azért az ellentétes állítás a bölcsek szerint nem annyira fölháborító, és nem von le annyit az isteni nagyságból és fenségéből, mint amennyire az igazság veszedelmes a társadalomra nézve és ellentétes a törvények céljával; nem azért, mert igazság, hanem mert hamisan értelmezték mindazok, akik rosszindulatúan értékesítik, mindazok, akik nem képesek azt az erkölcsök károsulása nélkül fölfogni.

FRACASTORIO Igaz. Nem volt sohasem filozófus, lett légyen tudós és jóra való ember, aki valamilyen ürügy alatt az ilyen tételből akart volna következtetni az emberi cselekedetek szükségyszerűségére, és le akarta volna rontani az akaratszabadságot. Így többek között Platón és Arisztotelész, midőn az istenség szükségyszerűségét és változatlanságát tanítják, másrészt az embernek erkölcsi szabadságot és elhatározó képességet tulajdonítanak; mert jól tudják és föl bírják fogni, hogyan fér meg együtt ez a szükségyszerűség ezzel a szabadsággal. Így hát a népek néhány igaz atyja és pásztora talán csak azért szállnak perbe ezzel és más hasonló állítással, mert nem akarnak a bűnösöknek és népcsalóknak, a társadalom és általános jólét ellenségeinek alkalmat adni arra, hogy levonják azokat az ártalmas következményeket, és visszaéljenek azoknak egyszerűségével és tudatlanságával, akik nehezen tudják fölfogni a jót s nagyon is könnyen hajlanak a rosszra. De nekünk nyugodtan megengedhetik, hogy használjuk az igaz tétéleket, amelyekből nem akarunk levonni

más következtetést, mint a természet igazságát és teremtője fenségét, s amelyeket nem a nagy tömeg számára állítunk föl, hanem csak a művelteknek, akik helyesen tudják értelmezni fejtegetéseinket. Ebből az elvből magyarázható, hogy az igazán tudós és vallásos teológusok sohasem nyilatkoztak a filozófusok szabadsága ellen, az igaz, művelt és jó erkölcsű filozófusok meg mindig jóindulattal voltak a vallások iránt; mert ezek is, amazok is tudják, hogy a hit szükséges a barbár népek nevelése szempontjából, amelyeket kormányozni kell, az észbeli bizonyítás meg a gondolkodó embereknek való, akik tudják kormányozni magukat és másokat.

ELPINO Ami ezt az óvást illeti, eleget mondottál. Térj vissza mármost a tárgyhoz.

FILOTEO Hogy tehát rátérjek a következtetésre, melyet levonni akarunk, azt mondom; ha az első hatóokban végtelen képesség van, akkor végtelen a működés is, amelytől a végtelen nagyságú világegyetem és a végtelen számú világok függnék.

ELPINO Szavaidban nagy meggyőző erő, ha ugyan nem maga az igazság rejlik. De, ami nekem most nagyon valószínűnek tetszik, azt igaznak fogom állítani, ha képes vagy megcáfolni egy igen fontos érvet, amely Arisztotelészt is arra indította, hogy a végtelen isteni képességet intenzív értelemben tagadja, noha megengedte azt extenzív értelemben. Tagadásának veleje az volt, hogy, mivel istenben képesség és valóság ugyanaz, s mint-hogy így végtelen gyors mozgást képes létrehozni, ennél fogva végtelen erővel végtelen gyors mozgást hozna létre; ha ez igaz volna, az ég egy pillanat alatt megfordulna; mert ha az erősebb mozgó gyorsabb mozgást hoz létre, akkor a legerősebb a leggyorsabbat, a végtelenül erős pedig egy pillanatig tartót. Állítása azon alapult, hogy isten az első mozgót örökké és szabályosan abban a viszonyban és mértékben mozgatja, amellyel az a valóságban mozog. Látod tehát, mi oknál fogva tulajdonít neki

extenzív végtelenséget, de nem abszolút és intenzív végtelenséget is. Ebből pedig azt akarja következtetni, hogy valamint az ő végtelen mozgatóképessége a valóságban véges sebességű mozgásra szorítkozik, úgy az a képessége is, mellyel a mérhetetlent és a számtalan világot tudná létrehozni, saját akaratából a végesre és számlálhatóra korlátozódik. Körülbelül ugyanígy gondolkozik néhány teológus is, akik amellet, hogy megengedik az extenzív végtelenséget, amellyel örök egymásutánban fenntartja a világegyetem mozgását, követelik az intenzív végtelenséget is, amellyel képes számtalan világot alkotni, számtalan világot mozgatni s mindegyiket és valamennyit egyszerre egy pillanat alatt megmozgatni: mindamellet saját akaratával korlátozta mind a számtalan világ mennyiségét, mind a leggyorsabb mozgás minőségét. Ahogyan tehát ezt a végtelen képességből eredő mozgást végesnek ismerjük föl, anélkül hogy valami ellene szólna, úgy a világtetek számát is könnyen korlátozottnak vehetjük.

FILOTEO Ez az érv valóban meggyőzőbb és valószínűbb, mint ama másik, amelyről már eleget beszéltünk, mégpedig azért, mert szerinte az isteni képesség szabályozója, módosítója és korlátozója maga az isteni akarat. Mindamellet abból is számtalan nehézség következik, legalábbis a filozófia szempontjából; nem szólok a teológiai elvekről, amelyek bizonyára ellenkeznek ezzel abban, hogy az isteni képesség több lehet, mint az isteni akarat vagy jóság, s általánosan szólva, hogy egyik attribútum nagyobb arányban illeti meg az istenséget, mint egy másik.

ELPINO Miért így fejezik hát ki magukat, ha nem így értik?

FILOTEO A fogalmak és kielégítő megoldások hiánya következtében.

ELPINO Ha tehát különös elvek állnak rendelkezésedre, amelyek alapján egyrészt azt állítod, hogy az isteni képesség intenzív és extenzív értelemben végtelen, hogy a valóság nem külön-

bözik a képességtől, s hogy ennél fogva a világegyetem végtelen és a világok számtalanok; másrészt meg nem tagadod, hogy minden csillag vagy világtest, ahogy nevezni szereted, bizonyos idő, nem pedig egy pillanat alatt végzi mozgását: mutasd meg, mely fogalmakkal és milyen megoldással tudod igazolni a magad meggyőződését, vagy megdönteni a másokét, amelynek alapján ezek a tiéddelel éppen ellenkező következtetésre jutnak.

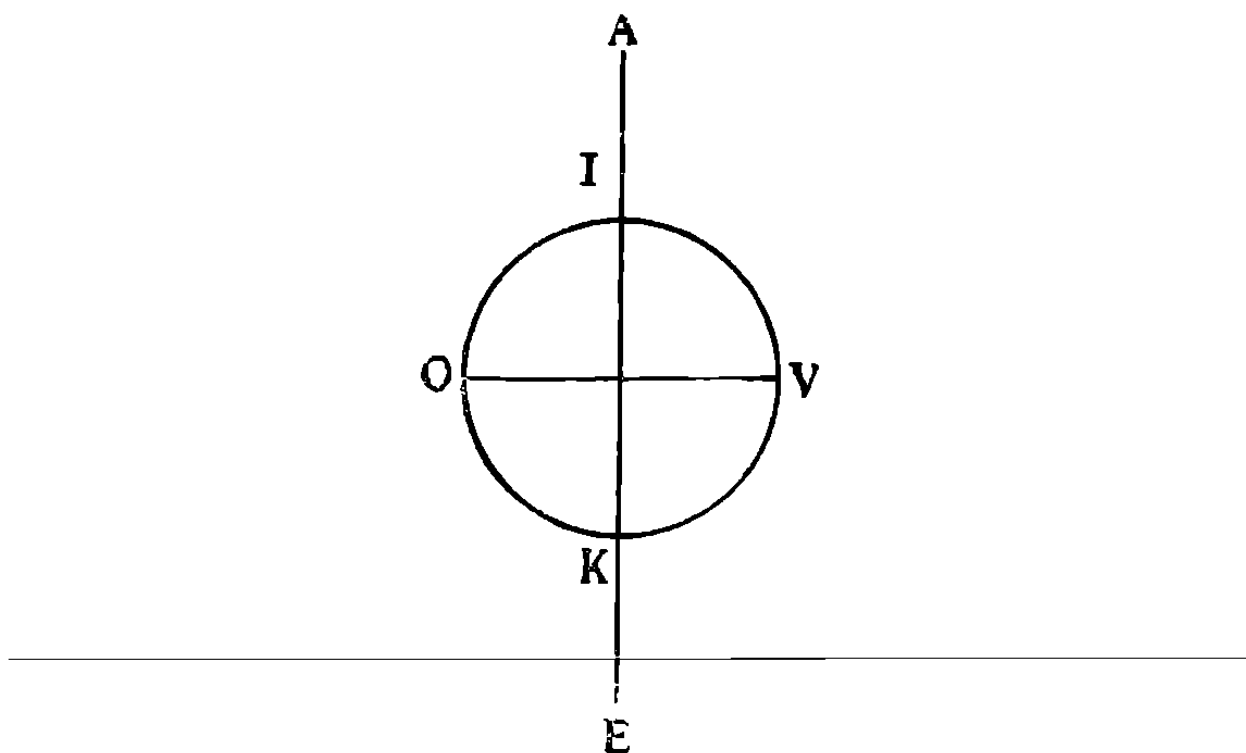
FILOTEO A kérdés megoldására nézve először is azt kell megfontolnod, hogy mivel a világegyetem végtelen és mozdulatlan, mozgatóját nem kell keresni. Másodszor: benne végtelen sok világ foglaltatik, amilyenek a földek, a központi tüzek és egyéb, csillagoknak nevezett testek, de ezeket mind egy belső elv mozgatja, mégpedig, mint más helyen bebizonyítottuk, saját lelkük; éppen ezért fölösleges külső mozgatójukat kutatni. Harmadszor: ezek a világtestek az éteri régióban mozognak, és csakúgy nincsenek odatűzve valamilyen testhez, mint ez a föld, amely azok közé a testek közé tartozik; erről pedig be tudjuk bizonyítani, hogy belső eleven ösztönből, többféle módon megfordul saját középpontja és a Nap körül. Előrebocsátva ezeket a megfontolásokat, elveink alapján nem kell majd kimutatnunk sem aktív, sem passzív mozgást, amely intenzív értelemben végtelen erejű; mert a mozgó is, a mozgató is végtelen, s a mozgató lélek és a mozgatott test egy véges tárgyban találkoznak, tudniillik az említett csillagvilágokban. Így hát az első elv nem mozgató; hanem, míg ő maga nyugalomban van és mozdulatlan, a mozgás képességét kölcsönzi végtelen és számtalan világoknak, a világegyetem roppant tág régiójába helyezett nagy és kis élőlényeknek, amelyeknek külön-külön saját erejéhez mértén van mozgó- és mozgatóképessége és egyéb tulajdonsága.

ELPINO Nagyon jól hadakozol; de ezzel még nem vered vissza az ellentétes nézetek ostromgépét. Azok mind abból az általános elfogadott föltevésből indulnak ki, hogy a legjobb, leg-

nagyobb lény mozgatja a mindenséget; te meg azt mondod, hogy az csak a mozgás képességét adja a mozgó mindenségnek; s ennél fogva a mozgás a legközelebbi mozgatónak erejéhez képest megy végbe. Állításodat mindenestre ésszerűbbnek találom, mint a közönséges fölfogást. Mindamellett annál fogva, amit a világlélekről és az itteni lényegről szoktál mondani, amely mindenben egész, megtölt mindent és bensőbben rejlik a dolgokban, mint saját lényegük; mert minden lényeg lényege, minden élet élete, minden lélek lelke: úgy találom, hogy mégis éppúgy mondhatjuk róla, hogy mozgatja a mindenséget, mint azt, hogy a mozgás képességét adja a mindenségnek. Így tehát a szóban forgó kételyt, úgy látszik, nem sikerült még eloszlatnod.

FILOTEO E részben is könnyen megnyugtathatlak. Azt mondom tehát, hogy a dolgokban, ha úgy akarod, a mozgásnak két aktív elvét kell tekintetbe venni: az egyik véges, megfelelőleg a véges tárgy mivoltának, s ez bizonyos ideig tartó mozgást hoz létre; a másik végtelen, megfelelőleg a világlélek, vagy inkább az istenség mivoltának, amely mintegy a lélek lelke, mindenben egész és oka annak, hogy a lélek mindenben egész; ez pedig egy pillanatig tartó mozgást hoz létre. A Földnek tehát két mozgása van. Így valamennyi mozgó testnek két mozgási elve van; ezek közül a végtelen elv abban a pillanatban, amelyben megkezdődik, már be is fejezte a mozgatást, úgyhogy eszerint a mozgó test, míg egyrészt a leggyorsabban mozog, másrészt a legszilárdabban áll. Kitűnik ez a mellékelt ábrából (l. 4. ábra). A kör jelentse a Földet; ez egy pillanat alatt fordul meg, amennyiben végtelen erejű mozgatója van. Ha középpontjával A-tól E-ig és vissza E-től A-ig mozog, s ez egy pillanat alatt történik, akkor egyszerre van A-ban és E-ben és valamennyi közbeeső helyen, s ennél fogva egyszerre indult el és tért vissza; minthogy pedig ez mindig így történik, mindig egészen szilárdan áll. Hasonló-

képpen megy végbe a középpontja körüli mozgása. Legyen I kelet, V dél, K nyugat, O észak; ha e pontok mind végtelen sebességgel mozognak, akkor mindegyikük egy és ugyanabban a pillanatban elindult és visszatért, s ennél fogva szilárdan megmarad ott, ahol volt. Végeredményben tehát az, hogy ezek a testek végtelen sebességgel mozognak, annyit jelent, hogy nem

4. ábra

mozognak; mert egy pillanat alatt végezni a mozgást és nem mozogni teljesen egy s ugyanaz. Hátra van tehát a mozgásnak másik aktív elve, amely egy belső erőtől ered, s ennél fogva bizonyos időben és egymásutánban hat; az így keletkezett mozgás különbözik a nyugalomtól. Ebből láthatod, hogyan mondhatjuk, hogy isten mozgatja a mindenséget, s hogyan kell értenünk azt, hogy a mozgás képességét kölcsönzi a mozgó mindenségnek.

ELPINO Miután ilyen mélyen és meggyőzően oszlattad el és

oldottad meg ezt a nehézséget, meghajlok teljesen véleményed előtt, és remélem, hogy ezután is mindig hasonló megoldásokat kapok tőled; mert noha eddigelé csak keveset voltam társaságokban, máris nagyon sokat tanultam tőled, s remélem, hogy még többet fogok tanulni; mert ha nem látom is egészen lelkedet, az előtörő fénysugárból sejtem, hogy mögötte egy nap vagy még nagyobb fényforrás rejlik. Ezentúl pedig, nem abban a reményben, hogy le bírom győzni véleményedet, hanem azzal a szándékkal, hogy alkalmat adjak neked további fölvilágosításokra, ismételten arra foglak kérni, légy kegyes ugyanebben az órában ugyanitt megjelenni annyi napon keresztül, ahány elegendő lesz annak meghallgatására és megértésére, ami szellememet majd teljesen megnyugtatja.

FILOTEO Megteszem.

FRACASTORIO Nagyon kedves lesz részedről, mi meg legfigyelmesebb hallgatóid leszünk.

BURCHIO Én pedig, ámbár keveset értek a dologból, ha nem fogom megérteni a gondolatokat, hallom majd a szavakat; ha nem hallom a szavakat, hát legalább a hangot. Isten veled!

MÁSODIK PÁRBESZÉD

FILOTEO Minthogy az első elv a legegyszerűbb, azért, ha egyik attribútuma szerint véges, valamennyi többi szerint is végesnek kell lennie; vagy pedig, ha bizonyos belső módon véges, bizonyos módon meg végtelen, szükségképp bizonyos összetételt kell benne föltennünk. Ha tehát ő a világegyetem teremtője, akkor bizonyára végtelen teremtő, aki végtelen hatást hoz létre; hatást mondok; amennyiben minden tőle függ. Továbbá, aho-

gyan a mi képzeletünk a végtelenig képes előrehaladni úgy, hogy egy terménységhez mindig egy másikat, egy számhoz mindig egy másikat tesz hozzá bizonyos egymásutánban, és amint mondják, képesség szerint, úgy föl kell tennünk, hogy isten valóság szerint is gondol végtelen kiterjedést és végtelen számot. Ebből pedig az következik, hogy nemcsak lehetséges, de helyénvaló és megfelelő dolog is, hogy: valamint az aktív képesség végtelen, úgy szükségszerűen az ilyen képesség tárgya is végtelen; mert, amint más helyen bebizonyítottuk, az alkotás képessége feltételezi az alkottatását, a kiterjesztőképesség a kiterjedőt, a téralkotó a térbetöltőt. Ehhez járul, hogy amint valósággal vannak véges kiterjedt testek, úgy a legfőbb intellektus gondolja a testiséget és a kiterjedést. Ha gondolja, csakis végtelennek gondolja; ha végtelennek gondolja, azaz ha a testi az ő gondolkodásában végtelen, akkor a testiségnek ez a fogalma szükségképpen megvan benne; minthogy pedig az isteni intellektus hozta létre, ennél fogva a legnagyobb mértékben valóságos; annyira valóságos, hogy léte szükségszerűbb, mint az, amely kézzelfoghatóan testi szemünk előtt tárul föl. Ha ezt jól meggondolod, arra következtetsz, hogy ahogyan valósággal van egy oszthatatlan, végtelen, legegyszerűbb lény, úgy létezik egy végtelenül kiterjedt világ is, ez benne foglaltatik abban, az emebben, úgyhogy ő van a mindenségben, a mindenség őbenne. Azután meg, ha azt látjuk, hogy a testi minőségben megvan a végtelenig való gyarapodás képessége, hogy teszem a tűz, amint mindenki megengedi, a végtelenig kiterjedne, hacsak kellő anyaga és tápláléka volna: miért ne higgyük, hogy a tüzet, amely a lehetőség szerint végtelen, s ennél fogva mint végtelen jöhetett létre, a valóságban is mint végtelent találjuk meg. Igazán nem tudom, hogyan képzelhetjük, hogy valami passzív képessége szerint van az anyagban, ami a hatóokban ne volna aktív képessége szerint, tehát valóságban, sőt maga a valóság.

Mármost az az állítás, hogy a végtelen a képességben és bizonyos egymásutánban van, nem pedig a valóságban, szükségképp magával hozza azt, hogy az aktív képesség a végtelent meg tudja valósítani bizonyos egymásutánban, de nem befejezett valóságban; mert a végtelen nem lehet befejezett; ebből az is következne, hogy az első ok aktív képessége nem egyszerű, abszolút és egységes, hanem hogy egy aktív képessége van, amelynek a végtelen folyamatos lehetőség felel meg, meg egy másik, amelynek a valóságtól nem különböző lehetőség felel meg. Nem szólok arról, hogy ha a világ határolt, akkor, mint-hogy nem tudjuk elképzelni, miképpen foghat át egy testetlen dolog határként egy testet, ez a világ képesség szerint eltűnhetne és megsemmisülhetne; mondom, nem szólok arról, hogy akkor semmi ok sem akadályozhatná meg, hogy a végtelen üres, noha nem lehet neki aktív képességet tulajdonítani, elnyelje ezt a világot mint a semmit. Nem tekintem, hogy a tér, a hely, az üres hasonlít az anyaghoz, ha ugyan nem maga az anyag, amint azt talán nem ok nélkül állítja néha Platón és mindazok, akik a teret mint bizonyos helyet határozzák meg. Mármost, ha az anyag sajátja a vágyakozás, amely nem lehet hiábavaló, mert természettől fogva van, sőt az első természet rendelkezéséből ered, akkor kell, hogy a térnek, a helynek, az üresnek is legyen ilyen vágyakozása. Továbbá, mint már fentebb megjegyeztük, azok közül, akik a világot határoltnak mondják, senki sem tudja valamiképpen elképzelni, miben áll ez a határ; némelyikük pedig, miközben az ürest és tartalom nélkülit szóval tagadja, ugyanakkor, ha végig akarja vinni a gondolatot, szükségszerűen állítja azt. Ha van üres és tartalom nélküli, akkor bizonyára megvan neki a befogadás képessége; ezt pedig semmiképp sem lehet tagadni, mert hiszen – ugyanabból az okból, amelynél fogva lehetetlennek véljük, hogy abban a térben, melyben ez a világ van, vele egyszerre egy másik világ foglaltassék – lehetségesnek

kell mondanunk, hogy a tér e világon kívül, vagyis a semmi, ahogy Arisztotelész szereti nevezni azt, amit nem akar üresnek mondani, magában foglalhasson egy másik világot. Az ok, amelynél fogva szerinte két test nem lehet egy s ugyanazon a helyen, az egyik meg a másik test dimenzióinak összeférhetetlensége; de ebből az okból az is következik, hogy ahol nincsenek az egyik test dimenziói, ott lehetnek a másikéi; ha e képesség megvan benne, akkor a tér bizonyos értelemben anyag; ha anyag, akkor van képessége; ha van képessége, mi okon vitassuk el tőle a valóságot?

ELPINO Nagyon helyes. De, kérlek, térj át másra: magyarázd meg nekem, milyen különbséget teszel a világ és a világegyetem között?

FILOTEO Ez a megkülönböztetés a peripatetikus iskolán kívül nagyon elterjedt. A sztoikusok különbséget tesznek a világ és a világegyetem között, mert a világ mindaz, ami tele van és szilárd anyagból áll; a világegyetem ellenben nemcsak a világ, hanem azonfelül még az üres, a tartalom nélküli, a tér rajta kívül; ezért mondják, hogy a világ véges, ellenben a világegyetem végtelen. Hasonlóképpen Epikurosz is azt mondja a mindenségről és világegyetemről, hogy keveréke a testeknek és az üresnek; s szerinte a végtelen világ természete egyrészt az üresnek és tartalom nélkülinek befogadóképességében, másrészt a benne levő testek sokaságában van. Mi az ürest nem tekintjük egyszerűen semminek; hanem azt mondjuk, hogy mindazt, ami nem észrevehető ellenállást kifejtő test, de aminek mégis van kiterjedése, üresnek szokták nevezni: mert hiszen rendesen azt értik testen, aminek sajátja az ellenállás; ezért mondják, hogy valamint nem hús az, ami meg nem sebezhető, úgy nem test az, aminek nincs ellenállása. Ilyen értelemben beszélünk egy végtelenről, azaz egy mérhetetlen éteri régióról, amelyben megszámlálhatatlan és végtelen sok világtest van, amilyen a Föld, a Hold

és a Nap; ezeket világoknak nevezzük, amelyek a teliből és az üresből vannak összetéve: mert ez a szellem, ez a levegő, ez az éter nemcsak körülveszi ezeket a testeket, de be is hatol valamennyibe, és benne van minden dologban. Üresről beszélünk akkor is, ha arra a kérdésre felelünk, hol vannak a végtelen éter és a világok; erre azt felelném: egy végtelen térben, egy biztos ölnben, melyben a mindenség van és gondolható, de amely nincs és nem gondolható másban. Mármost Arisztotelész az üresnek ezt a két jelentését, és még egy harmadikat, melyet ő talál ki, de amelyet ő maga sem megnevezni, sem meghatározni nem tud, összezavarja egymással; vitába bocsátkozik, hogy tagadja az ürest, s azt hiszi, hogy az érvelésnek ezzel a módjával az üresre vonatkozó valamennyi véleményt teljesen megcáfolja. Csakhogy ezeket nem érinti jobban, mint az, aki egy dolog nevét eltörölvén, azt hiszi, hogy magát a dolgot törölte el; ugyanis olyan értelemben cáfolja az ürest, ha ugyan egyáltalán cáfol, amilyenben talán soha senki sem gondolta: mert hiszen a régiek és mi azt értjük az üresen, amiben lehet test, ami tartalmazhat valamit, s amiben az atomok és a testek vannak; s csak ő maga határozza meg az ürest mint olyat, ami semmi, amiben nincs és nem lehet semmi. Minthogy tehát az ürest olyan értelemben veszi, amilyenben senki sem gondolta, légvárakat épít, s cáfolja azt, amit ő mond üresnek, s nem azt, amit mindenki más, aki üresről beszélt s az *üres* kifejezést használta. Ugyanígy jár el ez a szofista minden más tétellel is, mint pl. azokkal, melyek a mozgásra, anyagra, formára, bizonyításra, létezőre vonatkoznak; mindenütt a saját meghatározásába és új jelentésben vett fogalmaiba vetett hitére épít. Éppen azért mindenki, akinek csak valamelyes ítélete van, könnyen észreveheti, milyen felületes ez az ember a dolgok természetének szemléletében, mennyire ragaszkodik a saját, meg nem engedett, meg sem engedhető föltevéséhez, amelyek az ő természetfilozófiájában sokkal üre-

sebbek, mint amennyire a matematikában valaha el lehetne képzelni. S lássátok, ezzel az ürességgel annyira dicsekedett és tetszelgett, s a természetszemlélet tekintetében annyira akarta, hogy ésszerűnek, vagy ahogyan mondani szeretjük, logikusnak tartsák, hogy azokat, akik nála sokkal buzgóbban kutatták a természetet, valóságot és igazságot, mintegy csúfolva *fizikusoknak* nevezte. Mármost, hogy visszatérjünk tárgyunkra, minthogy az *üresről* szóló könyvében sem direkt, sem indirekt módon semmi olyast nem mondott, ami méltán síkra szállhatna fölfogásunk ellen, ezúttal nem foglalkozunk többet vele, s talán egy más alkalommal, ha több időnk lesz, újra föl vesszük a fonalat. Ha tehát úgy tetszik neked, Elpino, formulázd meg sorban azokat az okokat, melyeknél fogva ellenfeleink nem akarják megengedni a test végtelenségét, s azután azokat, amelyeknél fogva nem tudják megérteni, hogy számtalan világ van.

ELPINO Megteszem. Sorban idézem majd Arisztotelész állításait, te pedig megmondod, ami azokra nézve eszedbe ötlik. *Megfontolás tárgyává kell tenni, úgymond, vajon van-e végtelen test, amint néhány régi filozófus mondja, vagy pedig lehetetlen dolog-e; azután pedig azt kell nézni, egy világ van-e, vagy több. E kérdések megoldása a legnagyobb fontosságú: mert az ellentétnek mind a két része oly nagy jelentőségű, hogy kiindulópontjai a filozófiai gondolkodás két nagyon különböző, sőt ellentétes módjának; így látjuk például, hogy azok, akik legkisebb oszthatatlan részeket tételeznek, ezzel az első tévedéssel annyira elzárták útjukat, hogy a matematika nagy részében tévúton haladnak. Nagy jelentőségű feladatot kell tehát a múlt, jelen és jövő nehézségek érdekében megoldanunk; mert az eltérés bármily csekély a kiindulópontban, tízezerszer nagyobbra növekedik a továbbhaladásban; olyan az, mint amikor útra keléskor tévútra kerülünk, amikor is az eltérés folyton nő abban az arányban, amelyben távozunk a kiindulóponttól, úgyhogy végül szándékunkkal éppen ellenkező célponthoz jutunk. Ennek oka pedig az, hogy a kiindulópontok nagyságra nézve kicsinyek,*

de következményeik szempontjából roppant nagyok. Ez az oka annak, amiért ezt a kétséget el kell intézni.

FILOTEO Mindaz, amit ő itt mond, a legnagyobb mértékben szükséges, és éppúgy mondhatta volna más, mint ő; mert ha ő azt hiszi, hogy a rosszul értelmezett kiindulópont miatt ellenfelei nagy tévedésekbe estek, mi viszont azt hisszük, sőt világosan látjuk, hogy ő az ellenkező elvből kiindulva az egész természetfilozófiát feje tetejére állította.

ELPINO Hozzáteszi: *Meg kell tehát vizsgálnunk, lehetséges-e, hogy egy egyszerű test végtelen nagyságú; ez lehetetlennek bizonyul elsősorban arra az első testre nézve, amely kör alakban mozog; azután a többi testre nézve; mert ha minden test vagy egyszerű vagy összetett, az összetett mindig az egyszerűnek természetét követi. Ha tehát az egyszerű testek sem számra, sem nagyságra nézve nem végtelenek, akkor szükségképpen nem lehet ilyen az összetett test sem.*

FILOTEO Érvelése nagyon helyes; mert ha bebizonyítja, hogy az első átfogónak nevezett test valóban átfogó, első és véges, akkor fölösleges és hiábavaló lesz azt az átfogott testekről is kimutatni.

ELPINO Mármost bebizonyítja, hogy a gömb alakú test nem végtelen. *Ha a gömb alakú test végtelen, akkor a vonalak, amelyek középpontjából indulnak, végtelenek volnának, s az egyik sugár távolsága a másiktól – e távolság annál nagyobb, minél jobban távolodnak a sugarak a középponttól – végül végtelen volna; mert a sugarak meghosszabbodásával a köztük levő távolság szükségképp nagyobbodik, s ennél fogva, ha a sugarak végtelenek, a köztük levő távolság is végtelen. Mármost lehetetlen dolog, hogy a mozgó végtelen távolságot fusson, pedig a kör alakú mozgásban a mozgó egyik sugarának más és más sugár helyére kell jutnia.*

FILOTEO Ez az érv jó, de nem irányul az ellenfelek állítása ellen. Mert nem volt még sohasem olyan nyers és vaskos szellem, aki a világot végtelennek, mérhetetlen nagyságúnak s egyszersmind mozgónak mondotta volna. Úgy látszik, ő maga meg-

feledkezik arról, amit Fizikájában tanít, arról ti., hogy azok, akik egy létezőt és egy végtelen elvet tételeztek, azt egyszersmind mozdulatlanak fogták föl; és sem ő, sem más az ő révén nem tud megnevezni olyan filozófust, vagy csak közönséges embert is, aki egy végtelen nagyságot mozgónak mondott volna. De ő szofista módra érvelésének egy részét az ellenfél konklúziójából veszi, annak tulajdonítván saját elvét, hogy a világegyetem mozgásra képes, sőt, hogy mozog is, és hogy gömb alakú. Mármost nézzétek, vajon a sok érv közül, amelyet ez a koldus fölhoz, van-e csak egy is, amely azoknak fölfogása ellen bizonyít, akik szerint egy mozdulatlan, alaktalan, roppant tág végtelen átfog számtalan mozgásban levő világot, amelyeket némelyek csillagoknak, mások világtesteknek neveznek; tekintsétek meg kissé ezeket az érveket és másokat, vajon bárki által is megengedett föltevésekből indul-e ki.

ELPINO Valóban mind a hat érve azon a föltevésen alapul, hogy az ellenfél a világ végtelenségét tanítja, továbbá azt, hogy ez a végtelen mozog; márpedig ez mindenképpen balgaság, sőt képtelenség, hacsak nem akarunk megint azonosságot találni a végtelen mozgás és a végtelen nyugalom között, amint tegnap kimutattad az egyes világokra nézve.

FILOTEO Ezt nem akarom állítani a világegyetemre nézve, amelynek semmiképpen sem szabad mozgást tulajdonítani; mert a végtelennek ez nem lehet sajátja, nem is szabad, nem is szükséges, hogy legyen, és mint mondtuk, soha senki sem gondolta így. De ez a filozófus, mint aki talaj híján van, a levegőbe épít ilyen várakat.

ELPINO Valóban szeretnék egy érvet hallani, amely szembeszáll tanításoddal; mert öt más érv, amelyet ez a filozófus fölhoz, mind ugyanazzal a lábbal ugyanazt az utat járja. Fölslegesnek tartom tehát azokat idézni. Mármost, miután előrebocsátotta a világ körmozgására vonatkozókat, áttér azon érvek kifejtésére,

amelyek az egyenes vonalú mozgáson alapulnak; itt is azt mondja: *lehetetlen, hogy valami végtelen mozgással mozogjon a középpont felé, vagy a középponttól kiindulva lefelé vagy fölfelé*; ezt először az ilyen testek saját mozgásaira nézve bizonyítja, mégpedig mind a külső, mind a szélső, mind a középső testekre vonatkozóan. *A fölfelé mozgás, mondja, és a lefelé mozgás ellentétesek; s az egyik mozgás helye a másik mozgás helyének ellentéte. Ha továbbá az ellentétek közül az egyik határolt, akkor a másik is szükségképpen az; éppen így a közbeeső is, amely részesedik az egyik meg a másik határoltban; ugyanis aminek a középén kell keresztülmennie, az nem bárhonnán, hanem szükségképp bizonyos részből indul ki, mert a közép területe bizonyos határnál kezdődik, és egy másik határnál ér véget. Ha tehát a közép határolt, kell hogy a szélső részek is határoltak legyenek; s ha a szélső részek határoltak, kell hogy határolt legyen a közép is; s ha a helyek határoltak, kell hogy a bennük levő testek is azok legyenek, mert különben a mozgás végtelen volna. Továbbá, ami a nehézséget és könnyűséget illeti, a fölfelé menő test kell hogy oda is juthasson a maga helyére: mert semmiféle természetes hajlam sem hiábavaló. Minthogy tehát a világtér nem végtelen, nincs sem végtelen hely, sem végtelen test. Súly tekintetében sincs sem végtelen nehéz, sem végtelen könnyű; tehát nincs is végtelen test; mert ha a súlyos test végtelen, nehézsége is szükségképp végtelen. Ezt nem lehet elkerülni; mert ha azt akarod mondani, hogy a végtelen testnek végtelen a nehézsége, ebből három lehetlenség következik. Először is az, hogy a véges és a végtelen test nehézsége vagy könnyűsége ugyanaz; mert a véges súlyú testhez, bármennyire meghaladja is a végtelen test, annyit tesztek majd hozzá, vagy annyit vonok le belőle, hogy végül eléri az éppen akkora nehézséget vagy könnyűséget. Másodszor, a véges nagyságú test súlya még nagyobb is lehet a végtelen nagyságúénál; mert ugyanabból az okból, melynél fogva ezzel egyenlő lehet, meg is haladhatja, amennyiben tetszés szerinti mennyiséget lehet a súlyos testből elvenni, vagy a könnyű testhez hozzáadni. Harmadszor, a véges és a végtelen nagyság nehézsége egyenlő; s minthogy a súlyok*

aránya azonos a sebességek arányával, ebből következik, hogy a véges és a végtelen test sebessége, illetőleg lassúsága azonos. Negyedszer, a véges test sebessége nagyobb lehet a végtelen testénél. Ötödször, vele egyenlő lehet; vagy legalább, ahogyan az egyik test súlya meghaladja a másikat, úgy az egyiknek sebessége is meghaladja a másikat; ha van végtelen nehézség, ez bizonyos úton keresztül szükségképpen kevesebb idő alatt mozog, mint a véges nehézség; vagy pedig egyáltalán nem mozog, mert a sebesség, illetőleg lassúság a test nagyságától függ. Minthogy tehát nincs arány a véges és a végtelen közt, végül föl kell majd tenni, hogy a végtelen nehéz nem mozog; mert ha mozog, mozgása nem olyan gyors, hogy ne akadna véges nehézség, amely ugyanabban az időben ugyanazt az utat éppolyan gyorsan meg ne tenné.

FILOTEO Lehetetlenség más valakit találni, aki a filozófus címen több üres feltevést találna ki és oly együgyű állításokat tulajdonítana az ellenfélnek, hogy aztán könnyűszerrel szembe szállhasson vele, mint amennyit az ő érveiben látunk. Mindezekelőtt szeretném tudni, hogy amikor a testek saját helyeiről, a határolt fentről, lentől és középről beszél, miféle állítás ellen érvel. Mert mindazok, akik végtelen testet és nyugalmat tételeznek, nem vesznek föl abban sem középet, sem határokat. Aki tehát a tartalomnélküliről, az üresről, a végtelen éterről beszél, az nem tulajdonít annak sem nehézséget, sem könnyűséget, sem mozgást, sem felső régiót, sem alsót, sem középsőt; s ebben a térben azután végtelen sok testet vesznek föl, mint amilyen ez a Föld és bármely más föld, ez a Nap és bármely más nap, amelyek valamennyien e végtelen téren belül véges és határolt téren keresztül végzik körútjukat, vagy pedig saját középpontjuk körül mozognak. Így mi földlakók azt mondjuk, hogy a Föld van a középben, s az újabb és régibb filozófusok mind, bármilyen iskolához tartoznak is, ugyanazt fogják mondani, anélkül hogy elveikkel ellentmondásba kerülnének; hasonlóképpen a bennünket körülvevő éterrégióról is azt mondjuk, hogy az őt határoló

legnagyobb látókörnek mi vagyunk mintegy a középpontjában. De éppúgy hiszik azok, akik a Holdban vannak, hogy ez a Föld, a Nap és más csillagok körülöttük, mint középpont körül, az ő látóköriük sugarainak végén vannak; így hát a Földet nem mondhatjuk nagyobb joggal középpontnak, mint bármely más világtestet, s valamint a Földnek bizonyos határozott sarkpontjai vannak, úgy viszont ő az éter és a világtér bármely más pontjának lehet bizonyos határozott sarkpontja. S ugyanazt mondhatni valamennyi többi világtestről is; ezek is mind, a különböző szempontok szerint, hol középpontok, hol a kerület pontjai, hol sarkpontok, hol zenitek, hol egyebek. A Föld tehát nincs abszolút értelemben a világegyetem közepén, hanem csakis a mi régióink szempontjából. Ennek a vitatkozónak érvelésében ennél fogva egy *petitio principii* rejlik: föltevésében benne van az, amit bizonyítani kellene. Az ellentétes állításnak éppen az ellenkezőjét veszi kiindulópontul; fölvesz középet és véget, holott ellenfelei, midőn a világot végtelennek mondják, ezzel egyszersmind szükségképpen tagadják ezt a véget és középet, s ennek következtében a mozgást is fölfelé és a legmagasabb helyre, s lefelé és a legmélyebb helyre. Már a régiek látták, s mi is látjuk, hogy némely dolog a Föld felé mozog, amelyen vagyunk, némelyik meg a Földről, vagy legalábbis a helyről, amelyen vagyunk, távozni látszik. Ha ilyenkor azt mondjuk, vagy akarjuk mondani, hogy ezek a dolgok fölfelé vagy lefelé mozognak, ez csak bizonyos régióban, bizonyos szempontokból érvényes; úgyhogy, ha valami tőlünk eltávolodva a Hold felé halad, akkor, ahogyan mi azt fölfelé emelkedőnek mondjuk, ezenképpen holdbeli ellenfeleink azt lefelé esőnek mondanák. A világegyetemben levő mozgások tehát nem a végtelen világegyetem szempontjából különböznek a föl- és lefelé, az ide és oda szerint, hanem a benne levő véges világok szempontjából, vagyis úgy, hogy azokat a mozgásokat a számtalan világnak,

illetőleg csillagnak szemköréhez viszonyítjuk; ily módon különböző szempontból tekintve, ugyanazt a dolgot fölfelé és lefelé mozgónak mondjuk. Határolt testek mozgása tehát nem végtelen, hanem saját határainkon belül véges és határolt. De a határtalannak és végtelennek nincs sem véges, sem végtelen mozgása, s benne nincs sem tér-, sem időbeli különbség.

Ami pedig a nehézségből és könnyűségből merített érvet illeti, ezt ama szép gyümölcsök közé soroljuk, amelyek az ostoba tudatlanság fáján teremnek. Mert a nehézség, amint majd e tárgy fejtegetése alkalmával kimutatjuk, nincs meg valamely tárgyban mint valami egész s természettől fogva megállapított és beléhelyezett; s ennél fogva nincsenek különbségek, amelyek a helyek természetét és a mozgás mivoltát meghatározzák. Kimutatjuk majd továbbá, hogy ugyanazt a dolgot nehéznek és könnyűnek mondhatjuk aszerint, hogy milyen szempontból tekintjük ugyanazt a hajtóerőt és mozgást, éppúgy, ahogyan ugyanazt a dolgot különböző szempontokból tekintve magasnak és alacsonynak, fölfelé és lefelé mozgónak mondjuk. Ezt pedig az egyes világtestekre nézve mondom, amelyek közül egyik sem nehéz vagy könnyű; csak részeikről mondjuk, hogy könnyűek, ha tőlük távoznak és szétterjednek, s nehezek, ha hozzájuk visszatérnek; így mondjuk a Föld vagy a földi dolgok részecskéiről egyszer, hogy az éter kerülete felé emelkednek, máskor, hogy a Föld felé esnek. Ellenben ami a világegyetemet és a végtelen testet illeti, mondotta-e valaha valaki nehéznek vagy könnyűnek? Vagy ki állított föl valaha oly elveket, vagy táplált volna oly rögeszmét, hogy állításából azt a következtetést lehesen levonni, hogy a végtelen nehéz vagy könnyű, emelkedik vagy esik? Kimutatjuk majd, hogy a végtelen sok test közül egyik sem nehéz vagy könnyű. Mert ezek a tulajdonságok csak a részeket illetik meg, amennyiben egészük s azon hely felé törekszenek, mely őket fönttartja; ezért nem is vonatkoznak a

világegyetemre, hanem csak a saját, őket átfogó egész világokra; így a Földön is, ha a tűzrészecskék tőle elszabadulni és a Nap felé emelkedni akarnak, mindig magukkal visznek valami szárazanyagot és vizet, amelyekkel kapcsolatosak, s amelyek, miután a magasban megsokszorozódtak, saját, természettől kapott vonzódásuknál fogva visszatérnek helyükre. Továbbá kényszerítő következmény, hogy a nagy testek nem lehetnek nehezek vagy könnyűek, mert hiszen a világegyetem végtelen, s ennél fogva nem lehet szó arról, hogy a világtestek annak kerületétől vagy középpontjától távol, vagy ezekhez közel vannak: így hát a Föld nem nehezebb a maga helyén, mint akár a Nap, akár a Saturnus, akár a sarkcsillag a magáén. Azt mondhatjuk tehát, hogy amilyen a Föld részeinek magatartása, amelyek nehézségüknél fogva visszatérnek a Földre – nehézségnek mondjuk a részek vonzódását az egészhez, a távolban levőét a maga helyéhez –, ugyanolyan a többi világtest részeinek magatartása is; amint hogy lehet ugyanilyen sajátosságú végtelen sok más föld, vagy ugyanilyen természetű végtelen sok más nap vagy középponti tűz. Valamennyi test a kerületi pontoktól saját átfogó teste, mintegy középpontja felé mozog: ebből az következne, hogy szám szerint végtelen sok nehéz test van; ellenben nincs végtelen nehézség, egyetlen tárgyban és intenzív értelemben, hanem csupán számtalan tárgyban és extenzív értelemben. De éppen ez következik valamennyi régi filozófus tanításából, valamint a magunkéból, s ez ellen ama vitatkozó semmi érvet nem tud fölhozni. Amit tehát ő a végtelen nehéz lehetetlenségéről mond, annyira igaz és nyilvánvaló, hogy restelleni kell azt említeni; de semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a mások filozófiáját megcáfolja, az övét meg megerősítse; hanem mindezek csak üres állítások és a szélbe kiáltott szavak.

ELPINO Az imént idézett érvek semmis volta annyira nyilvánvaló, hogy semmiféle ékesszólás nem képes azt kimenteni. Már-

most hallgassátok meg az érveket, melyeket hozzáfűz az előbbiekhöz, hogy általánosan arra következtessen, hogy nincs végtelen test. *Minthogy, mondja, azok előtt, akik az egyes dolgokat tekintik, nyilvánvaló, hogy nincs végtelen test, hátravan még, hogy általánosságban vizsgáljuk, vajon ez lehetséges-e. Mert valaki azt mondhatná, ahogyan körülöttünk van ez a világ, úgy nem lehetetlen, hogy több más ég is van. De mielőtt erre rátérnénk, elmélkedjünk általánosságban a végtelenről. Szükséges tehát, hogy minden test vagy végtelen, vagy véges; ha végtelen, akkor az egésznek vagy hasonló, vagy különböző részei vannak; ezek pedig vagy véges, vagy végtelen számú fajkból állnak. Nem lehet, hogy egy test végtelen fajból álljon, ha tudniillik áll az a föltevésünk, hogy több ehhez hasonló világ van; mert, úgy mondtuk, ahogyan ez a világ így körülöttünk van, úgy lehet mások körül is, s lehetnek más égboltozatok is. Mert ha az első mozgások, melyek a középpont körül mennek végbe, határoltak, akkor kell, hogy a másodsorban végbemenő mozgások is határoltak legyenek; ennél fogva pedig, ahogyan itt ötfajta testet különböztetünk meg, amelyek közül kettő egyszerűen nehéz vagy könnyű, kettő közepesen nehéz vagy könnyű, egy pedig sem nem nehéz, sem nem könnyű, hanem szabadon mozog a középpont körül, úgy kell lennie annak a többi világban is. Nem lehet tehát, hogy egy test végtelen sok fajból álljon. De az sem lehet, hogy véges számú fajból álljon. S itt először azt bizonyítja, hogy nem áll véges számú különböző fajkból, mégpedig négy okból, melyek közül az első, hogy e végtelen sok rész víz vagy tűz, tehát nehéz vagy könnyű dolog volna. Ennek lehetetlen voltát pedig kimutattuk, midőn bebizonyítottuk, hogy nincs sem végtelen nehézség, sem végtelen könnyűség.*

FILOTEO Eleget mondtunk, amidőn arra feleltünk.

ELPINO Tudom. Hozzáfűzi a második érvet, mondván, *hogyha e fajok mindegyike végtelen, akkor mindegyiknek helye is szükségképpen végtelen; ebből következnek, hogy mindegyik mozgása végtelen, pedig ez lehetetlen. Lehetetlen ugyanis, hogy egy lefelé menő test végtelen mélységbe essék; ez nyilvánvaló abból, ami minden mozgásban és válto-*

zásban látható. Mert ahogy a természet nem törekszik létrehozni olyasmit, aminek létrehozatala lehetetlen, úgy a térben mozgó test sem törekszik olyan helyre, amelyet soha el nem érhet; ami sohasem juthat el Egyiptomba, az nem mozoghat Egyiptom irányában; mert a természet semmiféle működést nem végez hiába. Lehetetlenség tehát, hogy valami arra felé mozogjon, ahova el nem juthat.

FILOTEO Erre nézve is már eléggé megfeleltünk; állítjuk, hogy van végtelen sok föld, végtelen sok nap és végtelen éter; vagy, Démokritosz és Epikurosz szavai szerint, van egy végtelen teli és üres, az egyik benne a másikban. S vannak különböző véges fajok, egyesek benne foglaltatnak másokban, és alá vannak rendelve másoknak. E különböző fajok mind egyesülnek abból a célból, hogy egy végtelen egész világegyetemet alkossanak; s a végtelen részei is végtelenek, amennyiben végtelen sok, a miénkhez hasonló földből valóban egy végtelen föld jön létre, nem mint egyetlen összefüggő tömeg, hanem mint a földek számlálhatatlan sokaságának foglalatja. Hasonlóképpen kell gondolni a világtestek többi fajait is, akár négy, akár két, akár három vagy bármennyi ilyen van – ezt most nem akarom meghatározni –; minthogy ezek részei a végtelennek – oly értelemben, amelyben itt általában részről lehet beszélni –, kell hogy maguk is ama tömeg szerint, amely sokaságukból ered, végtelennek legyenek. Mármost nem kell, hogy a nehéz egy végtelen mélységbe süllyedjen. Hanem, ahogyan ez a nehéz a legközelebbi világtest felé mozog, amelyhez természettől fogva tartozik, ugyanúgy tesz a második meg a harmadik is. Ennek a földnek megvannak a hozzátartozó részei; amannak a földnek meg megvannak az övéi. Ugyanígy annak a napnak is megvannak a maga részei, melyek belőle kiáradnak és hozzá újra visszatérnek; s hasonlóképpen a többi világtest is természetszerűen újra befogadja a maga részeit. Ahogyan tehát a világtestek kerületei és egymás közt való távolságai végesek, úgy a mozgá-

sok is végesek; s ahogyan senki sem indult Görögországból, hogy a végtelenbe, hanem hogy Itáliába vagy Egyiptomba utazzék, úgy, ha a Földnek vagy a Napnak egy része mozgásnak indul, sohasem a végtelenbe, hanem véges és határolt távolságba törekszik. Mindamellett, minthogy a végtelen világegyetemben levő testek változásnak vannak alávetve, azért valamennyien mindig kiárasztanak magukból és mindig fölvesznek magukba részeket, kibocsátanak valamit a maguk anyagából, és fölvesznek magukba idegen anyagot. Nem tartom képtelen és lehetetlen dolognak, hanem lehetségesnek és természetesnek, hogy minden testet véges változás jellemez, s hogy ennél fogva földrészecskék bolyonghatnak az éteri régióban, s a mérhetetlen térben találkozhatnak hol az egyik testtel, hol a másikkal, éppúgy, mint ahogy látjuk, hogy ugyanazok a részecskék addig is, amíg még a mi közelünkben vannak, helyüket, elrendezésüket és formájukat változtatják. Éppen azért, ha ez a Föld örökkévaló, ez nem azon múlik, hogy részecskéi és egyedei mindig ugyanazok maradnak, hanem azon, hogy váltakozva egyes részek elválnak tőle, ezek helyébe meg mások jönnek; úgyhogy a lélek és ész azonos volta mellett a test részről részre folyton változik és megújul. Így látjuk ezt az élőlényeknél is, amelyek úgy tartják fenn magukat, hogy táplálékot vesznek föl, és váladékot bocsátanak ki; aki tehát jól meggondolja a dolgot, tudni fogja, hogy ifjú korunkban húsunk nem ugyanaz, mint gyermekkorunkban, s öregkorunkban nem ugyanaz, mint ifjúkorunkban; mert folytonos változásnak vagyunk alávetve, amelyből következik, hogy folyton új atomok áradnak belénk, míg a korábban fölvettek elválnak tőlünk. A mag körül is így halmozódik atom atomra az általános ész és lélek erejénél fogva – ez a műhely, amelyben mint anyag találkoznak –, s alakul és gyarapodik a test, amikor az atomok beáramlása nagyobb, mint kiáramlásuk; azután ugyanaz a test bizonyos

állandóságot mutat, amikor is a beáramlás egyenlő a kiáramlással; végül pedig romlásnak indul, amikor ugyanis a kiáramlás nagyobb a beáramlásnál. A ki- és beáramlást nem veszem itt abszolút értelemben, hanem úgy, hogy a megfelelő és természetes kiáramlással szemben áll az idegen és meg nem felelő anyag beáramlása, amelyet a kiáramlástól meggyöngült elv nem képes már feldolgozni; a kiáramlás ellenben folytonos mind az élőben, mind az élettelenben. Hogy tehát a dologra térjünk, azt mondom, hogy e változásra való tekintettel nemcsak nem képtelen, de nagyon is ésszerű az az állítás, hogy a részeknek és atomoknak végtelen körútja és mozgása van, mégpedig mind formáik, mind helyeik végtelen váltakozása és változása következtében. Képtelenség volna, ha valamely dolog a végtelenbe, mint helyi vagy minőségbeli változásának legközelebbi célja felé törekednék; ez lehetetlen, mert hiszen valamely dolog, alighogy elmozdul az egyik helyről, máris a másikon van, alighogy elveszti egyik rendjét, máris másikat nyer, s alighogy elveti az egyik létet, máris a másikat veszi föl; ez szükségképpen következik a minőségi változásból, amely szükségszerű következménye a helyi változásnak. Úgyhogy a legközelebbi és már formált szubsztrátum csakis véges mozgást végezhet, mert könnyen vesz föl más formát, ha helyet cserél. Az első és még formát nem nyert szubsztrátum ellenben mind a tér, mind az alakulatok száma szempontjából végtelen mozgást végez; míg az anyag részecskéi az egyik helyről a másikkra, az egyik részből a másikba, az egyik testből a másikba áramlanak.

ELPINO Nagyon jól megértem. Harmadik érvként fölhozza, hogy *ha a végtelent részekre elkülönültnek gondolnánk, akkor végtelen sok egyes és különös tűznek kellene lennie, s noha ezek mind végesek, mindamellettt annak a tűznek, amely valamennyi különösből származik, végtelennek kellene lennie.*

FILOTEO Ezt már elfogadtam; hogy ő azt belássa, ahhoz éppen

csak az kellett, hogy ne ellenkezzék azzal, amiből nem következik semmiféle képtelenség. Mert ha egy test szétbomlik, vagy térbelileg elkülönült részekre oszlik, melyek közül az egyik száz, a másik ezer, a harmadik tíz fontot nyom, ebből következik, hogy az egész ezerszáztízet nyom. De ez több különvaló, nem pedig összefüggő súly volna. Mármost mi és a régiek nem tartjuk képtelenségnek, hogy elkülönült részeknek végtelen a súlyuk: mert azokból egy logikai, vagy pedig aritmetikai vagy geometriai értelemben vett súly származik, holott valóság és természet szerint nem alkotnak egy súlyt, valamint nem alkotnak egy végtelen tömeget, hanem végtelen sok, véges súlyú tömeget. Ennek állítása, elképzelése és léte nem ugyanaz, hanem nagyon is különböző. Mert ebből nem az következik, hogy van egy bizonyos fajú végtelen test, hanem van egy testfaj, mely végtelen sok végesből áll; ezért nincs is egy végtelen súly, hanem végtelen sok véges, mert hiszen ez nem egy összefüggő test, hanem elkülönült testek végtelensége; ezek a végtelen folyamatosságban vannak, a térben, amely valamennyiüknek befogadó helye és dimenziója. Nem képtelenség tehát az, hogy van végtelen sok elkülönült nehéz, amelyek nem alkotnak egy nehezet; valamint lehet végtelen sok víz, amelyek nem alkotnak egy végtelen vizet, végtelen sok része a földnek, amelyek nem alkotnak egy végtelen földet: úgyhogy mennyiség szerint végtelen sok test van, amelyek fizikailag nem alkotnak nagyság szerint végtelen testet. Ez pedig igen nagy különbség, amint ezt hasonlóan lehet látni egy hajó vontatásánál: egy hajót, amelyet egyesülve tíz más el tud húzni, külön-külön ezerszer ezer sem tud kimozdítani helyéből.

ELPINO Ezzel és más állításoddal ezerszer megfeleltél arra, amit a negyedik érvben állítasz, amely szerint, *ha egy végtelen testet gondolunk, azt szükségképpen valamennyi dimenziója szerint végtelennek kell fölfognunk, úgyhogy egyik irányban sem lehet rajta kívül valami: nem*

lehet tehát egy végtelen testben több hasonlótlan rész, amelyek mind végtelenek.

FILOTEO Minden igaz, s nem ellenkezik a mi tanításunkkal, mert hiszen sokszor mondtuk, hogy több hasonlótlan véges van egy végtelenben, s kifejtettük, hogyan lehetséges ez. Hasonlóképpen talán azt mondhatná valaki például egy iszapos mocsárról, hogy itt több folyamatosság van együtt, mert mindig és minden részben a víz összefügg a vízzel és a föld a földdel; s mivel itt a legkisebb földrészek és a legkisebb vízrészek összefüggését nem lehet észrevenni, azért nem mondhatók többé elkülönülteknek, sem több, hanem egyetlen folyamatosságnak, amely sem nem víz, sem nem föld, hanem iszap. De éppúgy másvalaki azt mondhatná, hogy tulajdonképpen nem a víz függ össze a vízzel és a föld a földdel, hanem a víz a földdel s a föld a vízzel; s ugyanúgy jöhetne egy harmadik is, aki tagadja mind a kettőt, s azt mondhatná, hogy az iszap függ össze az iszappal. Ezen érvek alapján a végtelen világegyetemet is folyamatosságnak vehetjük, amelyben a nagy világtesteket a közöttük levő éter nem választja el jobban, mint az iszapban a víz- és földrészeket a közöttük levő levegő; különbség itt csak annyiban van, hogy az iszapban a részek aránylag kicsinyek és észrevehetetlenek, míg a világegyetemben nagyok és észrevehetőek: úgyhogy az ellentétes és különböző mozgó világok együttléve egy mozdulatlan folyamatosságot alkotnak, melyben az ellentétek egyéteződnek össze, egy rendhez tartoznak és végül egyek. Bizonyára képtelen és lehetetlen dolog volna két egymástól független végtelent tételezni, mert hiszen semmiképpen sem lehetne elképzelni, hogy ahol az egyik végződik, ott kezdődik a másik, úgyhogy az egyik határa volna a másiknak. Továbbá roppant nehéz elképzelni két testet, amelyek az egyik irányban végesek, a másikban végtelenek.

ELPINO Két érvet hoz föl annak bizonyítására, hogy a végtelen

nem áll hasonló részekből. Az első az, *hogy azt szükségképp megilletné az említett térbeli mozgásfajták egyike; ebben az esetben kellene lennie vagy végtelen nehézségnek, vagy végtelen könnyűségnek, vagy pedig végtelen körmozgásnak; hogy mindez mennyire lehetetlen, azt már bebizonyítottuk.*

FILOTEO Mi is megvilágítottuk, mennyire üresek ezek az okoskodások és érvelések; azt is, hogy a világegyetem a maga egészében nem mozog; s hogy sem nem nehéz, sem nem könnyű, éppúgy, mint minden más test a maga természetes helyén, vagy pedig az elkülönült részek, amikor néhány fokkal messzebb távoztak saját helyüktől. A végtelen test tehát szerintünk nem mozgékony, sem képesség, sem valóság szerint; nem nehéz és nem könnyű, sem képesség, sem valóság szerint, s nem lehet végtelen nehézsége vagy könnyűsége a mi elveink és másokéi szerint, amelyek ellen amaz oly erős sáncokat emel.

ELPINO A második érv azért éppolyan üres; mert azt, *hogy a végtelen természetesen vagy erőszakosan mozog-e*, hiába kérdi olyan valakitől, aki sohasem állította, hogy a világegyetem akár képesség, akár valóság szerint mozog. Azután a végtelen test lehetetlenségét bizonyítja oly érvekkel, amelyeket a mozgás általános fogalmából merít, miután a közönséges értelemben vett mozgás fogalmából indul ki. Azt mondja tehát, hogy a végtelen test nem hathat cselekvőleg a véges testre, de éppoly kevésbé szenvedhet hatást tőle; s fölhoz három tételt. Az első az, *hogy a végtelen nem szenved hatást a végestől*; mert minden mozgás, s ennél fogva minden szenvedés, időben történik; ha pedig így áll a dolog, akkor egy kisebb nagyságú test csak ezzel arányos hatást szenvedhet; amint tehát a véges szenvedő arányos a véges hatóval, ugyanígy a véges szenvedőnek arányosnak kell lennie a végtelen hatóval is. Hogy ezt világosan lássuk, legyen *A* végtelen test, *B* meg véges; s minthogy minden mozgás időben megy végbe, legyen *G* az idő, amelyben *A* vagy mozgat, vagy moz-

gattatik. Vegyünk aztán egy B -nél kisebb nagyságú testet, D -t, s ez hasson egy másik testre, H -ra ugyancsak G időben. Ebből valóban ki fog tűnni, hogy D kisebbik ható úgy aránylik B nagyobbik hatóhoz, mint H véges szenvedő A egy véges részéhez, $A\zeta$ -hez; B -nek tehát ugyanabban a G időben kellene befejezetten hatnia a véges dologra és a végtelenre, azaz $A\zeta$ -re, a végtelennek részére, és A -ra, a végtelenre. Ez lehetetlen; így hát a végtelen test nem lehet sem ható, sem szenvedő, mert két egyenlő szenvedő ugyanabban az időben ugyanattól a hatótól egyforma hatást szenved, s a kisebb szenvedő ugyanattól a hatótól ugyanazt a hatást kisebb idő alatt, a nagyobb szenvedő nagyobb idő alatt szenved. Továbbá, amikor különböző hatók ugyanabban az időben hatnak, s befejezik hatásukat, akkor a hatóknak oly arányban kell állaniok egymáshoz, mint a szenvedőknek. Azután meg minden ható véges időben hat a szenvedőre – arról a hatóról szólok, amely hatása végére jut, nem pedig arról, amelynek mozgása folytonos, amilyen csak a helyváltozás mozgása lehet –, mert lehetetlen, hogy véges hatás végtelen időben történjék. Íme tehát nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a végesnek nem lehet tökéletes hatása a végtelenben.

G idő

A végtelen szenvedő	B nagyobbik véges ható
A (része a végtelennek) ζ	
H véges szenvedő	D kisebbik véges ható

Másodszor ugyanígy kimutatható, hogy a *végtelen nem hathat véges dologra*. Legyen a végtelen ható A , a véges szenvedő B , s tegyük föl, hogy A végtelen B végesre G véges idő alatt hat. Azután a véges D test hasson B -nek egy részére, $B\zeta$ -re, ugyan-

csak G idő alatt. $B\zeta$ szenvedő bizonyára úgy aránylik majd az egész B szenvedőhöz, mint D ható a másik véges hatóhoz, H -hoz; fölcserélve az arányt, D ható úgy viszonylik $B\zeta$ szenvedőhöz, mint H ható az egész B -hez. Ebből következik, hogy B -t H ugyanazon idő alatt mozgatja, mint $B\zeta$ -t D ; vagyis G idő alatt, amely alatt B -t mozgatja a végtelen ható, A ; ez pedig lehetetlen. Ez a lehetetlenség pedig a már mondottakból következik; tudniillik abból, hogy ha végtelen dolog véges időben hat, e hatás nem mehet végbe időben, mert a véges és a végtelen közt nincs arány. Ha tehát két különböző hatót veszünk föl, amelyek ugyanazon a szenvedőn ugyanazt a hatást fejtik ki, a hatás szükségképpen két különböző időben történik, s a két idő aránya azonos lesz a két hatóéval. Ha azonban föltesszük, hogy két ható, amelyek közül az egyik végtelen, a másik véges, ugyanazon a szenvedőn ugyanazt a hatást fejtik ki, akkor szükségképpen vagy azt kell mondani, hogy a végtelen hatása egy pillanat alatt megy végbe, vagy pedig azt, hogy a véges ható végtelen idő alatt fejt ki hatását. Mind a kettő lehetetlen.

G idő

A végtelen ható

H véges ható

B véges szenvedő

D véges ható

B (része a véges szenvedőnek) ζ

Harmadszor nyilvánvalóvá lesz, hogy a *végtelen test nem hathat végtelen testre*. Mert, amint a *Fiziká*-ban mondtuk, lehetetlen, hogy a hatás vagy szenvedés határtalan. Minthogy tehát bebizonyítottuk, hogy a végtelennek végtelenre való hatása sohasem lehet befejezett, ebből azt lehet következtetni, hogy közöttük hatás lehetetlen. Vegyünk föl tehát két végtelent, egyikük legyen

B, amely hatást szenved *A*-tól *G* véges időben, mert a véges hatás szükségképpen véges időben megy végbe. Tegyük föl azután, hogy a szenvedőnek egy része, *BD*, hatást szenved *A*-tól; bizonyára nyilvánvaló lesz, hogy ezt a hatást *G*-nél rövidebb idő alatt szenvedni el, s ezt az időrészt ζ -vel jelöljük. ζ idő tehát úgy aránylik *G* időhöz, mint a végtelen szenvedőnek része, *BD*, a végtelennek nagyobb részéhez, *B*-hez; jelöljük ezt a részt *BDH*-val, amely hatást szenved *A*-tól *G* végtelen időben; de ugyanabban az időben hatást szenved tőle az egész végtelen, *B*; ez pedig hamis, mert nem lehet két szenvedő, amelyek közül az egyik végtelen, a másik meg véges, s melyek ugyanattól a hatótól ugyanazt a hatást ugyanazon idő alatt szenvedik, akár véges a ható, akár végtelen, mint föltevésünkben.

Véges idő

G

ζ

A végtelen ható

Végtelen szenvedő

B

D

H

FILOTEO Mindaz, amit Arisztotelész mond, szerintem is helyes, ha helyesen alkalmazza és belőle helyes következtetéseket von; de, amint már mondtuk, nincs filozófus, aki úgy beszélt volna a végtelenről, hogy föltevéseiből ilyen képtelenségek következhetek volna. Mindamellett, nem azért, hogy szavaira feleljek, mert hiszen ezek nincsenek ellentétben velünk, hanem tisztán, hogy állításai fontosságát vegyük szemügyre, vizsgáljuk meg

okoskodása módját. Először is, föltevéseiben nem természetes alapon indul el, amidőn a végtelennek eme vagy ama részéről beszél; mert hiszen a végtelennek nem lehet része; hacsak nem azt akarjuk mondani, hogy az a rész is végtelen, mivel ellentmondás rejlik abban, hogy a végtelenben az egyik rész nagyobb, a másik kisebb, és hogy az egyik aránya hozzá képest nagyobb, mint a másiké; hiszen a végtelent nem közelíted meg jobban, ha százasokban számítasz, mint ha hármásokban, mert a végtelen szám éppúgy áll végtelen sok százasból, mint végtelen sok hármásból. A végtelen kiterjedés éppúgy végtelen sok láb, mint végtelen sok mérföld: ha tehát a végtelen kiterjedés részeiről szólunk, akkor nem száz mérföldet, ezer paraszangát értünk; mert ezek éppúgy mondhatók a véges részeinek is; s valóban csakis a véges részei, amelyhez arányban állanak; de nem lehetnek annak a részei, s nem foghatók föl annak részeiként, amivel semmiféle arányban nincsenek. Így ezer esztendő nem része az örökkévalóságnak, mert nincsen arányban az egészszel; de igenis része valamely véges időtartamnak, mint teszem tízezer esztendőnek vagy százezer századnak.

ELPINO Magyarázd meg hát nekem: mit értesz a végtelen időtartam részein?

FILOTEO Az időtartam arányos részei a véges időtartammal és idővel állanak arányban, de nem a végtelen időtartammal és végtelen idővel; ebben ugyanis a legnagyobb idő, azaz a véges időtartamhoz viszonyított legnagyobb rész, egyenlő a legkisebbel, mert hiszen végtelen sok század nincs több, mint végtelen sok óra; vagyis a végtelen időtartamban, az örökkévalóságban, nincs több óra, mint ahány század; úgyhogy minden dolog, melyet a végtelen részének mondanak, amennyiben valóban az, maga is végtelen; s ez áll mind a végtelen időtartamra, mind a végtelen tömegre. Ebből az elméletből láthatjátok, mennyire

körültekintő Arisztotelész a föltevéseiben, amikor a végtelen véges részeiről beszél, s mit ér néhány teológus érvelése, amikor az idő örökkévalóságából azt a képtelen következtetést vonják le, hogy annyi a különböző nagyságú végtelen, ahány számfaj lehetséges. Ez az elmélet, mondom, kivezethet benneteket számtalan útvesztőből.

ELPINO Különösen abból, amely tárgyunkra tartozik, mintha végtelen sok lépés és végtelen sok mérföld egy kisebb meg egy nagyobb végtelent alkotnának a világegyetem mérhetetlenségében. Ám folytasd.

FILOTEO Másodszor, következtetéseiben Arisztotelész nem jár el logikusan. Mert abból, hogy a világegyetem végtelen, és hogy benne végtelen sok rész van – benne, mondom, mert más, ha a végtelenben való részekről, más, ha a végtelen részeiről beszélek –, amelyek valamennyien kifejtenek és szenvednek hatást, s ennél fogva kölcsönhatásban állanak egymással, azt akarja következtetni, hogy vagy a végtelen hat a végesre, illetőleg hatást szenved tőle, vagy pedig az egyik végtelen hat a másikra, s ez amattól szenved változást. Ez a következtetés azonban szerintünk fizikailag nem érvényes, még ha logikailag helyes volna is; mert ha gondolatban számolva végtelen sok részt találunk is, amelyek cselekvők, és végtelent, amelyek szenvedők, s ezek amazokkal ellentétben vannak: a természetben aztán – minthogy e részek, mint látjuk, elkülönültek és határok választják szét őket – nem kényszerítenek vagy készítenek arra az állításra, hogy a végtelen maga hat vagy szenved, hanem arra, hogy a végtelenben számtalan véges rész hat vagy szenved. Nem azt engedjük meg tehát, hogy a végtelen mozgatható és változó, hanem azt, hogy benne végtelen sok mozgatható és változó van; nem azt, hogy a véges hatást szenved a végtelentől, vagy a végtelen a végestől, vagy a végtelen a végtelentől, fizikai és természetes értelemben véve a végtelenséget; hanem azt, hogy a végtelenség

itt egy logikai és észbeli összegezés eredménye, mint amikor valamennyi nehéz testet egy nehézbe foglalunk össze, noha a valóságban valamennyi nehéz test nem alkot egy nehezett. Ha tehát a végtelen mindenség mozdulatlan, változatlan és elpusztíthatatlan, benne mégis lehet, és van is, számtalan és végtelen sok teljes és befejezett mozgás és változás. A mondottakhoz járul még, hogy ha adva volna két test, melyek az egyik oldalról végtelenek, a másiktól pedig határolják egymást, ebből nem következne az, amit Arisztotelész szükségszerű következménynek tart, tudniillik, hogy a hatás és a szenvedés végtelen volna; ugyanis ha e két test közül az egyik a másikra hat, akkor nem egész terjedelme és nagysága szerint hat rá, mert hiszen nem érintkezik és függ össze vele a maga egészében és minden részében. Vegyük azt az esetet, hogy két végtelen test, A és B érintkezik vagy összefügg egymással az FG vonalban vagy felületben. Bizonyára nem egész erejükkel hatnak majd egymásra; ugyanis nem valamennyi részükben szomszédosak egymással, hanem az összefüggés csakis bizonyos határolt részre nézve áll fenn. Azt mondom továbbá, hogy ha az érintkező felületet vagy vonalat végtelennek vesszük is föl, még akkor sem következik, hogy a benne érintkező testek végtelen hatást vagy szenvedést okoznak; mert nem intenzív, hanem extenzív módon hatnak, amint hogy a részek is extenzívek. Ebből következik, hogy a végtelen nem hat egyik részében sem egész erejével, hanem extenzív módon, elkülönülten egyes részeivel.

A	10	1	F	A	M	
	20	2		B	N	
	30	3		C	O	B
	40	4	G	D	P	

Így például két ellentétes testnek, amely hathat egymásra, részei szomszédosak, mint A és 1 , B és 2 , C és 3 , D és 4 , s így tovább a végtelenig. Ebben az esetben sohasem mutathatsz ki intenzív értelemben végtelen hatást, mert ama két test részei bizonyos határolt távolságon túl már nem hathatnak egymásra, s ennél fogva M és 10 , N és 20 , O és 30 , P és 40 már nem képesek hatni egymásra. Íme tehát, ha két végtelen testet veszünk is föl, még ebből sem következik végtelen hatás. Sőt azt is állítom, ha föltesszük és megengedjük, hogy e két végtelen test, egész erejével hatva, intenzív értelemben végtelen hatást fejtene ki egymás ellen, ebből semmiféle hatás, sem cselekvő, sem szenvedő, nem következne; mert az egyik hatását ellensúlyozná a másik ellenhatása, és így semmiféle változás nem történne. Ebből látható, hogy két egymással szemben álló ellentétes végtelenből vagy véges változás következik, vagy általában semmiféle.

ELPINO Mármost mit szólna ahhoz, ha szembeállítunk egy véges testet egy végtelennel, mintha teszem a Föld hideg test volna, a mérhetetlen ég meg számtalan sok csillagával a tűz? Talán szerinted is az következik ebből, ami Arisztotelész szerint, tudniillik, hogy a végest elnyeli a végtelen?

FILOTEO Semmiképpen sem, amint már az előbb mondottakból is kiderülhet. Ugyanis, minthogy a testi erő a végtelen test egészében oszlik el, ennél fogva ez nem hathat végtelen erővel a végesre, hanem csak olyan erővel, amelyet véges és csak bizonyos távolságban levő részekből tud kiárasztani; mert hiszen nem hathat valamennyi részével, hanem csakis a legközelebbiekkel. Így látni ezt az előbbi bizonyításban is, ahol A -t és B -t mint két végtelen testet vettük föl; ezek csakis azokkal a részekkel hathatnak egymásra, amelyek oly távolságban vannak egymástól, mint 10 , 20 , 30 , 40 , meg M , N , O , P ; úgyhogy itt sem jöhet létre erősebb hatás, ha mindjárt B test a végtelenségig nő, A test meg véges marad. Ebből tehát kiviláglik, hogy két egymással

szembenálló ellentétes erőből mindig véges hatás és véges változás következik; akkor is, ha a kettő közül az egyiket végtelennek, a másikat végesnek vesszük föl, meg akkor is, ha mind a kettőt végtelennek.

ELPINO Nagyon megnyugtattál, úgyhogy szinte fölöslegesnek tartom fölhozni azt a többi vaskos érvet is, amellyel Arisztotelész azt akarja bizonyítani, hogy az égen kívül nincs végtelen test; így például azt mondja: *minden test, amely a térben van, érzékelhető; ámde az égen kívül nincs érzékelhető test; ennél fogva ott nincs tér. Vagy így: minden érzékelhető test térben van; az égen kívül nincs tér; ennél fogva nincs ott test. Sőt „kívül” sincs ott, mert „kívül” térbeli különbséget jelent, mégpedig érzékelhető, nem pedig szellemi és intelligibilis, szóval testet, mint ahogy valaki mondhatná: ha érzékelhető, akkor véges.*

FILOTEO Hiszem és vallom, hogy az ég ama képzelt határvonalán túl még mindig éterrégió, világtestek, csillagzatok, földek és napok vannak; valamennyien érzékelhetők abszolút értelemben önmagukban és azok számára, akik rajtuk vagy közelükben vannak, ha mindjárt roppant távolságuknál fogva számunkra nem vehetők is észre. Ebből is láthatjátok, mily alapokra támaszkodik Arisztotelész; abból, hogy azon a képzelt területen túl nincs számunkra észrevehető test, azt következteti, hogy egyáltalában nincs ott test; s ezért hitte csökönyösen, hogy nincs már más test, mint a nyolcadik szféra, amelyen túl korának csillagászai nem vettek föl más eget. Azzal pedig, hogy a világ látszólagos mozgását a Föld körül mindig egy valamennyi többi fölött levő első mozgóra vitték vissza, oly alapot vetettek meg, hogy erre támaszkodva vég nélkül mindig tovább mentek, és szférát szférára helyezve találtak olyanokat, amelyekben nincsenek már csillagok s ennek következtében érzékelhető testek. Ennyiben az asztrológiai föltevések és képzelődések is elítélik az ő fölfogását; még jobban elítélik azok, akik helyesen belátják,

hogy azok a testek, amelyeket a nyolcadik éghez tartozóknak mondanak, éppúgy különböző távolságokban vannak a Föld felületétől, mint a másik hét égitest, mert egyenlő távolságuk látszata csakis abban a hamis föltevésben gyökerezik, hogy a Föld szilárdan áll; csakhogyan ellen föllázad az egész természet és tiltakozik minden józan gondolkodás és ítélet s végül minden logikus észjárás. Bármint áll is a dolog, minden helyes gondolkodásnak ellentmond az az állítás, hogy a világegyetem ott végződik, ahol a mi érzékeink határt látnak; mert az érzéki észrehevés okot ad arra a következtetésre, hogy a testek vannak; de az észrehevés hiánya, amely az érzékelő képesség fogyatékosságának és nem az észrevehető tárgy hiányának is lehet következménye, nem igazolja a legcsekélyebb gyanút sem arra nézve, hogy a testek nincsenek. Mert ha az igazság az érzéki észrehevéstől függne, akkor a testek egymáshoz oly közel s oly összefüggésben volnának, ahogy nekünk látszanak. De mi úgy ítélkezünk, hogy néhány csillag, amely az égboltozaton kisebbnek látszik, s melyet negyed- és ötödrangú nagyságúnak mondanak, sokkal nagyobb annál, amelyet első- és másodrangúnak mondanak; az érzékek ugyanis tévednek, s nem képesek a nagyobb távolság viszonyát fölismerni; mi pedig annak alapján, hogy felismertük a Föld mozgását, tudjuk, hogy azok a világok nincsenek egyenlő távolságban tőle, s nincsenek mintegy egy felületen.

ELPINO Azt akarod mondani, hogy nincsenek mintegy rátapasztva egy s ugyanazon boltozatra; oly képtelenség ez, amelyet csak a kisgyerekek képzelhetnek, akik talán azt hiszik, hogy ha nem volnának valami jó enyvvel odaragasztva, vagy nagyon erős szegekkel odaszegezve az égboltozathoz, hát úgy lepotyognának ránk, mint a jégeső a környező levegőből. Azt akarod mondani, hogy annak a sok többi földnek és annak a sok, roppant nagy többi világtestnek éppúgy megvan a maga régiója és távolsága

az étermezőben, mint ennek a földnek, amely forgásával azt a látszatot kelti, hogy valamennyi világtest együttvéve, mintegy összeláncolva körülötte forog. Azt akarod mondani, hogy nem szükséges fölvenni egy szellemi testet a nyolcadik és kilencedik szférán kívül, hanem hogy ugyanez az éter, amely körülveszi a Földet, Holdat, Napot, mint ezek átfogója, kiterjeszkedik a végtelenbe, hogy átfogja a többi végtelen sok csillagot és nagy élőlényt is; s ez az éter a közös és egyetemes hely, amely végtelen tág ölében úgy hordja a végtelen világegyetemet a maga egészében, mint ahogy ebben az oly nagy és oly sok fényvilág által számunkra észrevehető térben van a mi világunk. Szerinted nem az éter és ez az átfogó test végeznek körmozgást s ragadják magukkal a csillagokat, mint teszem a Földet, a Holdat s a többieket, hanem azokat saját lelkük mozgatja saját pályájukon; a Föld mozgásából származó látszólagos világmozgáson, és valamennyi csillagnak, amelyek mintha egy mozgó testhez volnának erősítve, látszólagos közös mozgásán kívül mindegyiknek megvan a maga mozgása; a látszólagos mozgások annak a csillagnak különböző mozgásaiból erednek, amelyen mi vagyunk, s amelynek mozgása számunkra észre nem vehető. Végül pedig azt akarod mondani, hogy az éternek és az éterrégióban levő részeknek mozgása nem egyéb, mint összehúzódás és kiterjeszkedés, ami szükséges, hogy e szilárd testek benne haladhassanak, miközben némelyek mások körül keringenek; szükséges az a föltevés, hogy ez a szellemi test betöltse a mindenséget.

FILOTEO Helyes. Továbbá azt mondom, hogy ez a végtelen és mérhetetlen valójában élő lény, noha nincs határozott alakja és nincsenek érzékei, amelyekkel a külső dolgok felé fordul: mert hiszen ő magában foglal minden lelket és minden élőt, sőt mindez ő maga. Véleményem szerint továbbá nem következik ebből semmiféle képtelenség, mint teszem a két végtelenből; mert minthogy a világ lelkes test, benne végtelen mozgó erő és

végtelen mozgatható szubsztrátum van, mégpedig, mint mondtuk, elkülönült módon; a mindenség a maga egészében ugyanis mozdulatlan, nincs sem egy középpont körül történő körmozgása, sem az egyik ponttól a másik felé haladó egyenes vonalú mozgása, mert nincs sem közép-, sem végpontja. Továbbá azt mondom, hogy a nehéznek és a könnyűnek a mozgása nemcsak a végtelen testre nem illik, de semmiféle benne levő egész és teljes testre sem, sem pedig az ilyenek egy részére, amely a maga helyén van, és természetes helyzetének örvend. Ismételten mondom, hogy semmi sem abszolút nehéz vagy könnyű, hanem mindig csak relatív értelemben, azaz ama helyre való tekintettel, amelyre a szétszórt részek visszatérni és gyülekezni igyekeznek. S ezzel fejezzük be a mai, a világegyetem végtelen tömegére vonatkozó elmélkedésünket; holnap várlak annak a megbeszélésére, amit a benne levő végtelen sok világra nézve hallani akartok.

ELPINO Én, noha azt hiszem, hogy ezen elmélet alapján magamtól is fölfogom a továbbit, mindamellettt abban a reményben, hogy egyéb különös és becses dolgot is fogok hallani, újra eljövök majd.

FRACASTORIO Én meg eljövök hallgatónak.

BURCHIO Én pedig, amint lassan-lassan mindig többet és többet értek előadásodból, mindinkább közeledem ahhoz, hogy valószínűnek, sőt talán igaznak tartsam tanításodat.

HARMADIK PÁRBESZÉD

FILOTEO Egy tehát az ég, a mérhetetlen tér, az öl, az egyetemes átfogó, az éterrégió, amelyben a mindenség mozog. Számtalan csillag, csillagzat, világtest, nap és föld itt szemmel látható, végtelen soknak a létére pedig következtetni lehet. A mérhetetlen és végtelen világegyetem oly összetétel, amely e térből és a benne foglalt testekből származik.

ELPINO Eszerint hát nincsenek homorú és domború felületű szférák, nincsenek deferens körök; hanem minden egy mező, egy általános tartó.

FILOTEO Úgy van.

ELPINO A különböző egek képzelésére tehát a csillagok különböző mozgása adott okot, valamint az is, hogy egy csillaggal teli eget láttak a Föld körül forogni, anélkül hogy e fényvilágok bármi módon is egymástól távolodni látszottak volna; sőt ellenkezőleg, megőrizték mindig ugyanazt a távolságot és viszonyt, s együttesen bizonyos rendben a Föld körül forogtak, olyformán, mint ahogy egy kerék, amelybe számtalan tükör van erősítve, saját tengelye körül forog. Éppen ezért nyilvánvalónak tartották, mintha csak szemmel látható volna, hogy e fényes testeknek nincsen saját mozgásuk, amellyel madarak módjára szabadon szelhetnék a levegőt; hanem mozgásukat a köröknek köszönik, amelyekhez oda vannak tűzve, s amelyeket egy isteni intelligencia hajtóereje hoz forgásba.

FILOTEO Ez a közönséges fölfogás; ám ha megértjük e világtest mozgását, amelyen vagyunk, s amely, anélkül hogy valamilyen körhöz volna erősítve, az egyetemes térmezőben, belső elvétől, saját lelkétől és természetétől hajtva kering a Nap és forog saját középpontja körül – csakhamar elvetjük majd e csalfa képzelődést: megnyílik a kapu a természeti jelenségek igaz elveinek

megértésére, s nagy lépésekben haladhatunk előre az igazság útján. Az igazságén, amely, miután a régi bölcsek nappalára a vakmerő szofisták sötét éjszakája következett, oly sok szennyes és állati képzelődés fátylától eltakarva, az idők mostohasága és a dolgok váltakozása következtében egészen mostanáig rejtve maradt.

Semmi sem áll, de keringve, forogva
Mozog minden az égen s egek alatt.
A mélybe bukik s föltör a magasba
Nagy s kicsi rész,
Könnyű, nehéz;
S tán egy véghez valamennyi halad
S egyforma az út;
Célja felé siet így mind, míg oda jut.
Így a kavargó vízben is
Hab habra kering,
A mélybe leszáll, majd fölmerül újra megint;
S mi űzi, mi hajtja,
Nem szűnik az ok:
Nincs nyugalom, minden mozog.

SZ. HORVÁT RENÉE FORDÍTÁSA

ELPINO Valóban semmi kétség, hogy az a képzelődés a csillaghordozókról, lánghordozókról, a tengelyekről, deferens körökről, az epiciklusok szolgálatáról és sok más agyrémről csakis annak a látszatnak köszöni eredetét, hogy ez a Föld a világegyetem középpontjában van, s hogy, míg ő maga mozdulatlanul és szilárdan áll, a mindenség körülötte forog.

FILOTEO Ez ugyanígy látszik azoknak is, akik a Holdban és ama többi csillagban laknak, amelyek ugyanebben a térben vannak s vagy földek, vagy napok.

ELPINO Ha tehát föltesszük mostantól kezdve, hogy a Föld

mozgása okozza a világnak e mindennapi látszólagos mozgását, s hogy annak a mozgásnak a különfélesége kelti mindama mozgások látszatát, amelyek egyformán illetnek meg számtalan csillagot, akkor bizton állíthatjuk, hogy a Hold, amely egy másik föld, magától mozog az éterben a Nap körül. Ugyanígy futják be Venus, Mercurius s a többi is, melyek mind más földek, pályájukat az élet ugyanazon atyja körül.

FILOTEO Úgy van.

ELPINO Minden csillagnak saját mozgása az, amely az említett világmozgásnak és az úgynevezett állócsillagok mozgásának levonásával még megállapítható – mind a kettőnek látszata a Föld mozgására vezethető vissza –; ama mozgások pedig oly sokfélék, mint maguk a világtestek; úgyhogy nincs két csillag, amely mozgásának rendjére és mértékére nézve megegyeznék, noha valamennyinek a mozgása a tőlünk való nagy távolság következtében egyformának látszik. Jóllehet azok is az életmelegben való részesedés céljából a naptűz körül keringenek, és saját középpontjaik körül forognak, közeledésük és távolodásuk különbsége számunkra nem vehető észre.

FILOTEO Úgy van.

ELPINO Van tehát számtalan nap, végtelen sok föld, amelyek éppúgy ama napok körül keringenek, mint ahogy ezt a két bolygót látjuk a hozzánk legközelebbi nap körül keringeni.

FILOTEO Úgy van.

ELPINO De miért nem látunk más fényvilágok körül, amelyek ugyancsak napok, más fényvilágokat – földeket – keringeni? Miért van, hogy az említetteken kívül nem veszünk észre semmiféle mozgást, hanem a többi világtest – kivéve az úgynevezett üstökösöket – mindig ugyanabban az elrendezésben és távolságban mutatkozik?

FILOTEO Azért, mert mi csak azokat a napokat látjuk, amelyek nagyobb, sőt a legnagyobb testek, de nem látjuk a földeket,

amelyek, mivel sokkal kisebb testek, számunkra láthatatlanok; éppúgy nincs semmi lehetetlenség abban, hogy ugyancsak a mi napunk körül még más földek is keringenek, de mi nem látjuk őket, akár nagyobb távolságuknál fogva, akár kisebb mennyiségük következtében, akár azért, mert nincs nagy vízfelületük, akár azért, mert ez a vízfelület nincs felénk fordulva és egyszerűen nincs oppozícióban a Nappal, úgyhogy ennek fénysugarait mintegy kristálytükörben visszaverve, láthatóvá tenné. Ezért nem csodálatraméltó, nem is természetellenes, ha olykor azt halljuk, hogy a Nap kissé elsötétült, anélkül hogy a Hold került volna közéje és látásunk közé. A láthatókon kívül lehetséges még számtalan ragyogó víztest – azaz oly föld, melynek nagyobb része víz –, amely a Nap körül kering; de különböző keringésüket nem vesszük észre a nagy távolság miatt; innen van, hogy a mozgás lassúsága következtében a Saturnuson túl látható csillagok mozgásában nem veszünk észre különbséget, még kevésbé látunk valami szabályt keringésükben, akár Földünket, akár a Napot vesszük föl középpontjuknak.

ELPINO De hogyan tudnád ésszerűen megmagyarázni, hogy valamennyien, bármily távolságban vannak is a középponttól, azaz a Naptól, részesülhetnek életmelegében?

FILOTEO Úgy, hogy minél nagyobb távolságban vannak a Naptól, annál nagyobb kört írnak le; minél nagyobb kört írnak le, annál lassabban mozognak a Nap körül; minél lassabban mozognak, annál tovább érik ugyanazt a felületet a meleg- és fénysugarak.

ELPINO Véleményed szerint tehát azok a testek, noha nagyon távol vannak a Naptól, mégis elegendő meleget nyernek tőle; ugyanis ha gyorsabban forognának saját középpontjuk körül és lassabban keringénének a Nap körül, nemcsak annyi meleget nyerhetnének, de még többet is, ha szükséges volna; mert hiszen saját középpontjuk körül való gyorsabb mozgásuknál fogva

domború földfelületük ugyanazon része, amely nem melegedett át eléggé, hamarabb tér vissza, hogy magát kárpótolja; mivel pedig tüzes középpontjuk körül lassabban keringenek, s így tovább vannak behatásának kitéve, erősebb melegsugarakat vesznek föl.

FILOTEO Úgy van.

ELPINO Azt hiszed tehát, hogy ha a Saturnuson túl levő csillagok valóban olyan mozdulatlanok, amilyeneknek látszanak, azok számtalan, számunkra többé vagy kevésbé észrevehető napok és középponti tüzek, amelyek körül számunkra észre nem vehető földek keringenek.

FILOTEO Így kellene mondani, mert hiszen valamennyi földet egyformán kell értelmeznünk, szintúgy valamennyi napot is.

ELPINO Azt gondolod tehát, hogy mindazok az állócsillagok napok?

FILOTEO Nem; mert nem tudom, hogy mindnyájuk vagy csak nagyobb részük mozdulatlan-e, s hogy némelyek közülük nem keringenek-e mások körül; hiszen még senki sem figyelte meg, s nem is könnyű megfigyelni őket, valamint nem könnyű észrevenni egy távoli dolog mozgását és haladását, amelynek nagy távolságban nem látni meg egykönnyen helyváltozását, amint az a magas tengeren úszó hajókon megfigyelhető. De bármiként áll is a dolog, minthogy a világegyetem végtelen, végre is több napnak kell lennie; mert lehetetlen, hogy egyetlenegynek melege és fénye kiáradjon a mérhetetlenbe, amint Epikurosz képzelte, ha ugyan igaz, amit mások róla mondanak. Föl kell tenni ezért, hogy számtalan nap van, amelyek közül sok számunkra kis test formájában látható; de némelyikük kisebb csillagnak tűnik föl, holott sokkal nagyobb annál, amely nekünk a legnagyobbnak tetszik.

ELPINO Mindezt legalábbis lehetségesnek és ellentmondás nélkülinek kell tartani.

FILOTEO Ama napok körül meg nagyobb és kisebb tömegű földek keringhetnek, mint a mienk.

ELPINO Hogyan lehet megismerni a különbséget? Azt akarom mondani, hogyan lehet megkülönböztetni a középponti tüzeket a földről?

FILOTEO Úgy, hogy a középponti tüzek szilárdan állanak, a földek meg mozognak, továbbá, hogy a középponti tüzek ragyognak, a földek meg nem; e jelek közül a második jobban vehető észre, mint az első.

ELPINO Azt mondják, hogy a ragyogás látszata a tőlünk való távolságtól függ.

FILOTEO Ha ez igaz volna, a Nap nem ragyogna jobban valamennyinél, s a kisebb, de távolabb eső csillagok jobban ragyognának, mint a nagyobbak, de közelebb esők.

ELPINO Azt gondolod, hogy a tüzes világtesteket éppúgy lakják, mint a vizeseket?

FILOTEO Semmivel sem rosszabbul és semmivel sem kevésbé.

ELPINO De hogyan élhetnek élőlények a tűzben?

FILOTEO Ne gondold, hogy azok a világtestek csupa egyforma részekből állanak; hiszen akkor nem volnának világok, hanem csak üres, sivár és terméketlen tömegek. Helyénvaló és természetes fölfogás tehát, hogy éppúgy vannak különböző részeik, mint ahogy ennek a földnek és másoknak is különbözőek a tagjaik, noha ezek megvilágított vizeknek, amazok meg fényes lángoknak tetszenek.

ELPINO Azt hiszed, hogy tartósságra és szilárdságra nézve a Nap legbensőbb anyaga olyan, mint a Földé? (Mert tudtommal nem kételkedel benne, hogy az egész mindenségnek egy az ősanyaga.)

FILOTEO Bizonyára így van. Ezt tanította már Timaiosz, megerősítette Platón, elismerte valamennyi igazi filozófus; de kevesen magyarázták, s korunkban senki sem értette meg, sőt sokan

ezer módon igyeksenek elhomályosítani értelmét; ez pedig a jó szokások megromlásának és az elvek hiányának következménye.

ELPINO Az értelmezésnek ezt a módját, ha nem érte is el teljesen, de, mint látszik, megközelítette a *Tudós tudatlanság*-ban a Cusai, amikor a föld viszonyairól szólva azt mondja: *Ne higgyétek, hogy a Föld fénytelenességéből és fekete sztnéből arra lehet következtetnünk, hogy alantasabb és kevésbé nemes a többi csillagnál; mert ha a Nap lakói volnánk, nem látnánk benne oly fényességet, mint amelyet e távoli régióból látunk. Továbbá, ha jól szemügyre vesszük, már most is felfedezzük, hogy közepe felé egy földszerű mag, vagy pedig egy nedves és felhőszerű test van, amely mintegy kerületi körből árasztja ragyogóan sugárzó fényét. Ebből látszik, hogy éppúgy, mint a Föld, a Nap is bizonyos elemekből van összetéve.*

FILOTEO Eddig isteni módon beszél; de mondd el a folytatást is.

ELPINO A folytatás alapján azt lehet föltenni, hogy szerinte ez a föld egy másik nap, s az összes csillag ugyancsak nap. Azt mondja: *Ha valaki a gyújtópont régióján kívül volna, e Föld fénylő csillagnak tűnnék neki, amely tüze segítségével megvilágítja az őt környező régiót; éppúgy, mint ahogy nekünk, akik a Nap régiójának kerületében vagyunk, legfényesebbnek tetszik a Nap, míg a Hold nem tetszik oly fényesnek, mert kerületének mi a közepe, vagy ahogy ő mondja, centrális részei felé vagyunk, vagyis nedves és vizes régiójában; s ennél fogva, noha van saját fénye, ez mégsem látható, s csakis azt a fényt látjuk, amely vizes felületén a napfény visszatükröződéséből származik.*

FILOTEO Sokat tudott és látott ez az úriember, s valóban egyike a legsajátosabb szellemeknek ő, akik valaha e levegőt szívták: azonban, ami az igazság megértését illeti, úgy járt, mint az úszó, akit a viharos hullámok hol fölfelé ragadnak, hol alámerítenek; mert nem látott állandó, világos és tiszta fényt, s nem úszott mintegy egyenletesen és nyugodtan, hanem megszakításokkal és bizonyos időközökben. Ennek oka pedig az, hogy nem

tudott szakítani mindazokkal a hamis elvekkel, melyekkel át volt itatva, nem tudott szabadulni a közönséges tudománytól, amelyből kiindult; úgyhogy nagyon találó a cím, amelyet maga adott könyvének: *A tudós tudatlanságról vagy A tudatlan tudományról.*

ELPINO Melyik az az elv, amellyel nem tudott szakítani, holott kellett volna.

FILOTEO Szerinte a tűz eleme az ég mozgása által mintegy szétdörzsölt levegő; a tűz tehát egy roppant finom anyag, ami ellenkezik a valósággal és igazsággal, amint az majd kitűnik más alkalommal, ha a kérdést külön fejtegetés tárgyává tesszük: kitűnik majd, hogy a meleg testnek éppúgy van egy szilárd, állandó anyagi elve, mint a hidegnek, s hogy az éterrégió nem eredhet tűzből, nem is lehet tűz, hanem hogy azt áthevíti valamely közeli szilárd és sűrű test, amilyen pl. a Nap. Minthogy itt természettudományos értelemben beszélhetünk, nem szükséges matematikai képzelődésekhez menekülni. Azt látjuk, hogy a Földnek semmiféle része magától nem fénylik, de másrészt azt látjuk, hogy egyes részei másunnak kaphatnak fényt, mint pl. vizei, kigőzölgései, amelyek melegüket és fényüket a Naptól kapják, s mindkettőt átadhatják a környező régióknak. Éppen azért kell lennie egy első testnek, amelynek saját fénye és saját melege van; az ilyennek pedig állandónak, szilárdnak és sűrűnek kell lennie; mert a ritka és laza test nem lehet sem a fény, sem a meleg szubsztrátuma, amint azt más helyen kellő alkalommal kimutatjuk. Végeredményben tehát a két ellentétes aktív ősmínőség két alapjának egyformán állandónak kell lennie; a Nap pedig fényes és meleg részeiben szükségszerűen olyan, mint egy szikla vagy egy nagyon kemény tüzes érc; nem mondom, mint olvasztott érc, amilyen az ólom, a bronz, az arany, az ezüst, hanem mint az olvaszthatatlan érc; nem mint az áttüzesített vas, hanem mint a vas, amely maga tűz; s valamint ez a

csillag, melyen vagyunk, magában hideg és sötét, s csak annyiban van melege és fénye, amennyiben a Nap megmelegíti, úgy amaz meleg és fényes, s csak annyiban van hidegsége és sötétsége, amennyiben a környező testektől vesz föl hideget, s csak úgy vannak vízrészei, mint ahogy a Földnek vannak tűzrészei. Amint tehát ezen az egész hideg testen, amely elsősorban hideg és sötét, vannak élőlények, melyeket a Nap melege és fénye éltet, úgy azon az egész meleg és fényes testen vannak olyanok, amelyek a környező hideg testek hűsítő hatása alatt tenyésznek; s valamint ez a test az ő hasonlótlan részeiben bizonyos részesezés következtében meleg, úgy amaz az övéiben bizonyos részesezés alapján hideg.

ELPINO Mit szólsz mármost a fényről?

FILOTEO Azt mondom, hogy a Nap nem világít a Napnak, a Föld nem világít a Földnek, semmiféle test nem világít magában, hanem minden fényes test a körülötte levő teret világítja meg. Ennélfogva, bármennyire ragyog is a Föld tükrös vízfelülete a visszaverődő napsugaraktól, fényét nem vehetjük észre sem mi, sem azok, akik velünk egy felületen vannak, hanem csak azok, kik vele szemközt vannak. Éppígy a tenger felszínét is, ha éjjel megvilágítja a holdfény, a rajta hajózók csak azon a kis területen láthatják, amely szemközt van a Holddal; ha azonban lehetséges volna, hogy azok mind magasabbra és magasabbra emelkedjenek a levegőben a tenger fölé, akkor számukra folyton növekednék a fény dimenziója, s mind nagyobb és nagyobb területet láthatnának a fénylő mezőből. Ebből igen könnyen lehet következtetni, hogy azok, akik világító vagy pedig megvilágított csillagokban vannak, nem veszik észre saját csillaguk fényét, hanem csak a környezőket, valamint ugyanabban a közös térben valamely külön tér egy másik külön tértől kapja fényét.

ELPINO Eszerint azt akarod mondani, hogy a naplakóknak nem

a Nap hozza létre a nappalt, hanem valamelyik más, környező csillag?

FILOTEO Úgy van. Nem érted?

ELPINO Ki ne értené? Sőt ennek megfontolásából következtetés útján még más dolgok megértésére is jutok. A világító testeknek tehát két faja van: tüzesek, s ezek elsőrendű világítók; s vizesek vagy kristályosak, s ezek másodrendű világítók.

FILOTEO Úgy van.

ELPINO Így hát a fény okát nem kell egy más elvre visszavezetni?

FILOTEO Hogyan is lehetne ez, ha egyszer nem ismerjük más alapját a fénynek? Minek támaszkodjunk üres képzelődésekre, amikor a tapasztalat maga tanít bennünket?

ELPINO Valóban azt gondolhatjuk tehát, hogy ama testek fénye egy bizonyos állhatatlan akcidencia következménye, amint azt mutatják teszem a fa rothadása, a halak pikkelyei és nyálkás anyaga, vagy világító fénybogarak törékeny háta, melyek világító erejéről más alkalommal fogunk beszélni.

FILOTEO Amint tetszik.

ELPINO Így hát azok, akik azt mondják, hogy a környező világító testek bizonyos kvintesszenciából állanak, hogy bizonyos isteni testi szubsztanciák, amelyek egész más természetűek, mint azok, amelyek a mi közelünkben vannak s amelyek közelében mi vagyunk – éppúgy tévednek, mint azok, akik ugyanezt egy gyertyáról vagy egy a távolból látott ragyogó kristályról mondanák.

FILOTEO Bizonyára.

FRACASTORIO Valóban ez megfelel minden észrevevésnek, értelemnek és észnek.

BURCHIO Márpedig az enyémnek nem felel meg, amely könnyen átlátja, hogy ez a ti okoskodástok üres szemfényvesztés.

FILOTEO Válaszolj te neki, Fracastorio; én meg Elpino, akik eleget beszéltünk már, majd hallgatunk.

FRACASTORIO Édes Burchióm, én úgy teszek most, mintha te volnál Arisztotelész, én meg valami ostoba paraszt volnék, aki bevallja, hogy nem tud semmit, nem is értett semmit sem abból, amit mond és ért Filoteo, sem abból, amit Arisztotelész s utána az egész világ ért. Hiszek a sokaságnak, hiszek a peripatetikus tekintély hírnevének és fenségének, egy megszámlálhatatlan sokasággal együtt én is bámulom a természet e démonjának istenségét; de éppen ezért jövök most hozzád, hogy megismerjem az igazságot, s megszabaduljak ez ember csábításaitól, akit te szofistának nevezel. Mármost azt kérdem tőled, mi okból mondod, hogy roppant nagy, vagy legalábbis nagy, vagy bármekkora és bármilyen különbség van az égitestek s azok között, amelyek a mi közelünkben vannak?

BURCHIO Azok isteniek, ezek anyagiak.

FRACASTORIO Hogyan tudnád velem megértetni és elhíttetni, hogy amazok isteniebbek?

BURCHIO Mert amazok szenvedés nélkül valók, változatlanok, elpusztíthatatlanok és örökkévalók, ezek meg nem; amazok a legtökéletesebb körmozgást végzik, ezek meg egyenes vonalban mozognak.

FRACASTORIO Szeretném tudni, vajon, miután jól megfontoltad a dolgot, megesküdnél-e, hogy ez az egységes test – amely szerinted három vagy négy különböző testből áll, melyeket nem tekintesz ugyanazon egységes szervezet tagjainak – nem mozog úgy, mint a többi mozgó csillag, holott ezeknek a mozgása sem észlelhető, mert a tőlük való távolságunk meghalad egy bizonyos mértéket; s ha így volna is a dolog, mi nem tudnánk észrevenni; mert amint a természet régi és újabb igaz megfigyelői egyaránt megjegyzték, s érzékeink tapasztalata is ezer módon nyilvánvalóvá teszi, a mozgást csakis bizonyos összehason-

lítás és valamely álló dologhoz való viszonyítás révén tudjuk észrevenni; mert ha valaki a víz közepén egy úszó hajón van, de nem tudja, hogy a víz folyik, s nem látja a partokat, akkor nem is veszi észre a hajó mozgását. Ezek után bizony kétségbe vonhatnám e Föld nyugodt és szilárd állását, s azt gondolhatom, hogy ha a Napban, a Holdban vagy más csillagokban volnék, mindig azt hinném, hogy a világnak mozdulatlan közép-pontjában vagyok, amely körül forog minden, ami körülötte van, holott pedig éppen az az átfogó test, amelyen vagyok, forog saját középpontja körül. Íme, mennyire nem vagyok biztos a különbségben a mozgó és álló között.

Ami mármost az egyenes vonalú mozgást illeti, melyről szólsz, bizonyos, hogy azt a testet éppoly kevésbé látjuk egyenes vonalban mozogni, mint a többieket. A Föld, ha mozog, hát körpályán mozog, mint a többi csillag; így mondja Hegesziasz, Platón és valamennyi bölcs, s ezt meg kell engednie Arisztotelésznek s mindenki másnak is. Amit a Földről fölemelkedni látunk s újra leszállani, az nem maga az egész földgömb, hanem ennek csak bizonyos részecskéi; ezek nem is távoznak azon a régió túl, amelyet még hozzászámítunk e földteke részeihez és tagjaihoz; a földtekében, mint valami élő szervezetben, a részek ki- és beáramlanak, s bizonyos váltakozás, bizonyos csere és megújulás megy benne végbe. Mindez, ha ugyanígy van a többi csillagokban, mégsem kell, hogy számunkra éppígy észrevehető is legyen; mert a páráknak és kigőzölgéseknek ezt az emelkedését, a széláramlásokat, esőzéseket, havazásokat, égzengéseket, szárazságot, termékenységet, áradásokat, születést, halált, ha vannak is a többi csillagokban, mi nem tudjuk észrevenni. Számunkra csak maguk a csillagok láthatók amaz állandó fény révén, amelyet tüzes, vizes vagy felhős felületükről kisugároznak a nagy térbe. Hasonlóképpen ez a csillag is a más csillagokban lakók számára csakis ama fény révén látható, amelyet

a tengerek felszíne ver vissza – olykor meg felhős testek ragyogása révén, mint ahogy ugyanilyen okból a Hold sötét részei is kevésbé sötéteknek látszanak – ; ama felszín pedig csak óriási időközökben változik, s századok lefolyása szükséges, hogy a szárazföldek tengerekké, a tengerek szárazföldekké alakuljanak át. Ezt a Földet tehát s azokat a testeket ama fény teszi észrevehetővé, amelyet kiárasztanak. A fény, mely e Földről sugárzik más csillagokra, sem többé, sem kevésbé állandó és változatlan, mint a hozzá hasonló csillagoké; s így, amint mi nem látjuk azoknak egyenes vonalú mozgását és részecskéik változását, úgy az ott lakók sem vesznek észre semmiféle mozgást vagy változást, amely ezen a világtesten mehet végbe. S valamint, ha a Holdat figyeljük erről a Földről, amely egy másik hold, annak egyes részeit többé, másokat kevésbé világosaknak látjuk, azonképpen ha a Földet figyelik a Holdról, amely egy másik föld, annak részei is különbözőknek tetszenek, ama területek különbözőségének megfelelően, melyek felületén vannak. S valamint, ha a Hold távolabb volna, a sötét részek átmérőjének kisebbedésével a világos részek egybefolylnának, és észlelésünk számára egy kisebb, a maga egészében fénylő testet alkotnának; hasonlóképpen látszana a Föld is, ha távolabb volna a Holdtól. Ennek alapján föltehetjük, hogy a számtalan sok csillag közül némelyek holdak, mások földtekék, megint mások ehhez hasonló világok, amelyek körül ez a Föld éppúgy forogni látszik, mint ahogy azok látszanak forogni és keringeni e Föld körül. Miért állítsuk tehát, hogy különbség van e világ és ama testek között, mikor mindenben csak analógiát látunk? Miért tagadjuk ezt az analógiát, amikor nincs sem észok, sem észrevevés, mely arra késztené, hogy benne kételkedjünk?

BURCHIO Így hát bebizonyítottnak veszed, hogy azok a testek nem különböznek ettől?

FRACASTORIO Annak veszem; mert amit ezen látni lehet onnan,

azt lehet azokon is látni innen; amilyeneknek azok látszanak innen, olyannak látszik ez onnan; azaz kicsiny testnek tetszik ez is, amazok is; kisebb távolságból részben világító ez is, amazok is, nagyobb távolságból egészben világító s kisebbnek látszó ez is, amazok is.

BURCHIO Hol van hát a természetnek az a szép rendje, az a szép lépcsőfokozata, amellyel a sűrűbb és durvább testtől, amilyen a föld, fölemelkedünk a kevésbé durvához, amilyen a víz, a finomhoz, amilyen a gőz, a finomabbhoz, amilyen a tiszta levegő, a legfinomabbhoz, amilyen a tűz, az istenihez, amilyen az égi test? a sötétől a kevésbé sötéthez, a világoshoz, a világosabbhoz, a legvilágosabbhoz? a legfénytelenebbtől a legfényesebbhez, a változótól és mulandótól ahhoz, amely ment minden változástól és elmúlástól? a legnehezebbtől a nehézhez, ettől a könnyűhöz, a könnyűtől a legkönnyebbhez, innen meg ahhoz, amely sem nem nehéz, sem nem könnyű? a középpont felé mozgótól a középponttól távolodóhoz, innen pedig a középpont körül mozgóhoz?

FRACASTORIO Azt akarod tudni, hol ez a rend? Ott, ahol az álmok, a képzelődések, az agyrémek, az együgyűségek. Mert ami a mozgást illeti, mindannak, ami természetesen mozog, körmozgása van akár a saját középpontja, akár más körül; körmozgást mondok, nem pontos geometriai értelemben véve a szót, hanem ama szabály értelmében, amely szerint fizikailag látjuk a természeti testek helyváltozását végbemenni. Az egyenes vonalú mozgás nem sajátja, sem nem természete semmiféle világtestnek; mert az csakis a részeken látható, ezek pedig mintegy váladékok, amelyek a világtestekből kiáramlanak, vagy pedig másunnan a rokon szférákba és átfogó testek felé áradnak. Így látjuk ezt a vízen, amely a melegtől párává finomulva, gőz alakjában fölfelé száll, azután a hidegtől összesűrítve, saját formájában újra lefelé hull, azon a módon, melyről majd kellő

helyen a mozgás tárgyalása alkalmával még szólunk. Ami a négy elemre, tudniillik földre, vízre, levegőre, tűzre való föl- osztást illeti, szeretném tudni, hogy azt mely természet, mely művészet, mely észlelés hozta létre, igazolja és bizonyítja?

BURCHIO Így hát te tagadod az elemek e híres megkülönböztetését?

FRACASTORIO Nem tagadom a megkülönböztetést, mert tőlem mindenki oly megkülönböztetést csinálhat a természeti jelenségek között, amilyen neki tetszik; de tagadom ezt a sorrendet, ezt a fölosztást, vagyis azt, hogy a földet körülveszi és átfogja a víz, a vizet a levegő, a levegőt a tűz, a tüzet az ég. Azt állítom ugyanis, hogy egy az átfogója és tartalmazója mindazoknak a testeknek és nagy gépeknek, amelyeket mintegy szétszórva látunk e roppant tág mezőben, s ebben ama testek, csillagok, világok, örök fényforrások mindegyike abból van összetéve, amit földnek, víznek, levegőnek, tűznek nevezünk. Mármost, ha az összetételben a tűz van túlsúlyban, akkor a testet napnak nevezük, s azt mondjuk, hogy magától világít; ha a víz van túlsúlyban, akkor földnek, holdnak vagy más ilyesminek nevezzük, s azt mondjuk, hogy mástól kapja fényét. E csillagokban tehát, vagy ahogy mondani szeretjük, e világokban a részek, amelyek a sok különféle sajátság, fekvés és alak szerint mint sziklák, tavak, folyók, források, tengerek, sivatagok, ércek, barlangok, hegyek, síkságok s más hasonló összetett testek különböznek, éppúgy el vannak rendezve, mint ahogyan az állatokban a sok különféle sajátság szerint az úgynevezett heterogén részek, mint a csontok, belek, vénák, artériák, hús, idegek, tüdő s más ilyen vagy amolyan alakú tagok; ezeknek is megvannak a hegyeik, völgyeik, szakadékaik, vizeik, levegőjük, tüzeik, s egyszersmind valamennyi meteorikus jelenséghez hasonló tüneteket is mutatnak, amilyenek a hurutok, kiütések, vesekövek, szédülés, lázak s számtalan más testi állapot és magatartás, amelyek megfelel-

nek a ködöknek, esőzésnek, havazásnak, szárazságnak, meteoroknak, villámlásnak, mennydörgésnek, földrengésnek és szeleknek, a forró és a fagyos időjárásnak. Ha tehát a Föld és a többi világ élőlények csakúgy, mint azok, melyeket közönségesen azoknak tartunk, akkor bizonyára nagyobb és tökéletesebb értelmű lények. Hogyan akarja tehát Arisztotelész vagy másvalaki bebizonyítani, hogy a levegő inkább a Föld körül van, mint azon belül, amikor a Földnek nincs egyetlen része, amelyben ne volna s amelyet ne hatna át a levegő, amint azt talán már a régiek is gondolták, amikor azt állították, hogy az üres kívülről is átfog mindent, meg bele is hatol a telibe? Vagy el lehet-e képzelni a föld sűrűségét, szilárdságát és összefüggését a víz nélkül, amely a részeket összekapcsolja s egyesíti? Hogyan teheted föl, hogy közepe felé a Föld nehezebb, ha nem hiszed azt is, hogy ott a részek sűrűbbek és szilárdabbak; márpedig ez a sűrűség lehetetlen a víz nélkül, amely egyedül képes részt részhez tapasztani. Ki nem látja, hogy mindenütt a földből erednek a szigetek és hegyek, s emelkednek a víz fölé? Sőt nemcsak a víz fölé, hanem még a párás és viharos levegő fölé is, amely a magas hegyek közé van zárva, s amelyet, ha a Földet tökéletes gömb alakú testnek akarjuk tekinteni, annak alkotó részei közé kell számítani; ebből pedig nyilvánvaló, hogy a vizek nem kevésbé járnak át annak belső részeit, mint a nedvek és a vér a mieinket. Ki nem tudja, hogy a Föld mély szakadékaiban és barlangjaiban található a víz legfőbb felgyülemelései? Ha pedig azt mondod, hogy hiszen, ha a víz árad, a partok fölé emelkedik, azt felelem, hogy ezek nem legmagasabb részei a Földnek, mert mindaz, ami alacsonyabb a legmagasabb hegyeknél, belsejéhez számítható. Továbbá ugyanazt látni a poros vízcseppeken, amelyek megmaradnak a föld felületén: mert a legbensőbb lélek, amely átfog mindent és benne van mindenben, elsősorban oly irányban működik, hogy amennyire tőle telik, a szubsztrátum képessége

szerint egyesítse a részeket. Az a fölfogás, hogy a víz természettől fogva csak a Föld fölött vagy körül van vagy lehet, nem jogosultabb, mint az, hogy a mi szubsztanciánk nedvei csak testünk fölött vagy körül lehetnek. Arról nem is szólok, hogy a nagy vízfelületek közepük táján magasabbaknak látszanak valamennyi partszélről és valamennyi helyről, amelyeken ily víztömegek találhatóak. S valóban, ha a száraznak a részei maguktól tudnának egyesülni, ez meg is történe, amint hogy nyilván gömb alakot vesznek föl, amikor a víz jóvoltából összetapadnak; mert a részek minden egyesülése és sűrűsége, amely a szárazon található, a víztől ered. Ha tehát a vizek átjárják a Föld belső részeit, s ha a Földnek nincs olyan összefüggő és sűrű része, amelyben ne volna több a víz, mint a száraz – mert ahol legnagyobb a sűrűség, ott legbensőbb az összetétel, s ott van legnagyobb túlsúlyban az az elem, amely a részeket összekapcsolja –, ki tudja, hogy ez nem azt jelenti-e inkább, hogy a víz a Föld alapja, mint azt, hogy a Föld a vízé? Nem úgy áll-e a dolog, hogy amaz nyugszik ezen, s nem ez amazon? Mellőzöm azt, hogy a földünk felszíne fölé emelkedő víz mélysége nem lehet és nincs is akkora, hogy érdemes volna összehasonlítani e szféra tömegével; s valóban nincs is akörül, mint ahogy az együgyűek mondják, hanem azon belül. Elismerte ezt, az igazságtól kényszerítve, vagy mert megszokta a régi filozófusok állításai alapján, maga Arisztotelész is, amidőn A *Meteorok*-ról szóló első könyvében úgy nyilatkozott, hogy a szellős és nyugtalan levegő két legalsóbb rétegét magas hegyek szakítják meg és veszik körül, s hogy azok mintegy részei és tagjai a Földnek; ezt körülveszi és átfogja a mindig nyugodt, derült, tiszta levegő, amely látni engedi a csillagokat; innen lefelé tekintve látni a szelek, felhők, ködök és időjárások egyetemességét, árt és apályt, melyek e Földnek nevezett nagy élőlénynek és istenségnek élő leheletéből erednek; a régiek Ceresnek, Izisznak, Proserpinának és Dianának nevezték,

de ugyanígy nevezték az égi Lucinát is, jelezvén vele, hogy ennek természete nem különbözik amazétól. Íme, mily távol áll a jó Homérosz is, amikor nem alszik, attól az állítástól, hogy a víz természetes székhelye a Föld fölött vagy körül van, ahol sem szelek, sem esőzések, sem felhők nincsenek. S ha jobban megfontolta és megértette volna a dolgot, fölismerte volna, hogy e világtest közepén is – ha ott van a nehézség középpontja – inkább a víznek, mint a száraznak van helye; mert a Föld részecskéi csak akkor nehezek, ha sok vízzel vannak összekeverve; víz nélkül nincs meg a vonzódásuk és megfelelő súlyuk, melynél fogva leszállnak a magasból és megtalálják saját átfogójuk szféráját. Tehát miféle józan ész, miféle természeti igazság különbözteti meg és rendezi el ezeket az elemeket úgy, ahogyan a vak és piszkos tömeg fölfogja, s ahogyan helyeslik azok, kik megfontolás nélkül szólnak, és hirdetik azok, akik sokat beszélnek, de keveset gondolkodnak? Ki hiszi továbbra is, hogy nem igaz (hanem, ha tekintély nélküli ember mondja, hát nevetséges; ha nagyrabecsült és közhírnévnek örvendő személy mondja, akkor misztérium vagy parabola vagy metafora; ha olyan ember mondja, kinek több az esze és szelleme, mint a tekintélye, akkor mély értelmű paradoxon), mondom, ki nem tartja igaznak Platónnak Timaiosztól, Püthagorasztól és másoktól átvett mondasát, mely szerint mi a föld sötét mélyében lakunk, s olyanok vagyunk a föld fölött lakó élőlényekhez viszonyítva, mint a halak hozzánk képest; mert amint ezek egy nedves közegben élnek, amely sűrűbb és durvább a miénknél, úgy élünk mi egy párásabb levegőben, mint azok, amelyek egy tisztább és nyugalmasabb régióban laknak; s ahogyan az Óceán tisztátalan levegője és vize viszonylik a mi ködös levegőnkhez, úgy viszonylik ez ama valóban tiszta régióhoz. Ebből a tanításból pedig azt akarom következtetni, hogy a tenger, a források, a folyók, a hegyek, a sziklák és a levegő, amely bennük az úgyne-

vezett középrégióig foglaltatik, nem egyebek, mint egy s ugyanazon test, egy és ugyanazon tömeg hasonlótlan részei és tagjai, amelyek nagyjában megfelelnek a szerves lények általában ismert részeinek és tagjainak; ama test határát, domború oldalát és legkülsőbb felületét a legmagasabb hegycsúcsok és a viharos levegő alkotják, úgyhogy a tenger és a folyók a föld mélyében maradnak éppúgy, mint ahogy a máj, melyet a vér forrásának tartanak, és az elágazódó vénák az egyes lényekben benn foglaltatnak, és azokon belül terjednek szét.

BURCHIO Így hát a föld nem a legnehezebb elem, amely a közepén van, s nem igaz, hogy azt, mint második legnehezebb és legközelebbi elem, a víz veszi körül, mely nehezebb a levegőnél?

FRACASTORIO Ha a nehézséget és könnyűséget aszerint ítéled meg, hogy mennyire képes valami a részeket áthatni, a tárgyak közepéig lehatolni, illetőleg a középponttól a kerület felé áramlani, akkor azt mondom, hogy valamennyi úgynevezett elem között a levegő a legnehezebb és egyben a legkönnyebb. Mert ahogyan a föld minden részecskéje, ha tér kínálkozik számára, egész a közepéig leszáll, úgy a levegő részei is még gyorsabban mozognak a közép felé, mint bármilyen más test; a levegő első tulajdonsága ugyanis, hogy kiterjeszkedik a térben, hogy megakadályozza az ürességet, és kitölti ezt. Nem olyan gyorsan terjeszkednek a föld részecskéi, amelyek rendszeren csak úgy mozognak, hogy áthatják a levegőt; mert ahhoz, hogy a levegő áthasson valamit, nem szükséges sem föld, sem víz, sem tűz; ezek közül egyik sem haladja meg s nem győzi le gyorsaságban, fürgeségben s abban a képességben, amelynél fogva egy összefüggő test hézagait kitölti. Továbbá, ha a föld, mint szilárd test, elhagyja helyét, ezt azonnal elfoglalja a levegő; viszont a föld nem képes úgy elfoglalni a helyet, amelyből a levegő távozik. Minthogy tehát a levegő sajátja, hogy mozog avég-

ből, hogy minden térbe és zugba behatoljon, azért nincs test, amely nála könnyebb, nincs, amely nála nehezebb volna.

BURCHIO Mit szólsz mármost a vízről?

FRACASTORIO A vízről azt mondtam, s újra mondom, hogy nehezebb a földnél, mert, mint látjuk, a nedvesség inkább képes beszivárogni és a száraznak egészen közepéig hatolni, mint amennyire a száraz képes behatolni a vízbe; a száraz továbbá, ha egyáltalán nincs keverve vízzel, úszik a vízen, s nem képes alámerülni benne; csak akkor merül alá, ha előbb teleitta magát vízzel, s vele egy tömeggé és testté sűrűsödött; e sűrűségnél fogva képes azután a vízbe bele- és alámerülni. Ezzel szemben a víz sohasem a földnek köszöni alászállását, hanem annak, hogy halmozódik, sűrűsödik s megkétszerezi részei számát, úgyhogy a száraz magába szívja és összegyűjti; mert azt látjuk, hogy egy teljesen száraz hamuval telt edény sokkal több vizet fogad magába, mint egy másik ugyanakkora edény, amelyben semmi sincs. A száraz tehát, mint olyan, fölül marad és rajta úszik a vízen.

BURCHIO Magyarázd meg ezt világosabban.

FRACASTORIO Ismételten mondom, hogy ha a földről az egész víz eltávoznék, úgyhogy egészen száraz maradna, akkor az, ami visszamarad, szükségképpen egy állhatatlan, ritka, laza test volna, amely számtalan összefüggéstelen test formájában könnyen szétszóródnék a levegőben; mert a levegő egy folyamatosságot alkot; koherencia által alkot egy folyamatosságot a víz, bármi is az az összefüggő és szilárd, amelyet összetart, s mely hol az egyik, hol a másik anyag, hol meg összetétele az egyiknek meg a másiknak. Ha mármost a nehézség a részek összefüggéséből és sűrűségéből származik, a föld részecskéi meg összefüggésüket csak a víztől nyerik – ennek részei, éppúgy mint a levegőéi, maguktól egyesülnek, s benne nagyobb mértékben van meg a képesség más testek részeinek egyesítésére, mint más-

ban, ha ugyan nem páratlanul áll e képesség tekintetében –, akkor a víz a többi testhez viszonyítva, melyek az ő révén nyernek nehézséget, a legnehezebb. Ennélfogva nem balgáknak, hanem ellenkezőleg, nagyon is bölcseknek kell tartanunk azokat, akik azt mondták, hogy a föld vízre van alapítva.

BURCHIO Mi azt mondjuk, hogy a középpontban mindig a földet kell gondolnunk, ahogyan oly sok tudós férfiú is következtette.

FRACASTORIO S amint állítják a balgák.

BURCHIO Mit mondasz a balgákról?

FRACASTORIO Azt mondom, hogy állításodat nem támogatja sem az érzéki észretevés, sem az értelem.

BURCHIO Nem látjuk-e, hogy a tengerek áradása és apadása, a folyóvizek folyása a föld színe fölött megy végbe?

FRACASTORIO Nem látjuk-e, hogy a források, amelyekből a folyók erednek, amelyek viszont a tavakat és tengereket hozzák létre, a Föld belsejéből törnek elő, s nem is lépnek ki a Föld belsejéből, ha ugyan megértetted, amit az imént több ízben mondtam.

BURCHIO Azt látjuk, hogy a víz először leesik a levegőből, s hogy ebből a vízből jönnek létre a források.

FRACASTORIO Tudjuk, hogy a víz – amely különben is abból a levegőből esik alá, amely a Föld részei közé tartozik – elsősorban, eredetileg, különösképpen és egészben a Földben van, s hogy csak másodsorban és részben van a levegőben.

BURCHIO Tudom, ragaszkodsz ahhoz, hogy a Föld domborúságának igazi külső felületét nem a tenger színe, hanem a legmagasabb hegyekkel egyenlő magasságban levő levegőréteg alkotja.

FRACASTORIO Így állította ezt s erősítette meg a ti fejedelmetek, Arisztotelész is.

BURCHIO Ez a mi fejedelmünk összehasonlíthatatlanul híresebb, érdemesebb és hívekben gazdagabb, mint a tietek, akit nem ismer

s nem látott még senki sem. Bármennyire tessék hát nektek a titek, nekem nagyon tetszik az enyém.

FRACASTORIO Jóllehet tőle akár éhen halhatsz, vagy megfagyhatsz, s noha levegővel etet, mezítláb és meztelenül járat.

FILOTEO Kérlek, hagyjátok már ezt a haszontalan és üres beszédet.

FRACASTORIO Megtesszük. Mit szólsz hát, Burchio, ahhoz, amit hallottál?

BURCHIO Azt mondom, hogy bármint áll is a dolog, végül mégiscsak azt kell nézni, mi van ennek a tömegnek, ennek a te csillagoknak, ennek a te élőlényeknek a közepén. Mert ha ott tiszta föld van, akkor az a mód, amelyen ők az elemeket elrendezték, nem helytelen.

FRACASTORIO Megmondottam és bebizonyítottam, hogy sokkal inkább azt kell föltennünk, hogy ott levegő vagy víz van, s nem föld; legalábbis nem tehető föl, hogy ez nem volna ott több vízzel elegyítve, amelyek végül is annak alapjául szolgálnak; mert azt látjuk, hogy a víz részecskéi sokkal jobban hatolnak be a földbe, mint ahogyan ennek részecskéi a vízbe. Tehát valószínűbbnek, sőt szükségesebbnek látszik, hogy a föld belsejében víz van, mint hogy a víz belsejében föld van.

BURCHIO Mit szólsz a vízről, amely a föld fölött úszik és folyik?

FRACASTORIO Mindenki láthatja, hogy ez magának a víznek, a víz munkájának köszönhető; miután az a földet, részeinek összetapasztása által, sűrűvé és szilárddá tette, már több víz nem szívódhat föl; hiszen különben, mint az egyetemes tapasztalat bizonyítja, a víz a száraz szubsztancia mélyéig hatolna. Kell tehát, hogy a föld közepén víz legyen, hogy a középnek szilárdsága legyen, amely nem tulajdonítható az eredeti földnek, hanem a víznek; mert ez egyesíti és kapcsolja össze annak a rétegeit; ennél fogva inkább a víz okozza a föld sűrűségét, mintsem megfordítva, a föld hozná létre a víz részeinek össze-

függését és okozná ezek sűrűségét. Ha tehát szerinted a Föld közepe nem a föld és víz összetétele, akkor valószínűbb s minden gondolkodásnak és tapasztalatnak egyaránt megfelelőbb fölfogás, hogy ott inkább víz van, mint föld. S ha ott sűrű test van, akkor is valószínűbb az, hogy benne a víz van túlsúlyban, mint az, hogy a száraz, mert hiszen a víz hozza létre a föld sűrűségét, amely a melegben viszont szétbomlik – nem áll ez arról a sűrűségről, amely a tűzelemben van, s amely az ő ellentéte által bomlik szét –, úgyhogy minél sűrűbb és nehezebb valami, annál több benne a víz. Éppen azért azokról a dolgokról, amelyek szerintünk a legsűrűbbek, nemcsak azt tartják, hogy legtöbb bennük a víz, hanem szubsztanciájuk szerint is víznek látszanak, amint ezt a legsúlyosabb és legsűrűbb testek, az ércek olvaszthatósága mutatja. S valóban minden szilárd testben, amelynek összefüggő részei vannak, e részeket, mégpedig mindjárt a természettől fogva legkisebbeket, víz kapcsolja egybe, úgyhogy a száraz, mely teljesen víz híján van, egészen szétesik atomokra. Ezért a víz részei összetartóbbak száraz nélkül; mert a száraz részeinek semmi összetartozásuk nincs víz nélkül. Ha tehát a világtest közepe annak számára van fenntartva, ami nagyobb hajtóerővel és nagyobb gyorsasággal siet oda, akkor elsősorban megilleti a levegőt, amely betölti a mindenséget, másodsorban a vizet, harmadsorban a földet. Ha a legnehezebbnek, legsűrűbbnek és legösszefüggőbbnek van fenntartva, akkor elsősorban megilleti a vizet, másodsorban a levegőt, harmadsorban a szárazat. Ha a szárazat vízzel elegyítve gondoljuk, akkor elsősorban megilleti a földet, másodsor a vizet, harmadszor a levegőt. Úgyhogy különböző szempontok szerint más és más elemet illet meg a közép; igazság és valóság szerint azonban az egyik elem soha sincs a másik nélkül, s nincs oly tagja e Földnek, e nagy élőlénynek, amelyben ne volna meg mind a négy, vagy legalább is három közülük.

BURCHIO Fejezd már be hamar.

FRACASTORIO Mindebből azt akarom következtetni, hogy az elemek és világtestek híres és közismert sorrendje ábránd és teljesen üres képzelődés, amelyet sem a természet nem igazol, sem az értelem nem bizonyít, s amely ebben a formában nem helyes, s nem is lehetséges. Tudni kell tehát, hogy van egy végtelen mező és egy átfogó tér, amely magában foglalja és áthatja a mindenséget. Abban végtelen sok ehhez hasonló test van, amelyek közül egyik sincs inkább a világegyetem közepén, mint a másik, mert a világegyetem végtelen, s ennél fogva nincs sem középpontja, sem kerülete; ezeket csak azoknak a világoknak tulajdoníthatjuk, melyek benne vannak oly módon, amint azt több ízben kifejtettem, főleg amikor bebizonyítottuk, hogy vannak bizonyos meghatározott középpontok, amilyenek a napok, a középponti tüzek; ezek körül mind a bolygók, földek, vízvilágok keringenek, aminthogy e hozzánk legközelebbi nap körül látjuk ezt a hét bolygót keringeni; éppúgy bebizonyítottuk azt is, hogy a csillagok, vagyis világtestek mind saját középpontjuk körüli forgásukkal idézik elő azt a látszatot, mintha a világ egy szilárd folyamatosság volna, amely valamennyi látható és lehetséges csillagot magával ragadva, körülötte mint a világegyetem középpontja körül forog. Eszerint nincs egyetlen világ, egyetlen föld, egyetlen nap; hanem annyi világ van, ahány fényes csillagot látunk magunk körül, amelyek se többé, se kevésbé nincsenek egy égen, egy térben és egy átfogóban, mint ez a világ, amelyen mi vagyunk. Így hát az ég, a végtelen, mérhetetlen éter, noha része a végtelen világegyetemnek, mégsem világ, sem pedig része a világnak; hanem anyaöl, tartó, mező, amelyben a világok vannak, mozognak, élnek, tenyésznek, létrehozzák változásaikat, szülik, újra meg újra táplálják és fenntartják lakóikat és élőlényeket: s bizonyos diszpozícióikkal és rendjeikkel a magasabb természet szolgálatába szegődnek,

számtalan tárgyban mutatva be az egyetlen létező arculatát. Így hát e világok középpontok, amelyek felé minden része siet, s ahol minden velük rokon rész leülepszik, amint hogy ennek a csillagnak a részei is, bizonyos távolságból s minden oldalról és környező régióból, összefüggésben maradnak világtestükkel. Minthogy tehát nincs rész, amely, elhagyván a nagy testet, ebbe újra vissza ne térne, azért minden világtest, noha bomlásnak van alávetve, örökkévaló: ámbár az ilyen örökkévalóság szükségszerűsége, ha nem tévedek, bizonyára a külső fenntartótól és gondviselőtől származik, nem pedig belső, saját képességéből. De ezt részletesebben más alkalmakkal fogom kifejteni. BURCHIO Így hát a többi világnak is vannak lakói csakúgy, mint ennek?

FRACASTORIO Ha nem így, s ha nem jobban, akkor semmivel sem kevésbé és semmivel sem rosszabbul; mert egy logikus és némileg is józan szellem semmiképp sem tudja elképzelni, hogy a számtalan világnak, melyek a mienkhez hasonlóak, vagy nála nagyszerűbbeknek mutatkoznak, ne legyenek ilyen vagy még különb lakói; e világok vagy napok, vagy olyanok, hogy a nap rájuk árasztja isteni, termékenyítő sugarait, melyek azzal bizonyítják küldőjük és forrásuk boldogságát, hogy boldoggá teszik a környező világokat, melyek e sugaras erő részeseivé lesznek. Végtelen nagy tehát a száma a világegyetem fő tagjainak, s valamennyinek ugyanaz a külső képe, kiváltsága, ereje és hatása.

BURCHIO Szerinted tehát nincs is semmi különbség közöttük?

FRACASTORIO Többször hallottad, hogy némelyek maguktól világítanak és melegnek, ezek összetételében a tűz van túlsúlyban; mások másunnak kapják fényüket, ezek magukban hidegek és sötétek, s összetételükben a víz van túlsúlyban. E különbségtől és ellentétől függ a rend, a szimmetria, az alkotottság, a béke, az egyetértés, az összetétel, az élet. Ilyenformán a világok ellentétes testekből vannak összetéve; ezek közül egyesek, a földek és

vizek, ellentétek, a napok és középponti tüzek által élnek és tenyésznek. Azt hiszem, erre gondolt az a bölcs, aki azt mondta, hogy Isten békét teremt a legfőbb ellentétek között, s ama másik, akinek tanítása szerint a világot az egyetértők viszálya s a viszálykodók szeretete tartja fenn.

BURCHIO Effajta állításoddal csak föl akarod forgatni a világot.

FRACASTORIO Azt gondolod, hogy rosszul cselekedne az, aki föl akarná forgatni a feje tetejére állított világot?

BURCHIO Meg akarod hát semmisíteni azt a sok fáradságot, tanulmányt, izzadságos munkát, amibe a *De physico auditu*, az égről és világról szóló mű került, amiken agyát szikkasztotta annyi nagy kommentátor, parafraszta, glosszátor, kompendiumkészítő, szummista, scholioníró, fordító, kérdező, teorémista? Amelyekre tanításaikat alapították a mélységes, szubtilis, ragyogó, nagy, megtámadhatatlan, cáfolhatatlan, angyali szeráfi, cherubi és isteni doktorok?

FRACASTORIO Tedd hozzá: a kőrepesztők, sziklatörők, a szarvasok és csülkösök. Tedd hozzá: a mélyenlátók, a pallasziak, az olimpikusok, a mennyeiek, az empirikusok, a magasan dörgők.

BURCHIO Szerinted hát valamennyit félre kellene dobni? Igazán, jól kormányoznák a világot, ha félrelöknék és a megvetésnek tennék ki ily nagy és érdemes filozófusok spekulációit!

FRACASTORIO Persze igazságtalan dolog, ha a szamaraktól elvesszük a szénát, s azt akarjuk, hogy ízlésük a mienkhez legyen hasonló. A szellemek és intellektusok változatossága éppoly nagy, mint a gyomroké.

BURCHIO Azt hiszed, hogy Platón tudatlan, Arisztotelész szamár, s azok, akik nyomukban jártak, együgyűek, ostobák és fanatikusok?

FRACASTORIO Barátom, nem azt mondom, hogy ezek a csikók, amazok meg a szamarak, ezek a majomfiak, amazok meg a vén majmok, amint te rólam fölteszed; hanem, ahogyan kezdettől

fogva mondtam, én őket a föld héroszainak tartom: de nem akarok nekik hinni ok nélkül, sem pedig elfogadni oly tanításokat, melyeknek ellenkezője annyira nyilvánvalóan igaz, amint te is megértetted volna, ha nem volnál teljesen vak és süket.

BURCHIO Ki legyen hát bíró ebben?

FRACASTORIO Minden logikus gondolkodás és józan ítélet, minden szerény és kevésbé csökönyös személy, ki magát legyőzöttnak ismeri el, és képtelennek arra, hogy megvédje azoknak az érveit, s hogy ellenálljon a mieinknek.

BURCHIO Ha én nem tudom megvédeni, ez képességem fogyatékoságából következik, nem az ő tanításukból; ha te, vele síkra szállva, meg tudod dönteni, ez nem tanításod igazságának, hanem szofisztikus ügyeskedésednek a következménye.

FRACASTORIO Én, ha belátnám, hogy nem értem az okokat, tartózkodnék a véleménynyilvánítástól. Ha oly elfogult volnék, mint te, tudósnek tartanám magamat, de a hit, s nem a tudomány által.

BURCHIO Ha jobban tudnád magadat megítélni, belátnád, hogy szamárra vagy, hencegő, szofista, a helyes tudományok felforgatója, a szellemek gyilkosa, az új dolgok kedvelője, az igazság ellensége, s eretnekségben gyanús.

FILOTEO Eddigelé ez az úr azt mutatta meg, hogy kevés a tudománya; most arról akar meggyőzni, hogy a szerénység és jó modor sem erős oldala.

ELPINO De jó hangja van, és hangosabban vitatkozik, mint hogyha fapapucsos barát volna. Kedves Burchióm, nagyon dicsérem hited szilárdságát. Hiszen mindjárt kezdetben mondtad, még ha igaz volna is, akkor sem akarnád elhinni.

BURCHIO Igenis, inkább akarok tudatlan lenni sok előkelő és tudós férfival, mint tudós néhány szofistával, amilyeneknek e jó barátokat itt tartom.

FRACASTORIO Nem jól tudsz különbséget tenni tudósok és szo-

fisták között, ha szabad hinni szavaidnak. Nem előkelők és tudósok azok, akik tudatlanok; akik meg tudnak, nem szofisták.

BURCHIO Tudom, hogy jól érted, amit mondani akarok.

ELPINO Jó volna, ha meg tudnánk érteni, amit mondasz; mert neked magadnak bizony nagy fáradságodba kerül megérteni, amit mondani akarsz.

BURCHIO Csak menjetek, akik tudósabbak vagytok Arisztotelésznél; csak távozzatok, akik istenibbek vagytok Platónnál, mélyebbek Averroésznél, jobban ítélők, mint annyi korszak és nemzet oly sok filozófusa és teológusa, akik Arisztotelészt kommentálták, csodálták és égis emelték. Csak menjetek, akikről azt sem tudom, kik vagytok, honnan jöttök; s ti merészkedtek szembeszállni annyi nagy doktor véleményével!

FRACASTORIO Ez volna még a legjobb az érvek közül, amelyeket fölhoztál, ha egyáltalában érv volna.

BURCHIO Tudósabb volnál Arisztotelésznél, ha nem volnál barom, szegény ördög, koldus, nyomorult, köleskenyéren hízott éhenkórász, akit szabó nemzett, mosónő szült, Cecco varga unokája, Momus fia, rimák postása, testvére Lazarónak, a számpatkolónak. Ti is menjetek a pokolba, kik nem vagytok sokkal jobbak nála.

ELPINO Kérlek, nagyságos uram, ne fáraszd magadat többé azzal, hogy fölkeress bennünket, s várj, míg mi megyünk hozzád.

FRACASTORIO Ilyeneknek több érvel megkísérelni az igazság bizonyítását olyan, mintha az ember többféle szappannal és lúggal többször mossa a szamár fejét: száz mosás nem ér többet egynél; ha egyre megy, hogy mostad-e vagy nem, akkor mindegy, ezerféleképp mostad-e vagy csak egyféleképp.

FILOTEO Sőt az ilyen fej még piszkosabbnak látszik a mosás végén, mint elején és azelőtt; mert minél több vizet és illatszert

használsz, annál jobban elszabadulnak a szagok a fejről, s olyan bűzt érzesz, amilyent különben nem éreztél volna; s annál utálatosabb lesz az, minél illatozóbb szerekkel élesztetted. Sokat beszéltünk ma; nagyon örvendek fölfogóképességednek, Fracastorio, és érett ítéletednek, Elpino. Miután tehát a végtelen sok világ létéről, számáról és minőségéről szoltunk, helyénvaló, hogy holnap azt vizsgáljuk, vannak-e ellentétes érvek és milyeknek.

ELPINO Úgy legyen.

FRACASTORIO Isten veletek.

NEGYEDIK PÁRBESZÉD

FILOTEO Végtelen sok világ van tehát, de nem úgy, ahogyan képzelik, mintha tudniillik ezt a földet ennyi meg ennyi szféra venné körül, melyek közül némelyek egy csillagot fognak át, mások számtalan sokat; mert hiszen a tér olyan, hogy végtelen sok csillag veheti rajta keresztül pályáját; e csillagok mind olyanok, hogy maguktól és egy belső elvnél fogva képesek mozogni, miközben kölcsönösen szolgáltatják egymásnak a szükséges létfeltételeket; mindegyikük akkora, hogy terjedelménél fogva érdemes a világ elnevezésére; nincs köztük egy sem, amelynek ne volna teremő elve, s amely folyton számtalan, kiváló egyedet ne hozna létre és tartana életben. Mihelyt felismertük, hogy a világmozgás látszatát a Föld mindennapi valóságos mozgása okozza – s ilyen mozgása van a többi hasonló csillagnak is –, nincs semmi, aminél fogva a csillagokat tőlünk egyenlő távolságban kellene gondolnunk, mint ahogy a tömeg hiszi, hogy egy nyolcadik szférához vannak mintegy odatűzve; és

semmi sem ronthatja le már azt a hitünket, hogy ama számtalan csillagnak tőlünk való távolságát számtalan különböző hosszúságú sugár méri. Megértjük majd, hogy a körök és szférák nem úgy rendeződtek el a világegyetemben, mint például valamely hagyma rétegei, amelyek átfogják egymást olyformán, hogy a kisebbik mindig bennefoglaltatik a nagyobbikban; hanem hogy az étermezőben a meleg és a hideg ugyanilyen elvű testekből sugárzanak ki, s különböző fokozatok szerint mérséklődnek, úgyhogy legközelebbi elvévé lesznek a lét oly sok formájának és fajának.

ELPINO Kérlek, térjünk át hamar az ellentétes érveknek, főleg Arisztotelészéinek cáfolására, amelyek a legjelentősebbek és leg-híresebbek, s melyeket az együgyű tömeg tökéletes bizonyításoknak tart. S hogy ne lássák végül, mintha valamit mellőztünk volna, én majd valamennyi érvét és tételét idézem ennek a szegényes szofistának, te meg egyenként vizsgálat tárgyává teszed őket.

FILOTEO Tegyük így.

ELPINO Meg kell vizsgálni, mondja az *Égről és világról* című művének első könyvében, van-e ezen a világon kívül még más világ is.

FILOTEO E kérdéssel kapcsolatban tudni való, hogy ő más értelemben használja a *világ* szót, mint mi; mert mi világot világhoz fűzünk, miként csillagot csillaghoz ebben a tágas éterölben; így értelmezték helyesen mindazok a bölcsek is, akik hittek számtalan és végtelen világban. Ő a *világ* szóval azoknak a bizonyos módon elrendezett elemeknek és fantasztikus köröknek egy aggregátumát jelöli, amelyeket az első mozgó domborúsága határol; ez tökéletes gömbalakot öltve, mindent a leggyorsabb körforgásban mozgat, miközben maga is a középpont körül forog, amelynek közelében vagyunk. Hiábavaló és gyerekes időtöltés volna, ha pontról pontra vennénk szemügyre az ilyen

képzelődést; de jó és helyénvaló vizsgálni azokat az érveket, amelyek ellenkezhetnek a mi fölfogásunkkal, és figyelmen kívül hagyni azokat, amelyek nem mondanak nekünk ellent.

FRACASTORIO Mit mondjunk azonban azoknak, kik esetleg azt vetik szemünkre, hogy egy kétértelmű fogalom fölött vitatkozunk?

FILOTEO Azoknak kétfélét felelünk: egyrészt azt, hogy a hiba azt terheli, aki a *világ* szót nem igazi jelentésében használta, vagyis egy fantasztikus testi világegyetemet alkotott magának; másrészt, hogy a mi feleleteink éppannyira helytállóak, ha a világot ellenfeleink képzelődése szerint való értelmében vesszük, mint ha igaz jelentésében gondoljuk. Mert ahol ők ennek a világnak külső kerületi pontjait veszik föl, amelynek ez a föld a középpontja, ott fölvehetjük számtalan olyan más föld határpontjait is, amelyek túl vannak ama képzelt kerületen; mert hiszen azok valósággal ott vannak, noha erre nem terjed már ki az ő képzelődésük; ez különben semmit sem változtat azon, amit a világegyetem nagyságáról és a világok számáról mondtunk.

FRACASTORIO Helyesen beszélsz; folytasd, Elpino.

ELPINO *Minden test, mondja, vagy mozog, vagy nyugalomban van; ez a mozgás és nyugalom pedig vagy természetes, vagy erőszakos. Továbbá, minden test oda, ahol nem erőszak következtében, hanem természettől fogva van nyugalomban, nem erőszakosan, hanem természetesen mozog; ahova pedig nem erőszakosan mozog, ott természettől fogva van nyugalomban: úgyhogy mindaz, ami erőszakosan mozog fölfelé, természetesen mozog lefelé és megfordítva. Ebből következik, hogy nincs több világ. Meg kell gondolnunk ugyanis, hogy ha a föld, amely ezen a világon kívül van, erőszakosan mozog a világ közepe felé, a föld, amely ebben a világban van, természetesen fog mozogni annak a közepe felé; s ha ennek a világnak a közepétől annak a közepe felé erőszakosan mozog, akkor annak a világnak a közepétől ennek a közepe felé termé-*

szetesen fog mozogni. Ennek oka az, ha több föld van, azt kell mondani, hogy az egyik képessége hasonló a másik képességéhez, aminthogy az ott levő tűz képessége is hasonló az itt levő képességéhez. Különben azoknak a világoknak a részei ennek a részeihez csakis név szerint, nem pedig lényegük szerint hasonlítanak, s ennél fogva az a világ, noha nem olyan, mint ez, mégis ennek a nevet viselné. Mármost valamennyi egyazon természetű és fajú testnek egyféle a mozgása is; mert minden test természettől fogva egy bizonyos módon mozog. Ha tehát ott földek vannak, amilyen ez, s ugyanolyanok, mint ez, akkor bizonyára ugyanolyan a mozgásuk is; aminthogy viszont ott, ahol a mozgás ugyanaz, az elemek is ugyanazok. Ha pedig így áll a dolog, akkor annak a világnak a földje szükségképpen ennek a földje felé mozogna, annak a tüze meg ennek a tüze felé. Ebből továbbá az következik, hogy a föld nem kevésbé természetesen mozog fölfelé, mint lefelé, s a tűz nem kevésbé lefelé, mint fölfelé. Minthogy mármost az ilyen dolgok lehetetlenek, ennél fogva csak egy föld, egy középpont, egy közép, egy látóhatár, egy világ lehetséges.

FILOTEO Ezzel szemben mi azt mondjuk, hogy ahogyan ebben az egyetemes, végtelen térben a mi Földünk ebben a régióban mozog és ezt a részt foglalja el, azonképpen a többi csillag is a mérhetetlen mezőben elfoglalja a maga részét és mozog a maga régiójában. S ahogyan ez a föld a maga tagjaiból áll, s megvannak a maga változásai, részeinek ki- és beáramlásai – amit éppúgy az állatoknál is látunk, amelyeknek nedvei és részei folytonos változásban és mozgásban vannak –, ugyanúgy a többi csillag is a maga hasonló jellegű tagjaiból áll. S valamint ennek a világnak, ha egész gépezete természetesen mozog, csakis köralakhoz hasonló mozgása van, amellyel saját középpontja körül forog és a Nap körül kering, úgy szükségképpen így mozog ama többi test is, amely ugyanolyan természetű. Hasonlóképpen a többi világtest egyes részei is, amelyek valami véletlen következtében távoztak helyükről – persze azok nem lehetnek főrészek,

vagyis tagok –, éppúgy természetszerűen saját vonzódásuknál fogva térnek oda vissza, mint ahogy a száraz és a víz részei, amelyek a Nap és a Föld hatása alatt kigőzölgés és pára formájában e világtest magasabb tagjai és részei felé távoztak, újra saját alakjukat öltvén, ide visszatérnek. S így azok a részek éppúgy nem távoznak bizonyos határon túl az ő világtestüktől, mint ezek; ez nyilvánvaló lesz, ha majd belátjuk, hogy az üstökösök anyaga nem tartozik ehhez a földtekéhez. Úgy van tehát, mint az állatoknál: noha az egyik részei ugyanolyanok, mint egy másikéi, mindamellet, minthogy különböző egyedekhez tartoznak, ezek a részek – csak a legfőbbekről van szó – sohasem mutatnak hajlandóságot, hogy amazoknak a helyére kerüljenek; az én kezem sohasem illik a te karodhoz, a te fejed soha az én törzsemhöz. Ez alapvetés után azt mondjuk, hogy valóban van hasonlóság valamennyi csillag, valamennyi világ közt, s ugyanaz a viszony van ennek a földnek a részei, mint más földek részei között. Nem következik tehát, hogy ahol ez a világ van, ott kell valamennyi többinek is lennie, ahol ennek a helye, ott kell a többi helyének is lennie; hanem igenis azt következtethetjük, hogy, valamint ez a föld a maga helyén van, úgy van valamennyi többi is a magáén; amint nem jó, hogy ez mozogjon a többiek helyéhez, úgy az sem jó, hogy a többiek mozogjanak ennek a helyéhez; ahogyan ez anyagra és más egyedi körülményekre nézve különbözik azoktól, úgy különböznek azok ettől. Ennek a tűznek a részei úgy mozognak ehhez a tűzhöz, mint amannak a részei amahhoz; ennek a földnek a részei úgy ennek egészéhez, mint annak a földnek a részei annak egészéhez. Ama Holdnak nevezett föld részei, vizeivel egyetemben, csak természet ellen és erőszakosan mozognak e föld felé, valamint ennek a földnek a részei is csak úgy mozognának a Hold felé. Amaz természetesen mozog a maga helyén, és foglalja el a maga régióját ottan; ez természetesen van a maga

régiójában itten; ahhoz a földhöz éppúgy viszonylanak a maga részei, mint ehhez az övéi, értve a víz- és a tűzrészeket egyaránt. A „lent” és mélyebb hely e földre vonatkoztatva nem jelenti az éterrégióinak valamely rajta kívüli pontját – ahogyan ez azokra a részekre áll, amelyek saját szférájukon kívül kerültek, ha ugyan lehetséges –, hanem tömegének, vagy kerektségének, vagy nehézségének középpontjában van. Ugyanígy „lent” arra a földre vonatkoztatva nem jelent valami helyet rajta kívül, hanem saját közepét, saját centrumát. „Fönt” e földre nézve mindaz, ami az ő kerületében és kerületén kívül van; ennél fogva annak a részei éppúgy csak erőszak hatása alatt mennek túl a kerületén, és természetesen mozognak középpontja felé, mint ahogy ennek a részei csak erőszak hatása alatt mennek túl szférájukon, és természetesen térnek vissza saját közepük felé. Íme, így kell érteni az igazi hasonlóságot ezen föld és ama többi föld között.

ELPINO Nagyon helyesen mondod, hogy, valamint képtelen és lehetetlen dolog, hogy ez élőlények közt egyik egy másik helye ~~felé mozogjon és ott időzzön, ahelyett hogy saját egyéni léte saját helyével és körülményeivel volna kapcsolatos~~, úgy a legnagyobb mértékben képtelenség, hogy az egyiknek a részei a másikéinak a helyére igyekezzenek vagy valósággal feléje mozogjanak.

FILOTEO Ez természetesen csak azokra a részekre áll, amelyek valóban részek. Mert ami az első oszthatatlan testeket illeti, amelyekből a mindenség eredetileg össze van téve, föl kell tenni, hogy a mérhetetlen térben bizonyos váltakozást mutatnak, amennyiben az egyik helyről ki-, a másikba meg beáramlanak. Ezek a részek pedig, ha az isteni gondviselés folytán a valóságban nem alkotnak is új testeket, és nem bontják széjjel a régieket, mindamellett megvan arra legalábbis a képességük. Mert igazság szerint a világtestek mulandók; de lehetséges, hogy

akár belső, akár külső erők következtében mégis örökké ugyanazok maradnak, mert az atomoknak olyan és akkora a beáramlásuk, mint amilyen és amekkora a kiáramlásuk; így szám szerint ugyanazok maradnak, mint ahogy mi is megtartjuk ugyanazt a testi mivoltunkat, noha napról napra, óráról órára, pillanatról pillanatra megújulunk a test valamennyi részecskéjének kicserélődése útján.

ELPINO Erről majd más alkalommal beszélünk. Mostanra nézve elég nekem az a megjegyzésed, hogy minden más föld éppúgy erőszakosan emelkedne ehhez a földhöz, ha e hely felé mozogna, mint ahogy ez a föld csak erőszakosan emelkednék, ha ama földek felé mozogna. Mert ahogyan ennek a földnek bármely részéről a kerület, vagyis a legkülsőbb felület és az éter félgömb alakú szemhatára felé haladva mintegy a magasba emelkedünk: éppúgy a többi föld felszínének bármely részéről a mi földünk felé való haladás is fölfelé emelkedésnek tetszik, hiszen ez a föld kerület az ő számukra éppúgy, mint ők e föld számára. Megengedem tehát, hogy jóllehet azok a földek ugyanolyan természetűek, mint ez, abból még nem következik, hogy egy s ugyanarra a középpontra vonatkoznak is; mert egy másik föld középpontja éppúgy nem középpontja ennek, s annak a kerülete éppúgy nem kerülete ennek, mint ahogy az én lelkem nem a tied, az én testem és az én nehézségem nem a te tested és a te nehézséged, noha az ilyen testeket, nehézségeket, lelkeket mind egyféle névvel illetjük és ugyanahhoz a fajhoz számítjuk.

FILOTEO Helyes; de azért mégsem szeretném, ha azt képzelnéd, hogy ha annak a földnek a részei közelednének ehhez a földhöz, nem lehetne az, hogy vonzódnának ehhez a világtesthez, aminthogy hasonlót tartunk lehetségesnek, ha ennek a földnek a részei közel jutnának amahhoz; igaz, hogy ilyet rendesen nem látunk az állatoknál és az állatfajok különböző egyedeinél,

legfeljebb annyiban, hogy az egyik táplálkozik a másikkal és gyarapodik a másik által, s hogy az egyik átváltozik a másikká. ELPINO Úgy van; de hogyan vélekedel arról, hogy ha az az egész szféra annyira közel jutna ehhez, mint amennyire távolodnak tőle részei, amelyeknek megvan az a képességük, hogy visszatérjenek világtestükhöz?

FILOTEO Föltéve, hogy a Föld jelentékeny részei túlmennének a Föld kerületén, amely, mint mondottuk, tiszta és párátlan levegőből áll, szívesen megengedem, hogy az olyan részek arról a helyről természetesen visszakerülhetnek helyükre; de már egy másik szféra a maga egészében nem jöhet ide, sőt annak részei sem szállhatnak le itt természetesen; sokkal inkább csak erőszakosan emelkedhetnének fel hozzá, aminthogy ennek a Földnek a részei is nem természetesen szállának le ahhoz a földhöz, hanem erőszakosan emelkednének föl hozzá. Mert valamennyi világ számára kerületének külseje a *fönt* és belső középpontja a *lent*, a közép pedig, amely felé részei természetesen törekszenek, nem rajtuk kívül van, hanem belsejükben; ezt nem tudták azok, akik együgyű módon a világegyetemet úgy képelték el, hogy bizonyos szélső fal határolja, s a világ közepét és középpontját e földével egynek vették. Korunk matematikusai ennek az ellenkezőjére következtettek, s felfogásukat általánosan elfogadták; ők azt találták, hogy a világ képelt kerületének pontjaitól a Föld középpontja nincs egyenlő távolságban. Nem szólok arról, hogy még más bölcsek is, akik fölismerték a Föld mozgását, nemcsak a mesterségükből merített érvek alapján, de bizonyos természetes belátásnál fogva is úgy gondolták, hogy a szemünkkel látható világban és világegyetemben a Földet éppoly távolságban kell gondolnunk a középponttól, mint a Naptól; ez ésszerűbb, ellentmondásokat kizáró, megfelelőbb és igazabb elmélet, amely a bolygóknak a középpont körül való szabályos mozgására is alkalmazható. Ugyanazon elveikkel köny-

nyen rájöhetnének lassanként arra, milyen helytelen a fölfogásuk ennek a testnek a nehézségéről, e helynek másoktól való különbségéről, a számtalan világnak, mely innen a bolygókon túl látható, egyenlő távolságáról, mindazoknak a világoknak emez egy körül való roppant gyors mozgásáról, melyet valószínűbbnek tartanak, mint ennek az egynek a forgását mindazoknak a tekintete alatt; s legalább gyanúval nézhetnének más nagyon kézzelfogható képtelenségeket, amelyek az uralgó filozófiában rejlenek. Hogy tehát visszatérjek oda, ahonnan kiindultunk, ismétlem, hogy bármily közel jut is valamely csillag egy másikhoz, soha az egyik sem egészben, sem részben nem képes egy másiknak a közepe felé mozogni, úgyhogy az egyiknek kerülete a másikéval sem felületben, sem pontban sohasem érintkezhet.

ELPINO A gondviselő természet ellenkezően rendelkezett, hiszen ha így állana a dolog, az ellentétes testek elpusztítanák egymást; a hideg és nedves tönkretenné a meleget és szárazat, s viszont; míg így, minthogy bizonyos kellő távolságban vannak egymástól, az egyik él és tenyészik a másik által. Továbbá a hasonló természetű testek megakadályoznák egymást abban, hogy a hasonlótlan testekkel kölcsönösen kicseréljék, amit nekik adnak és amit tőlük kapnak; bizonyítják ezt azok a gyakori jelentékeny károk, melyeket gyarlóságunk szenved, ha egy másik föld, melyet Holdnak nevezünk, kerül eme Föld és a Nap közé. Mi volna már most, ha a Hold közelebb volna a Földhöz és jóval hosszabb ideig fosztana meg minket a Nap melegétől és éltető fényétől?

FILOTEO Jól mondod. Ám folytasd most Arisztotelész tanítását.

ELPINO Azután egy költött ellenvetést hoz föl, amely szerint valamely test azért nem mozog a másik felé, mert két test, minél távolabb van egymástól, annál jobban különbözik ter-

mészetére nézve. Ezzel szemben ő azt állítja, hogy a nagyobb vagy kisebb távolság nem lehet oka a természet különbözőségének.

FILOTEO Ez, kellőleg értelmezve, nagyon igaz. De mi másképpen felelünk, és más érvet hozunk föl arra nézve, hogy miért nem mozog az egyik föld a másik felé, akár közel vannak egymáshoz, akár távol egymástól.

ELPINO Helyesen értettem. De nekem az is igaznak tetszik, amit hitünk szerint már a régiek akartak mondani, hogy ti. egy test hatóereje – amelyet ők gyakori szólásmóddal sajátjának és természetnek neveztek – a nagyobb távolsággal csökken; mert a részek, amelyek alatt nagyobb éterréteg van, kevésbé képesek a közegen áthatolni és lefelé jönni.

FILOTEO A föld részeire nézve bizonyos és tapasztalat által gyakran igazolt dolog, hogy bizonyos határig távolodva, vissza szoktak térni egészséghez, mégpedig annál nagyobb gyorsasággal mozogva, minél jobban közelednek hozzá. De most más földnek a részeiről beszélünk.

ELPINO De ha az egyik föld a másikhoz, az egyik rész a másikhoz hasonló, mi történne, ha közel jutnának egymáshoz? Vajon külső részeik nem igyekeznének-e egyforma erővel mind a két föld felé, úgyszólván emelkednének is, esnének is?

FILOTEO Föltéve ezt a lehetetlenséget – ha ugyan lehetetlenség –, másképpen is következtethetünk. De ezt mellőzve, azt mondom, hogy a testek, amelyek egyforma távolságba jutottak a különböző földektől, vagy helyükön maradnak, vagy pedig elhatározzák magukat, hogy az egyik felé törekszenek; erre nézve mozgásuk esést jelent, míg a másakra nézve, amelytől távoznak, emelkedést.

ELPINO De hogyan mozoghatnak az egyik világtest részei a másikhoz, ha mindjárt fajra hasonlóak is? Hiszen azt látjuk,

hogyan az egyik ember részei és tagjai nem illeszthetők egy másik emberhez.

FILOTEO Ez igaz általánosságban; de egyes esetekben az ellenkező is megesik. Mert tapasztalatból tudom, hogy valakinek, aki elvesztette orrát, másnak a húsából varrtak oda egy darabot; éppúgy meg vagyok győződve, hogy valakinek a füle helyére könnyen lehetne másnak a fülét növeszteni.

ELPINO Az ilyen sebészeti műtét nem lehet gyakori.

FILOTEO Nem.

ELPINO Visszatérek a fölvetett kérdésre; szeretném tudni, ha megesne, hogy egy kő a légtenger közepén egyenlő távolságba jutna két földtől, milyen esetben hihetjük, hogy szilárdan megmaradna abban a pontban, és milyen esetben határozná el magát, hogy inkább az egyik, mint a másik világtest felé halad?

FILOTEO Azt mondom, hogy a kő, ha alkatánál fogva nem tartozik jobban az egyik világtesthez, mint a másikhoz, mivel mind a kettő egyforma viszonyban áll hozzá, mivel mind a kettő egyforma vonzóerővel hat rá, habozna elhatározásában, és egyenlő távolságban lévén az ellentétes határoktól, bizonyára helyén maradna; mert hiszen nem tudná magát elhatározni, hogy inkább az egyik, mint a másik felé haladjon; az egyik nem vonzza erősebben a másiknál, az meg az egyikhez nem vonzódik jobban, mint a másikhoz. Ha azonban az egyik rokonabb természetű, s vagy hozzá hasonlóbb, vagy fenntartására alkalmasabb, akkor arra határozza el magát, hogy a legrövidebb úton egyenesen afelé tartson. Mert a legfőbb mozgató elv nem saját szférája és saját világteste, hanem az önfenntartás vágya; így látjuk, hogy a láng is kígyózik a földön, és lefelé kúszik, hogy elérje a legközelebbi helyet, amelyen táplálékot talál; de nem halad a Nap felé, mert ha rajta éled is, viszont ki van téve annak, hogy az úton elalszik.

ELPINO Mit szólsz ahhoz, amit Arisztotelész hozzáfűz, ti. hogy

a részek és rokontestek, bármily távol vannak is egymástól, mégis egészük, illetőleg a hozzájuk hasonló test felé mozognak? FILOTEO Ki nem látja, hogy az minden gondolkodással és észrevevéssel ellenkezik, tekintve, amit az imént mondtunk? A részek, amelyek saját világtestükön kívül kerültek, bizonyára a közeli hasonló test felé mozognak, ha ez nem is az az egész, amelyhez tartoznak; néha meg máshoz, amely fölntartja és táplálja őket, noha fajra nem hasonló; mert a belső hajtó elv nem egy meghatározott helyhez, egy bizonyos ponthoz és saját szférájához való térbeli viszonyából fakad, hanem abból a természetes ösztönből, hogy fölkeresse a legjobb és legalkalmasabb helyet jelen állapotának fölntartására; bármennyire nemtelen is, valamennyi dolognak ez a természetes vágyakozása. Így azok az emberek ragaszkodnak legjobban az élethez és félnek legjobban a haláltól, akik nélkülözik az igazi filozófia fényét s nem ismernek más létet, mint a jelenvalót, és azt hiszik, hogy erre nem következhet más, amely őket megilleti. Mert nem jutottak el annak a megértéséhez, hogy az életelv nem az akciden-
ciákban van, amelyek az összetételből erednek, hanem egy oszt-
hatatlan és múlhatatlan szubsztanciában, amelyhez, ha csak valami meg nem zavarja, nem illik sem az önfölntartás vágya, sem a pusztulás félelme; ez a vágy és félelem csak az összetételre mint ilyenre vonatkozhatik, azaz amennyiben szimmetria, sajátos alkotottság, akcicens. Mert sem a szellemi szubsztancia, amelyet egyesítőnek, sem az anyagi, amelyet egyesítettnek fogunk föl, nem lehetnek alávetve valamiféle változásnak vagy szenvedésnek, ennél fogva nem is keresik önfölntartásukat, s ezért nem ezeket a szubsztanciákat illeti meg a mozgás, hanem az összetetteket. Ezt a fölfogást megérti, aki tudja, hogy a nehézség vagy könnyűség nem illeti meg a világokat, sem részeit, mert azok a különbségek nem abszolútak, hanem relatívak. Továbbá abból a más alkalommal kifejtett fölfogásból,

hogy a világegyetemnek nincs széle, nincs külseje, hanem mérhetetlen és végtelen, következik, hogy a világtestek nem mozoghatnak valamely középpont vagy külső határ irányában egyenes vonalban, mert minden oldal felé kerületükön túl a viszonyuk egy és ugyanaz; ennél fogva csakis részeiknek van egyenes vonalú mozgásuk, mégpedig saját átfogó, tökéletes egészük középpontja irányában. De ezt majd a kellő alkalommal és helyen fogjuk tárgyalni. Visszatérve azonban a szóban forgó kérdéshez, azt mondom, hogy ez a filozófus saját elvei alapján sem tudja igazolni, hogy valamely test bármilyen távolságból képes volna egészéhez visszatérni, vagy a hozzá hasonló testhez jutni, ha az üstökösöket földi anyagból képzelem el, azaz olyan anyagnak, amely kigőzölgés alakjában fölszáll a magasba a tűzgyújtó régiójáig; azok a részek nem képesek aztán leszállni a földre, hanem elragadva az első mozgó erejétől, a föld körül keringenek; pedig nem az ötödik esszenciából valók, hanem nagyon súlyos, összefüggő, sűrű földi testek. Ez világosan kitűnik a nagy időközökben való megjelenésükből és a nagy ellenállásból, melyet az elevenen égő tűzzel szemben kifejtnek, úgy hogy néha egy hónapnál is tovább égnek, amint a mi napjainkban is egyet negyvenöt napon keresztül lehetett látni. Mármostan, ha a távolság nem csökkenti a nehézséget, miért van, hogy az ilyen test nemcsak nem esik a Földre és nem áll szilárdan, de még kering is a Föld körül? Ha azt mondja, hogy hiszen nem magától kering, hanem mert az első mozgó ragadja magával, akkor én meg azt hangoztatom, hogy ugyanígy minden eget és csillagát is magával ragadja az első mozgó, holott azok nem nehezek, nem is könnyűek, nem ugyanabból az anyagból valók. Nem szólok arról, hogy ezeknek a testeknek egészen sajátos mozgásuk van, amely éppen úgy elüt a mindennapi világmozgástól, mint más csillagokétól.

Ez az érv a legjobb arra, hogy őket Arisztotelész saját elveivel

győzzük meg. Hiszen majd egy külön fejtegetésben beszélünk az üstökösök igaz természetéről, amikor is kimutatjuk majd, hogy azok nem a tűz szférájában támadt égések, mert akkor minden oldalról égnének, minthogy tömegük egész felületével bent vannak a melegtől áthevített levegőben, vagy, mint ők mondják, a tűz szférájában: csak hogy mi mindig egy részüket látjuk égésben; ebből pedig következtetjük, hogy az üstökösök egy csillagfajtát alkotnak, amint ezt helyesen fogták föl és mondták a régiek; mégpedig oly csillag az üstökös, amely sajátos mozgásával földünkhöz közeledik, majd tőle távolodik, s közeledtével először növekedni látszik, mintha kigyulladna, távolodásával pedig fogyni látszik, mintha kialudna; nem is mozog a Föld körül, hanem saját mozgása az, amely a Föld mindennapi mozgásának levonásával megállapítható; a Föld pedig saját felületének megfordultával okozza mindazoknak a csillagoknak látszólagos fölkelését és lenyugtát, amelyek kerületén kívül vannak. Az sem lehetséges, hogy ilyen nagy, földi testet ez a híg éter és finom test, amelynek alig van ellenállása, magával ragadja, és természete ellen lebegésben tartsa; ha ez igaz volna, mozgása csupán az első mozgóéhoz volna hasonló, amely őt magával ragadja, s nem utánozná a bolygók mozgását, amelynél fogva majd Mercurius, majd a Hold, majd Saturnus, majd más bolygók természetét tulajdonítják neki. De erről majd más alkalommal, kellő helyen beszélünk. Most elégedjünk meg annyival, amennyi elég Arisztotelész amaz állításának cáfolására, hogy a közelségből és a távolságból nem lehet nagyobb vagy kisebb képességére következtetni annak a mozgásnak, melyet ő sajátosnak és természetesnek nevez; ez ellenkezik az igazsággal, mely nem engedi meg, hogy egy tárgy sajátosságának és természetének mondjunk oly helyzetet, amely neki sohasem lehet megfelelő; s ennél fogva, ha a részek bizonyos távolságon túl eső

térről valaha egészük felé mozognak, nem lehet azt mondani, hogy az ilyen mozgás természetükben rejlik.

ELPINO Aki jól szemügyre veszi, azonnal fölismeri, hogy valamennyi elve ellenkezik a természet igaz elveivel. Azt mondja aztán: *ha az egyszerű testek mozgása sajátos természetű, akkor kell, hogy a különböző világokban levő, ugyanazon fajú egyszerű testek vagy ugyanazon középpont, vagy ugyanazon kerületi pont felé mozogjanak.*

FILOTEO Éppen azt nem fogja tudni sohasem bebizonyítani, hogy ugyanazon különös és egyedi hely felé kell mozogniuk. Mert abból, hogy a testek egy és ugyanazon fajhoz tartoznak, csak az következik, hogy azonos fajú hely s azonos fajú középpont illeti meg őket, ti. saját középpontjuk; de nem szabad és nem lehet arra következtetni, hogy szám szerint is ugyanarra a helyre tartanak igényt.

ELPINO Ezt a feleletet némiképpen maga is sejtette; éppen ezért egész hiábavaló erőlködésével azt igyekszik bebizonyítani, hogy a számbeli különbség nem oka a helyek különbségének.

FILOTEO Általánosságban éppen az ellenkezőjét látjuk. Ámde mondd el, hogyan bizonyítja?

ELPINO Azt mondja, ha a testek számbeli különbözősége oka lehetne a helyek különbözőségének, akkor kellene, hogy mind-egyiknek e föld szám és nehézség szerint különböző részei közül saját középpontja egy s ugyanabban a világban legyen meg. Ez lehetetlen és képtelen, mert akkor, ahány egyedi része van a földnek, annyi középpontja volna.

FILOTEO Nézd meg mármost, mily szegényes ez a bizonyítás. Nézd meg, vajon képes-e csak egy tapodtat is eltéríteni az ellentétes fölfogástól, s nem inkább megerősít-e benne? Ki kételkedik annak az állításnak a helyességében, hogy az egész tömegnek, az egész testnek és élőlénynek csak egy a középpontja, amelyre vonatkoztak, amely felé gyülekeznek, amely által egyesülnek s amelyben az összes részek alapja van; másrészt meg, hogy

relatív szempontból számtalan középpont lehetséges, amennyiben a számtalan részekben mind kereshetünk vagy fölvehetünk egy középpontot? Az emberben mint egészben egy a középpont, mégpedig, mint mondják, a szív; de amellet annyi más középpont van, ahány a testrész, amennyiben a szívnek megvan a maga külön középpontja, a tüdőnek, a májnak is a magáé, a fejnek, a karnak, a kéznek, a lábnak, ennek a csontnak, ennek az érnek, ennek a tagnak, ezeknek a részecskéknek, amelyek azokat a tagokat alkotják, s amelyeknek sajátos és határozott fekvésük van – valamennyinek van egyrészt egy általános középpontja, amely az egész individuumé, másrészt meg egy különös középpontja, amely az individuumnak épp ezen vagy azon részéé.

ELPINO Ha meggondolod, őt úgy is lehet értelmezni, hogy nem mondja egyszerűen: minden résznek van középpontja, hanem, hogy van középpontja, amely felé mozog.

FILOTEO Végeredményben az egészen egyre megy; egy élőlényről ugyanis nem lehet azt mondani, hogy valamennyi része ~~a középpont felé halad, mert ez lehetetlen és képtelen~~; hanem hogy a részek a maguk egységénél és az egésznek alkatánál fogva reá vonatkoznak. Mert az élet és az osztható dolgok összefüggése nem mutatkozik másban, mint a részek egységében; ezeket mindig egy célra vonatkoztatjuk, amely egyszersmind középpontjuk. Így tehát az egésznek alkatánál fogva a részek egyetlen középpontra vonatkoznak, minden egyes tag részecskéi annak alkatánál fogva egy különös középpontra vonatkoznak, úgyhogy a máj az ő részeinek egységéből áll, szintúgy a tüdő, a fej, a fül, a szem és más testrészek is. Láthatod tehát, hogy nemcsak nem helytelen, de a legtermészetesebb dolog, hogy a részek, s ha tetszik, a részecskék számának megfelelőleg sok középpont van; mert ezek közül az egyik a maga alkatát, létezését és megmaradását a többiek megmaradásának, létezés-

sének és alkatának köszöni. Valóban az értelem fellázad azellen, hogy olyan kicsinyességekkel foglalkozzék, amelyeneket ez a filozófus felhoz.

ELPINO Ezt el kell viselni a nagy hírnév következtében, amelyre inkább annál fogva tett szert, hogy nem értik, mint más okból. De kérlek, nézd meg egy kicsit közelebbről, mennyire tetszeleg magának ez az úr ezzel a gyöngé érveléssel. Nézd csak, szinte diadalmaskodva teszi hozzá ezeket a szavakat: *Ha tehát az ellenfél ezeknek a fejtegetéseknek és érveknek nem tud ellentmondani, akkor szükségképp egy középpont és egy látóhatár van.*

FILOTEO Helyesen mondja. Folytasd.

ELPINO Azután azt bizonyítja, hogy az egyszerű mozgások végesek és határoltak; mert erre alapította azt az állítását, hogy a világ egy, és az egyszerű mozgásoknak saját helyük van. Azt mondja tehát: *Minden mozgó bizonyos kezdőponttól bizonyos végpontig mozog; a kezdőpont és a végpont között mindig specifikus különbség van, minthogy minden változás véges; ilyenek betegség és egészség, kicsiség és nagyság, itt és ott; mert az, ami gyógyul, nem bármely célra törekszik, hanem az egészségre. A föld és a tűz mozgásai nem mennek tehát a végtelenbe, hanem bizonyos kezdőpontokból kiindulva bizonyos végpontok felé; mert a mozgás fölfelé más, mint a mozgás lefelé; ez a két hely pedig a mozgások látóhatárai. Íme, így határolt az egyenes vonalú mozgás. Nem kevésbé határolt a körmozgás; mert ez is bizonyos kiindulópont és bizonyos végpont, tehát két ellentét között megy végbe, ha tudniillik a mozgásnak azt a különbségét tekintjük, amelyet a kör átmérője mutat: mert az egész körvonal egyáltalában nem mutat ellentétet – hiszen abban a pontban ér véget, amelyben kezdődik –, ellentétet mutatnak a körmozgás részei, ha tudniillik az átmérő egyik végétől a másikig való mozgást vesszük tekintetbe.*

FILOTEO Hogy a mozgás milyen értelemben határolt és véges, azt senki sem tagadja, s abban senki sem kételkedik; de hamis az az állítás, hogy van egy abszolút értelemben meghatározott

fent és lent, amint már többször mondtuk és bizonyítottuk. Mert minden dolog különbség nélkül mozog ide vagy oda, ahol önfenntartásának helye van. Szerintünk – még ha Arisztotelész és más hasonlók elveit vesszük is alapul –, ha a Föld szféráján alul más test volna, a Föld részei csak erőszakosan maradnának ottan, s természetesen szállnának onnan fölfelé. Arisztotelész bizonyára nem tagadná, ha a tűz részei annak szférája fölött volnának – mint teszem ott, ahol ők a Mercurius egét vagy kupoláját veszik föl –, természetesen szállnának lefelé. Miután megfontoltátok, hogy minden test, bárhol van és bárhova mozog, amennyire lehet, megtartja és fölkeresi önfenntartása helyét, belátjátok azt is, hogy az ő meghatározásaik a fentről és letről, a nehézről és könnyűről mennyire felelnek meg a természetnek. Bármennyire igaz, hogy a dolgok középpontjaik körül bizonyos kiindulópontoktól bizonyos végpontokhoz mozognak, s hogy minden mozgás, akár kör, akár egyenes vonalú, két ellentétes pont között megy végbe: mindamellett nem következik ebből, hogy a világegyetem véges nagyságú, sem pedig, hogy csak egy világ van; ~~s nem nyer cáfolatot, hogy abszolút értelemben végtelen mozgást idéz elő ama szellem bármely egyes aktusa,~~ amely, mint mondani szoktuk, létrehozója és lakója ennek az összetételnek, egységnek és életnek, és amely egymás után végtelen sok jelenségben nyilatkozik meg. Megállhat tehát az az állítás, hogy minden mozgás véges – ha tudniillik a jelenvaló mozgásról van szó, s nem az egyes világok abszolút értelemben és egészben vett mozgásáról –, s hogy végtelen sok világ van; mert hiszen, ahogyan a végtelen sok világ mind véges, és régiójuk is véges, úgy mindegyikük mozgása, valamint a részüké is, előírt határok között megy végbe.

ELPINO Helyesen mondod, de ő az előbbihez egy érvet fűz hozzá, amellyel, anélkül hogy belőle olyasmi következne, ami ellenünk szól, vagy ami az ő bizonyítását támogatná, arról akar

meggyőzni, hogy *a mozgás nem végtelen, mert a föld és a tűz, minél jobban közelednek szférájukhoz, annál gyorsabban mozognak; ennél fogva, ha a mozgás végtelen volna, a sebességnek, könnyűségnek és nehézségnek is végtelennek kellene lennie.*

FILOTEO Vájlék egészségére.

FRACASTORIO Vájlék. De nekem ez kicsinyes játéknak tetszik; mert ha az atomok egymás után következő időszakokban a terek egymásutánján keresztül végtelen mozgást végeznek, amennyiben majd az egyik helyről ki- és a másokra beáramolva, majd ehhez vagy ahhoz az összetételhez kapcsolódva, majd ehhez vagy ahhoz az alakulathoz csatlakozva, a világegyetem végtelen térségét járják be: akkor valóban végtelen térbeli mozgásuk van, végtelen térségen futnak át, és végtelen sok változást szenvednek. De ebből nem következik, hogy végtelen nehézségük, könnyűségük vagy sebességük volna.

FILOTEO Mellőzzük az első, elemi részek mozgását, és csupán a legközelebbi részekét vegyük szemügyre, amelyek a létező, vagyis a szubsztancia bizonyos meghatározott fajává alakultak, ~~pl. a földrészecskék mint olyanok mozgását.~~ Ezekről valóban azt kell mondani, hogy a világokban, melyek vannak, s azokban a régiókban, melyekben mozognak, természettől kapott formájukban csakis bizonyos kiindulóponttól bizonyos végponthoz mozognak. Ebből pedig nem több joggal lehet így következtetni: tehát a világegyetem véges és a világ egy – mint így: tehát a majmok farkok nélkül jönnek a világra, tehát a baglyok éjjel szemüveg nélkül látnak, tehát a denevérek gyapjút szőnek. Továbbá ezekről a részekről szólva, sohasem lehet így következtetni: a világegyetem végtelen, végtelen sok világ van; ennél fogva a Föld valamelyik része a végtelenségig mozoghat, és végtelen nagy vonzóerővel és végtelen nagy nehézséggel siethet egy végtelen távolságban levő másik föld felé. Lehetetlen pedig ez a végtelen mozgás két okból. Az egyik az, hogy mivel a világ-

egyetem ellentétes testekből és elvekből áll, az ilyen rész nem mozoghatna sokáig az éterrégióban, mert csakhamar legyőzné a vele ellentétes test, és oly állapotba jutna, hogy nem is mozogna többé mint föld; az a szubsztancia ugyanis nem föld többé, mert hiszen az ellentétes test győzelme által megváltoztatta természetét és külsejét. A másik az, amit általánosságban látunk, hogy végtelen távolságra nézve a testek elvesztik nehézségüket és könnyűségüket, mert a részeknek ez a vonzódása egyedül saját világtestük régióján belül lehetséges; ha a részek azon a régió kívül kerülnek, nem mozognak többé egészük felé, amint hogy a nedves fluidumok is, melyek az élő szervezetben a külső részekről a belsőkhöz, a felsőktől az alsókhoz és megfordítva keringenek, ha elhagyják a szervezetet, még ha érintkeznek is vele, elvesztik természetes erejüket és vonzódásukat. A vonzóerő tehát akkora térségen keresztül hat, amelynek mértéke a világtest régiójának középpontjától a kerületéig húzható félátmérő; a kerületben a nehézség a legkisebb, a középpontban a legnagyobb; közbül pedig az egyikhez vagy a másikhoz való közelség foka szerint kisebb vagy nagyobb. Kiviláglik ez a mellékelt szemléltetésből; *A* jelenti a régió középpontját, ahol, közönséges szóval, a kő sem nem nehéz, sem nem könnyű; *B* jelenti a régió kerületét, ahol ugyancsak nem nehéz, nem is könnyű, hanem nyugalomban marad – ebből megint kiderül a legnagyobbnak és legkisebbnek egybeesése, amint ezt az *Elvről, Okról és Egyről* szóló mű végén bebizonyítottuk –; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, jelentik a közbeeső terek különbségeit;

- B* 9 nem nehéz, nem is könnyű.
 8 legkevésbé nehéz, legkönnyebb.
 7 jóval kevésbé nehéz, jóval könnyebb.
 6 kevésbé nehéz, könnyebb.
 5 nehéz, könnyű,

- 4 nehezebb, kevésbé könnyű,
  - 3 jóval nehezebb, kevésbé könnyű,
  - 2 legnehezebb, legkevésbé könnyű.
- A 1 nem nehéz, nem is könnyű.

Látjátok már most, mennyire nem képes valamely föld a másik felé mozogni, ha még a részek sem mutatnak ilyen vonzódást, ha kívülkerülnek saját területükön.

ELPINO Szerinted ez a terület határolt?

FILOTEO Mindenesetre, de csak ami a legnagyobb nehézséget illeti, melynek székhelye a legnagyobb részben, vagy, ha úgy tetszik – minthogy az egész földgömb nem nehéz nem is könnyű –, az egész földben van. Azonban, ami a nehéznek és könnyűnek közbeeső különbségeit illeti, azt mondom, hogy ilyen annyifélet kell fölvenni, ahányfélék lehetnek a legnagyobb és a legkisebb nehéz közt gondolható különböző részek súlyai.

ELPINO Ezt a lépcsőfokozatot tehát okkal-móddal kell értelmezni.

FILOTEO Akiben van szellem, magától is tudja majd, hogyan kell értelmezni. Arisztotelész érveire nézve, amelyeket idéztél, eleget mondtunk. Lássuk mármost, ezeken kívül fölhoz-e még valamit a következőkben.

ELPINO Engedd meg, kérlek, hogy erről holnap beszéljünk; mert vár rám Albertino, aki szeretne holnap ide eljönni hozzád. Azt hiszem, hogy tőle hallhatnád mind a legmerészebb érveket, amelyeket az ellentétes fölfogás mellett föl lehet hozni, mert ő nagyon járatos az uralkodó filozófiában.

FILOTEO Legyen tetszésed szerint.

ÖTÖDIK PÁRBESZÉD

ALBERTINO, a beszélgetés új résztvevője.

ALBERTINO Szeretném tudni, micsoda kísértet, micsoda hallatlan monstrum, micsoda különös ember, micsoda rendkívüli agyvelő ez; miféle újságokkal hozakodik elő, vagy pedig miféle elavult és régi dolgokat újít föl, miféle levágott gyökerek hajtanak ki újra ebben a mi korunkban.

ELPINO Bizony levágott gyökerek, amelyek újra kihajtanak, régi dolgok, amelyek visszatérnek, rejtett igazságok, amelyek feltáruznak, új világosság, amely hosszú éjszaka után támad megismerésünk szemhatárán, és lassan-lassan belátásunk deléhez közeledik.

ALBERTINO Ha nem ismerném Elpinót, majd mondanék valamit.

ELPINO Mondhatsz, ami neked tetszik; ha szellemed olyan, amilyennek hiszem, igazat adsz majd neki, miként én; ha szellemed jobb, mint amilyennek tartom, még hamarább és még inkább fogsz vele egyetérteni, s remélem, hogy így lesz. Mert hiszen, akiknek nehéz az uralkodó filozófia és közönséges tudomány, akik még tanulók és kevésbé járatosak abban – ha ők maguk nem is így ítélik meg magukat, mert hiszen az önismeret ritka dolog –, azok nem egykönnyen fognak megtérni a mi fölfogásunkhoz; ezeknél győz az egyetemes hit, és főleg diadalmaszkodik azoknak az íróknak a tekintélye, akik kezükön megfordulnak, mert csodálattal vannak azok magyarázóinak hírneve iránt. De a többiek, akik jól ismerik az említett filozófiát, s eljutottak odáig, hogy nem kénytelenek többé életük hátralevő idejét arra fordítani, hogy megértsék, más mit mondott, hanem képesek a maguk szemével látni és a maguk eszével gondolkodni

– azok behatolnak minden zugba, és mintha Argusok lennének, a különböző ismereteken megedződött látással, ezer kapun át a maga meztelenségében tudják azt szemlélni; azok, minél közelebb jutnak hozzá, annál jobban megtanulnak majd különbséget tenni aközött, amit az ember hisz és azért tart igaznak, mert csak a távolból látja, s a szokásnak és általános fölfogásnak engedelmeskedik, és aközött, ami valóban bizonyos és amit azért kell annak venni, mert a dolgok igazságában és lényegében gyökerezik. Ezt a filozófiát persze bajosan fogják helyeselni azok, akik nincsenek természetes ésszel megáldva, vagy akiknek nincs legalább közepes képzettségük a különböző tudományokban, és nem képesek annyira sem mélyen gondolkodni, hogy különbséget tudnának tenni aközött, ami a hiten alapszik, és aközött, ami igaz elvek evidenciájára támaszkodik; mert nem egy dolognak olyan elve van, amely közelebbről tekintve lehetetlen és természetellenes következményekhez vezet. Nem szólok azokról az alantas és kufár szellemekről, akik keveset vagy semmit sem törődve az igazsággal, megelégszenek azzal a tudással, amit közönségesen tudásnak tartanak; akik csak kevésbé barátjai az igazi bölcsességnek, de azért a bölcs hírére és hírnevére vágyódnak; akik csak a látszatra törekszenek és nem a lényegre. Mondom, bajosan fog tudni választani a különböző vélemények és olykor ellentmondó fölfogások között, akinek nincs róluk biztos és helyes ítélete. Nehezen tud majd ítéletet mondani, aki nem képes összehasonlítást tenni ezek meg amazok, az egyik meg a másik között. Nemigen tudja összehasonlítani a különfélekét, aki nem fogja föl a köztük levő különbséget. Nagyon nehéz megérteni, miben különböznek és térnek el ezek amazoktól, ha rejtve van mindegyik lényege és mivolta. Ez pedig sohasem lehet magától értetődő, hacsak nem nyilvánvaló a maga okai és elvei által, amelyeken alapszik. Tehát csak azután, hogy az ész szemével megtekintetted és logikus gondol-

kodással megvizsgáltad az alapokat, elveket és okokat, amelyeken a különböző és ellentétes filozófiák nyugszanak; megnézted mindegyik természetét, mivoltát és sajátosságát; ellenőrizted őket az ész mérlegével; összehasonlítottad őket egymással; fölismerted a különbséget ezek meg amazok között és helyesen ítélted meg őket – csak azután leszel abban a helyzetben, hogy habozás nélkül egyetérts az igazsággal.

ALBERTINO Üres és ostoba fölfogások ellen csak üres és ostoba ember tüzeskedik, mondja Arisztotelész, a fejedelem.

ELPINO Ez nagyon szépen hangzik. De, ha jól vigyázol, ez a fölfogás és tanács éppen az ő saját tanításával szemben igazolódik be, mert bizony kiséül majd, hogy az ostoba és üres. Aki helyesen akar ítélni, annak meg kell tudnia szabadulni a vakon hívés szokásától; annak két ellentmondó véleményt egyformán lehetségesnek kell tartania, s teljesen el kell vetnie azt az elfogultságot, amelyet születésétől fogva magába szívott: azt is, amely a közfelfogást oltja belénk, valamint azt is, amely ellenkezésbe hoz a tömeggel, midőn a filozófia révén újjászületünk, és oly tudósok nézeteit fogadjuk el, akiket egy más korszakban egy másik sokaság bölcseknek tartott. Azt akarom mondani, hogy, amikor ellentét merül föl a mi korunk tudósai és mások között, akiket más tömegek és más korszakok tartottak tudósoknak, akkor, ha helyesen akarunk ítélni, emlékezetünkbe kell idézni magának Arisztotelésznek a mondását, ti. azt, hogy olykor könnyelműen elvetünk egy véleményt, mert nem minden oldalról néztük meg a dolgokat; továbbá, hogy egy balítélet a megszokás erejénél fogva olyannyira meggyőződésünkké válhat, hogy a lehetetlen nekünk szükségszerűnek tetszik, a valószínűt és szükségszerűt pedig lehetetlennek látjuk és fogjuk föl. S ha ilyesmi megeshet a már magukban nyilvánvaló dolgokban, mi történhet még olyanokban, amelyek kétségesek, s kevésbé biztos elvektől és nem egészen szilárd alapvetéstől függnék?

ALBERTINO A kommentátor Averroész és sokan mások úgy vélekedtek, hogy senki sem tudhat olyat, amit Arisztotelész nem tudott.

ELPINO Averroész és az az egész nagy sokaság szellemileg oly mélyen állottak, és oly sűrű sötétségben leledzettek, hogy számukra a legmagasabb és a legvilágosabb, amit láttak, Arisztotelész volt. Ha tehát ő és mások, akik hasonló véleményt hangoztatnak, helyesebben akartak volna szólni, azt kellett volna mondaniuk, hogy Arisztotelész – az ő szemükben isten; ez természetesen nem annyira Arisztotelésznek vált volna dicsőségére, mint amennyire az ő szegényességüket bizonyítaná; mert az ő ítéletük éppannyira találó, mint a nőstény majomé, amely a saját fiait a világ legszebb teremtményeinek tartja és az apamajmot a föld legkecsesebb hímének.

ALBERTINO *Parturiunt montes.*

ELPINO Majd meglátod, hogy nem egeret szülnek.

ALBERTINO Sokan irányították nyilaikat és ostromgépeiket Arisztotelész ellen; de erődítményeik leomlottak, nyilaik eltompultak, íjjaik összetörték.

ELPINO Mi történhet, ha az egyik üresség harcol a másik ellen? Az egyik lebírja a többit mind; de ezért mégsem kevésbé üres; s végül nem leplezi és győzi-e le az igazság?

ALBERTINO Állítom, hogy lehetetlen Arisztotelészt érvekkel megcáfolni.

ELPINO Ez nagyon is elhamarkodott állítás.

ALBERTINO Nem hangoztatnám, ha nem tanulmányoztam volna igen alaposan és behatóan Arisztotelész tanítását. S ebben annyira nem találok semmi tévedést, hogy szerintem minden nézete isteni eredetre vall; s azt hiszem, hogy nem lehet benne találni mást, mint amit én találtam.

ELPINO Így hát te mások gyomrát és agyát a magadé szerint ítéled meg, és azt hiszed, hogy ami neked lehetetlen, másnak

sem lehetséges. Vannak a világon olyan szerencsétlenek, akik mellé azonfelül, hogy minden jónak híján vannak, a végzet oly Erinnüsztt és pokoli fúriát adott örök kísérőül, amelynek biztatására a maró irigység sötét fátylával önként eltakarják szemüket, hogy ne lássák saját meztelenségüket, szegénységüket és nyomorúságukat s mások ékességeit, gazdagságát és boldogságát; ezek inkább piszkos és büszke szegénységben senyvednek el, és inkább a makacs tudatlanság szemétje alá temetkeznek, sem hogy új tanításhoz lássák őket megtérni, amivel, hitük szerint, bevallanák, hogy eddigelé maguk is, vezetőjük is tudatlanok voltak.

ALBERTINO Azt akarod tehát, *verbi gratia*, hogy tanítványául szegődjem neki, én, egy doktor, akit elismer ezer akadémia, aki nyilvánosan tanítottam a filozófiát a világ első egyetemem? S most megtagadjam Arisztotelészt, és taníttassam magamat a filozófiában ilyentől?

ELPINO Ami engem illet, aki nem vagyok doktor, hanem laikus ember, én szívesen taníttatom magamat; szeretek tanulni, nem mint az, aminek lennem kellene, hanem mint az, ami nem vagyok; mesterül fogadnám nemcsak őt, hanem bárki mást, akit az istenek számomra rendeltek, s akinek megértenie adták azt, amit én nem értek.

ALBERTINO Tehát újra iskolás fiúvá akarsz tenni?

ELPINO Ellenkezőleg, azt akarom, hogy ne légy az többé.

ALBERTINO Nagyon köszönöm szívességedet, hogy igyekszel engem előbbre vinni és műveltebbé tenni, s e meggyötört embernek hallgatójává akarsz tenni, akiről mindenki tudja, mennyire gyűlölik az akadémiákon, mennyire ellensége az uralkodó tanoknak, akit kevesen dicsérnek, senki sem ismer el s mindenki üldöz.

ELPINO Valóban mindenki, csak hogy miféle emberek; valóban kevesen dicsérik, csak hogy a legjobbak és legbátrabbak; igaz,

ellensége az uralkodó tanoknak, de nem azért, mert tanok vagy mert uralkodók, hanem mert hamisak; az akadémiák gyűlölik, mert hiszen aki velük ellenkezik, azt nem szeretik; meggyötört, mert a sokaság ellensége annak, aki rajta kívül áll; s aki kiemelkedik, az sokak céltáblája. Hogy pedig helyesen jellemezzem, azt mondom, hogy ami spekulatív dolgok tárgyalását illeti, sokkal szívesebben tanul, mint tanít; szívesebben hall meg új dolgokat, és jobban örül, ha megtudja, hogy te akarod őt tanítani (persze, ha valami eredményt remélhet), mintha azt mondd, hogy tőle akarsz tanulni; mert az ő vágyakozása inkább a tanulás, mint a tanítás, s nagyobb hivatást érez ahhoz, mint emehhez. De íme, éppen itt jön Fracastorióval együtt.

ALBERTINO Hozott Isten, Filoteo.

FILOTEO Légy üdvöz.

ALBERTINO Ha eddig széna, szalma volt az étkem,
Mint birkának, baknak, ökörnek, szamárnak,
lónak,
Hozzád jövök most én is tanulónak,
Talán majd megjavítom nálad éltem.

FRACASTORIO Isten hozott.

ALBERTINO Egész mostanáig oly kevésre becsültem állításaidat, hogy nem tartottam méltóknak a meghallgatásra, még kevésbé a feleletre.

FILOTEO Ugyanígy ítélték én is első éveimben, amikor még Arisztotelészben voltam nyakig elmerülve. Most, miután többet láttam és elmélkedtem, és érettebb ésszel kell tudnom megítélni a dolgokat, talán az esett meg velem, hogy elvesztettem eszemet. Minthogy pedig ez olyan betegség, amelyet senki sem vesz kevésbé észre, mint a beteg maga, én, inkább csak gyanítva, hogy a tudásból a tudatlanságba estem, nagyon örvendek, hogy olyan orvosra akadtam, akit mindenki képesnek tart arra, hogy megszabadítson engem ettől a nyavalyától.

ALBERTINO Természet, emberelme mit sem ér,

Ha a betegség már a csonthoz ér.

FRACASTORIO Kérlek, uram, tapintsd meg előbb pulzusát, és nézd meg vizeletét; mert azután, ha nem sikerül a gyógyítás, elfogadjuk ítéletét.

ALBERTINO Megtapintom pulzusodat oly módon, hogy megnezem, miképpen tudod magadat kivágni néhány érvel szemben, amelyeket most mindjárt kifejtek előtted, s amelyekből szükségszerűen következik, hogy több világ lehetetlen; annál kevésbé lehetséges végtelen sok világ.

FILOTEO Nagyon lekötelezel majd, ha ezt bebizonyítod; sőt, ha nem sikerül is, akkor is adósod leszek, amennyiben megerősítesz a magam meggyőződésében. Mert téged valóban olyannak tartalak, hogy általad mintegy szembesülök az ellentétes fölfogás egész erejével, s mivel teljesen járatos vagy a közönséges tudományokban, könnyűszerrel megítélheted, mekkora különbség van azok alapjainak és épületeinek szilárdsága és a mi elveinké között. Mármostan add elő megszakítás nélkül érveidet, fejtsd ki mindegyiket kedved szerint; hozd föl mindazokat, amelyeket a legbiztosabbaknak és legfontosabbaknak tartasz, s amelyek bizonyító ereje szerinted a legnagyobb.

ALBERTINO Megteszem. Először is tehát ezen a világon kívül nincs sem tér, sem idő, mert azt mondják, hogy van egy első ég és első test, amely tőlünk a legtávolabb van és első mozgó; ezért megszokás alapján égnek nevezzük a világ legmagasabb szemhatárát, ahol valamennyi mozdulatlan, szilárd és nyugalmas dolog van, amelyek a szférák mozgató intelligenciái. Ha továbbá a világot égi és elemi testre osztjuk, akkor ez határolt és átfogott, amaz határoló és átfogó; a világegyetem elrendezése pedig olyan, hogy a vastagabb test fölött finomabb test van, a tűz domborúsága fölött pedig, ahova a Nap, a Hold és más csillagok vannak erősítve, egy ötödik esszencia foglal helyet; ez pedig

nem mehet a végtelenbe, mert akkor lehetetlen volna elérnie az első mozgót; másrészt nem kerülhetnek föléje a többi elemek; mert akkor ezek kerületbeliek volnának, s így az elpusztíthatatlan és isteni testet átfognák és magukban foglalnák az elpusztíthatók. Ez pedig lehetetlen: mert az istenit megilleti a forma és tevékenység s ennek következtében az, hogy átfogó, alakító és határoló, nem pedig, hogy határolt, átfogott és alakított legyen. Azután így érvelek Arisztotelésszel: *ha ezen az égen kívül még van valamilyen test, ez vagy egyszerű, vagy összetett; bármilyennek mondd is, azt kérdem tovább, vajon természetesen van-e a maga helyén, vagy véletlenül és erőszak következtében. Bebizonyítjuk, hogy ott nincs egyszerű test; mert nem lehetséges, hogy szférikus test helyet cseréljen; mert ahogyan lehetetlen, hogy középpontját változtassa, úgy nem lehetséges, hogy helyzetet cseréljen; mert hiszen csakis erőszak következtében kerülhet más helyzetbe; erőszak pedig nem lehet benne, sem aktív, sem passzív módon. Hasonlóképpen nem lehetséges, hogy az égen kívül egyenes vonalban mozgó egyszerű test legyen: akár nehéz, akár könnyű, nem lehet ott természetesen, mert hiszen ezen egyszerű testek helyei mások, mint azok a helyek, amelyekről azt tartják, hogy a világon kívül vannak. Azt sem lehet mondani, hogy véletlenül van ott; mert akkor más testeknek természetesen kellene ott lenniök. Ha mármost bebizonyítottuk, hogy nincsenek egyszerű testek azokon kívül, amelyek e világ összetételében szerepelnek és a térbeli mozgás három faja szerint képesek mozogni: akkor következik, hogy a világon kívül nincs más egyszerű test. Ha így áll a dolog, akkor lehetetlen az is, hogy ott valamilyen összetett test van; mert ez egyszerűekből keletkezik, és ilyenekre bomlik szét. Így hát nyilvánvaló, hogy nincs sok világ; mert az ég egyetlen, tökéletes és befejezett, amelyhez nincs és nem lehet hasonló. Ebből következik, hogy ezen a testen kívül nem lehet tér, sem teli, sem üres, és nem lehet idő. Nincs rajta kívül tér; mert ha ez teli volna, akkor testet tartalmazna, vagy egyszerűt, vagy összetettet; márpedig azt mondtuk, hogy az égen kívül nincs test, sem egyszerű, sem összetett. Ha üres, akkor az üresnek fogalma*

szerint – ezt oly térként határozzuk meg, amelyben lehet test – lehet ott valamilyen test; csak hogy bebizonyítottuk, hogy az égen kívül nem lehet test. Nincs rajta kívül idő; mert az idő a mozgás száma; mozgása csak testnek van; ahol tehát nincs test, ott nincs mozgás, nincs sem száma, sem mértéke a mozgásnak; ahol ez nincs, ott nincs idő. Bebizonyítottuk tehát hogy a világon kívül nincs test, s ennek következtében bebizonyítottuk azt is, hogy ott nincs sem mozgás, sem idő. Ha így áll a dolog, akkor nincs ott sem időben létező, sem mozgó; s ennek következtében a világ egy.

Másodszor a mozgató egységéből szükségképpen következik a világ egysége. Általánosan elfogadott dolog, hogy a körmozgás valóban egy, egyforma, kezdet és vég nélkül való. Ha egy, akkor csakis egyetlen oknak lehet eredménye. Ha tehát egy az első ég, ezalatt meg a többi ég van, amely mind egy rendbe sorakozik, akkor csak egy lehet a kormányzó és mozgató. Mivel ez anyag-talan, nem sokszorosítható szám szerint az anyag által. Ha a mozgató egy, egy mozgatótól meg csupán egy mozgás származhatik, a mozgás pedig – akár összetett, akár nem – csakis egy mozgóban van, mely vagy egyszerű, vagy összetett, akkor következik, hogy a mozgó világegyetem egy. Ennélfogva nincs több világ.

Harmadszor a mozgó testek helyeiből is szükségképpen következik, hogy a világ egy. Három faja van a mozgó testeknek: vagy általánosságban nehezek, vagy általánosságban könnyűek, vagy semlegesek; azaz föld és víz, levegő és tűz, és ég. Ennek megfelelően a mozgó testek helyei is háromfélék: a legalsó és a középponti rész, amely felé a legnehezebb test halad; a legfelső rész, amely attól legtávolabb van; s a közbeeső rész, amely a legalsó és legfelső között van. Az első testfaj nehéz; a második sem nehéz, sem könnyű; a harmadik könnyű. Az első a középponthoz tartozik, a második a kerülethez, a harmadik a térhez, amely a kettő között van. Van tehát egy alsó hely, amely felé bármily világból valamennyi nehéz test mozog; van egy felső

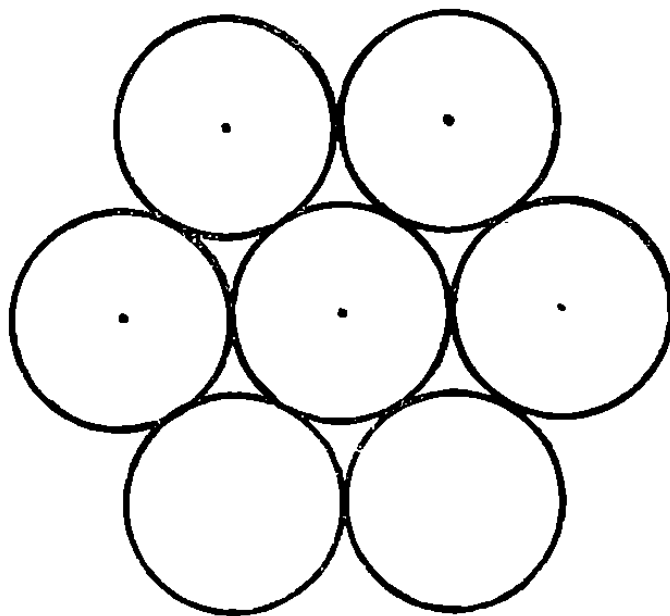
hely, amelyre bármily világból valamennyi könnyű test vonatkozik; ennél fogva van olyan hely, amelyen bármely világnak az ege forog. Ha már mostan csak egy ilyen hely van, akkor csak egy a világ és nem több.

Negyedszer, tegyük föl, hogy van több középpont, amely felé a különböző világo kból a nehéz testek mozognak, s több kerület, amely felé a könnyű mozog, s hogy a különböző világo k eme helyei nem faj, hanem csakis szám szerint különböznek. A távolság az egyik középpont és a másik között akkor nagyobb volna, mint a középpont és a szemhatár között; azonban a középpontok egyeznek faj szerint; a középpont és kerület meg ellentétesek. A faj szerint egyezők között tehát nagyobb térbeli távolság volna, mint az ellentétesek között. Ez ellenkezik az ilyen ellentétek természetével; mert ha azt mondják, hogy az első ellentétek a legtávolabb esnek egymástól, ez főleg a térbeli távolságra vonatkozik, amelynek meg kell lennie érzékelhető ellentétek között. Látjátok tehát, mi következik abból, ha fölteszük, hogy több világ van. Mert az ilyen föltevés nemcsak hamis, hanem lehetetlen.

Ötödször, ha faj szerint több hasonló világ van, akkor ezek szükségszerűen vagy egyenlők, vagy legalább – ami a szóban forgó kérdésre nézve egyre megy – hasonló nagyságúak; ha így áll a dolog, akkor nem érintkezhet a miénkkel több világ hatnál; mert egymásba hatolás nélkül csakis hat gömb érintkezhet egygyel, valamint a vonalak metszése nélkül nem több, mint hat egyenlő kör érinthet egyet (l. az 5. ábrát). Ilyen körülmények között megtörténne, hogy több látókör, ugyanannyi pontban – amelyben hat külső világ érinti ezt a mi világunkat, vagy mást – sorakozna egyetlen középpont köré. Mivel azonban a két első ellentét ereje szükségképpen egyenlő, ebből az elrendezésből még egyenlőtlenség következik, azért a felsőbb elemek hatalma-

sabbak volnának az alsóknál, azok győzedelmeskednének ezek fölött, s ezzel ez a tömeg megbomlana.

Hatodszor, ha a különböző világok körei csak egyetlen pontban érintkeznek, akkor szükségképpen kell hogy tér maradjon az egyik meg a másik szféra körének domborúsága között; ezt a

5. ábra

tért azután vagy kitölti valami, vagy nem. Ha kitölti valami, ez nem lehet természetére nézve olyan elem, amely távol van a kerület domborúságától; mert, mint látni, az ilyen tér háromszögletű, három ívvonal határolja, amelyek három világ kerületének a részei; ennél fogva a középpontja távolabb van a szögletekhez közelebb eső részekről, legtávolabb pedig maguktól a szögletektől, amint egészen világosan látni. Így hát annak a térnek a kitöltésére új elemeket és új világot kell kigondolni, amelyek különböznek ezeknek az elemeknek és világnak a természetétől. Vagy pedig szükségképpen üres tért kell föltennünk, amelyet viszont lehetetlenségnek tartunk.

Hetedszer, ha több világ van, ezek száma vagy véges, vagy

végtelen. Ha végtelen, akkor valóságos végtelennel állunk szemben, amit sok érv miatt lehetetlennek tartunk. Ha véges, akkor szükségképpen határozott is. Ha ilyen, akkor megint azt kutatjuk: miért éppen annyi van, miért nem több vagy kevesebb? miért nincs még, hogy kijöjjön ez vagy az a kerek szám? páros avagy páratlan számúak-e? miért inkább az egyik, mint a másik? vagy miért nem tömörült az egész anyag, amely több világra oszlott, egy világgá, holott az egység, a többi körülmény azonossága mellett, jobb a sokaságnál? az anyag, amely négy vagy hat vagy tíz földre oszlik, miért nem inkább egyetlen nagy és tökéletes gömb? Ahogy tehát a véges szám inkább lehetséges, mint a végtelen, úgy az egység ésszerűbb és természetesebb, mint a sokaság vagy többség.

Hetedszer: a természet, mint látjuk, mindenben mértéket tart; mert, amint egyrészt nem fukarkodik a szükséges dolgokkal, másrészt nem hoz létre fölöslegeset sem. Minthogy mármost meg tudja valósítani a mindenséget ama művek által, melyek ebben a világban vannak, nincs semmi ok, bármit gondolunk is ki, hogy mások legyenek.

Nyolcadszor, ha végtelen sok vagy egynél több világ volna, főleg azért volna így, mert isten megteremtheti őket, vagy legalább, mert istentől függhetnek. De bármennyire igaz is ez, mégsem lehet ebből létezésükre következtetni; mert isten aktív képességén kívül szükséges még a dolgok passzív képessége. Ugyanis, hogy valami a természetben létrejöjjön, ahhoz nem elegendő az abszolút isteni képesség; mert hiszen nem minden aktív képesség változik passzívvá, hanem csupán az, amelynek egy megfelelő szenvedő szubsztrátuma van, azaz olyan, amely a hatóerő egész tevékenységét képes befogadni. Ily módon semmiféle okozat nem áll arányban az első okkal. A világ természetéhez tartozik tehát, hogy nem lehetséges több egynél, noha isten egynél többet képes teremteni.

Kilencedszer, a világok sokasága nem is ésszerű dolog, mert a különböző világok között nem volna meg az az erkölcsi közösség, amely a társadalmi életben fönnáll; az istenek tehát, akik a különböző világokat teremtették, nem cselekedtek volna helyesen, ha azok polgárait nem részesítik a kölcsönös érintkezés javaiban.

Tizedszer, a világok sokasága akadályt gördítene mindegyik mozgató vagy isten munkája elé; minthogy ugyanis a szférák szükségképpen érintkeznek egy pontban, az egyik nem mozoghatna a másik felé, és az istenek csak nehezen irányíthatnák a világot mozgásában.

Tizenegyszer, az egységből nem származhat az individuumok többsége, kivéve az anyag megoszlásának aktusa útján, amelyen a természet megsokszorozódik; ez pedig nem más, mint a nemzés aktusa. Ezt tanítja Arisztotelész valamennyi peripatetikussal. Egy fajhoz tartozó individuumok sokasága csakis a nemzés aktusa által jöhet létre. Csakhogy azok, akik anyag és forma szerint ugyanazon fajú világokról beszélnek, nem mondják, hogy az egyik átváltozik a másikká, sem pedig, hogy nemzés útján jött létre a másiktól.

Tizenkettyszer, a tökéleteshez semmit sem lehet hozzátenni. Ha tehát ez a világ tökéletes, akkor bizonyára nem követeli, hogy egy másik csatlakozzék hozzá. A világ tökéletes, először mint egyfajta összefüggő, amely nem határolódik egy másik fajta összefüggővel; mert a matematikailag oszthatatlan pont mozgása vonalt hoz létre, amely az összefüggő első fajtája; a vonalé felületet, amely az összefüggő második fajtája; a felületi testet, amely az összefüggő harmadik fajtája. A test már nem megy át egy másfajta összefüggőbe; hanem, ha része a világegyetemnek, akkor más testtel határolódik; ha maga a világegyetem, akkor tökéletes, s csakis magamagával határolódik. Ha tehát a világegyetemnek tökéletesnek kell lennie, akkor

ez a világ egy. – Ezt a tizenkét érvet akartam egyelőre fölhozni, Ha ezekre kielégítő feleletet tudsz adni, akkor azt mondom, hogy valamennyire nézve kielégítettél.

FILOTEO Aki egy tételt szándékozik megvédeni, Albertinóm, az, ha nem teljesen együgyű, szükségképpen megvizsgálja előbb az ellentétes érveket; aminthogy ostoba katona volna az, aki feladatául kitűzné egy erősség megvédését anélkül, hogy előbb szemügyre ne venné a környezetet és a helyeket, ahonnan azt meg lehet támadni. A tőled fölhozott érvek (ha ugyan érveknek mondhatók) általánosan ismertek, hiszen több alkalommal sokan ismételten hangoztatták. Valamennyiükre igen meggyőző feleletet fogsz kapni, csak hogy előbb meg kell vizsgálni egyrészt ezeknek az érveknek alapját, másrészt a mi állításunk módját. Mind a kettő világos lesz számodra a sorrend által, amelyet a feleletemben követek; ez csak néhány szóból áll majd; mert ha még valami magyarázatra volna szükség, azt Elpinóra bízom, aki majd azt feleli neked, amit tőlem hallott.

ALBERTINO Győzz meg előbb, hogy ez gyümölcsöző lesz rám nézve, s nem hagyja kielégítetlenül tudásvágyamat; s hogy semmiképpen nem fogom megbánni, ha előbb téged hallgatlak, aztán őt.

FILOTEO Okos és biztos ítélettel bíró embereknek, akik közé téged is számítalak, elég, ha csak megmutatjuk a vizsgálódás szempontját; mert ők aztán maguktól is elmélyednek, hogy megítélhessék, mily úton-módon lehet eljutni az egyik vagy a másik ellentmondó vagy ellentétes állításhoz. Ami tehát első kételyedet illeti, azt mondom, hogy az az egész gépezet összeomlik, ha föltesszük, hogy a köröknek és egeknek ama megkülönböztetései semmisek, s hogy a csillagok ebben a mérhetetlen éterúrben egy belső elvtől hajtva saját középpontjuk körül forognak és egy másik körül keringenek. Nincs első mozgó, amely valóságban ennyi testet magával ragadna e középpont körül; hanem inkább

ez az egy világtest okozza ennek a magával ragadásnak a lát-
szatát. Az idevágó érveket Elpino fogja kifejteni.

ALBERTINO Szívesen meghallgatom majd.

FILOTEO Ha meghallod és megérted, hogy az a fölfogás természetellenes, a mienket ellenben az ész és a tapasztalat egyaránt igazolja, nem fogod többé mondani, hogy a világnak van széle, határa és hogy a világegyetem mozog, s üres képzelődésnek fogod tartani azt a föltevést, hogy van egy alsó mozgó, egy legfelső, mindent átfogó ég; inkább megérted majd, hogy egy általános ölben olyanformán vannak a többi világok, mint ez a földgolyó ebben a térben, ahol körülveszi ez a levegő, anélkül hogy oda volna erősítve valamilyen más testhez, s anélkül hogy más támasza volna, mint saját középpontja. S ha majd átlátod, hogy ez a Föld nem bizonyul más alkatúnak és természetűnek, mert hiszen nem mutat más tulajdonságokat, mint a környező csillagok, akkor nem tartod majd inkább a világegyetem középpontjának, mint bármelyik csillagot, s nem hiszed inkább, hogy azok a Föld körül keringenek, mint azt, hogy a Föld kering azok körül; végül pedig a csillagvilágok egyforma természetéből arra következtetünk, hogy deferens körök nincsenek, hogy a világtesteket lelkük, belső természetük mozgatja, hogy a világegyetem tág térsége mindenütt egyforma, s hogy azt határooltnak és bizonyos külső alakban gondolni esztelenség.

ALBERTINO Oly dolgok, valóban, melyek nem ellenkeznek a természettel, nagyobb mértékben látszanak helyeseknek; de nagyon nehéz őket bebizonyítani, s csak nagy éleseszűséggel lehet őket megvédeni az ellentétes érvekkel szemben.

FILOTEO Ha megtaláltuk a földolgot, nagyon könnyű lesz kibogozni az egész csomót. Mert a nehézség egy helytelen föltevésből származik; ez pedig a Föld nehézsége, mozdulatlansága, egy első mozgó és még más hét, nyolc vagy kilenc ég, amelybe bele vannak ültetve, vésve, tapasztva, tűzve, szögezve, enyvezve,

faragva vagy festve a csillagok, ahelyett hogy egy és ugyanabban a térben gondolnák ezzel a csillaggal, amelyet Földnek nevezünk; ez pedig, mint majd meghallod, sem régiójára, sem alakjára, sem természetére nem különbözik a többitől, s éppúgy egy belső elv alapján mozog, mint bármelyik más isteni lény.

ALBERTINO Persze, ha ez a gondolat belemegy a fejembe, akkor könnyen követik majd a többiek is mind, amelyeket ki akarsz fejteni előttem; egyszerre fogod kiirtani az egyik filozófia gyökereit, és elültetni a másikat.

FILOTEO Ugyanígy esztelenségnek fogod ítélni azt a közönséges fölfogást is, amely szerint van egy legfőbb világkör, amely a legmagasabb és legnemesebb, s határos az isteni szubsztanciákkal, melyek maguk mozdulatlanok, de e képzelt körök mozgatói; ellenben éppen annyira hihetőnek fogod vallani, hogy ez a föld egy belső elv alapján mozgó és változó lény, ugyanaz valamennyi többi is, mely éppenséggel nem mozog egy kevésbé szívós és kisebb ellenállású, ritkább és finomabb közegben, mint amilyen ez a levegő, amelyben lélegzünk. Belátod majd, hogy ez az állítás puszta képzelődés, amely az értelem előtt bebizonyíthatatlannak bizonyul; a mienk viszont helytáll minden logikus értelem és józan ész előtt. Bevallod majd, hogy éppoly kevésbé valószínű, hogy a homorú és domború felületű képzelt szférák mozgásban vannak és magukkal ragadják a csillagokat, mint amennyire igaz s elménknek és a természetes észnek megfelelő az a fölfogás, hogy egyesek életük és fennmaradásuk elvéneél fogva mozognak mások körül és felé, oly módon, amint kellő helyen majd kifejtjük, anélkül hogy félni kellene, hogy a végtelen mélybe buknak, vagy a magasba emelkednek, mert hiszen a mérhetetlen térben nincs különbség a magas és a mély, a jobb és a bal, az előre és a hátra között. Meglátod majd, hogyan lehetséges az ég e képzelt kerületén kívül egyszerű vagy összetett test, amely egyenes vonalban mozog; mert ahogyan

egyenes vonalban mozoghatnak ennek a földgömbnek a részei, éppúgy mozoghatnak a többiek részei is; hiszen ez ugyanolyan alkatú és összetételű, mint a többi, amely ekörül és a többiek körül van, és e földgömb nem kevésbé látszik keringeni a többi körül, mint a többi ekörül.

ALBERTINO Most jobban látom, mint valaha, hogy a legkisebb tévedés a kiindulópontban a legnagyobb különbséget és eltérést okozza a végeredményben; egyetlen egyszerű helytelenség lassan-lassan megsokszorozódik, és végtelen sok másba ágazódik szét, mint ahogy a kis gyökérből számtalan ágú nagy fa lesz. Életemre mondom, Filoteo, nagyon vágyódom arra, hogy bebizonyítsd, amit az imént hangoztattál, s hogy azt, ami máris érdemesnek és valószínűnek tetszik, mint nyilvánvaló igazságot mutasd be.

FILOTEO Amennyire az idő és az alkalom megengedi, megteszem, s ítéletedre bízok sok olyan dolgot, mely eddig rejtve volt előtted, nem képességed hiánya miatt, hanem csupán, mert kikerülte a figyelmedet.

ALBERTINO Csak fejtsd ki az egészet tételek és következtetések formájában, hiszen tudom, hogy mielőtt erre a fölfogásra jutottál, bizonyára nagyon jól megvizsgáltad az ellenkező erejét; mert biztos vagyok benne, hogy az uralkodó filozófia titkai éppoly nyilvánvalók előtted, mint előttem. Folytasd tehát.

FILOTEO Nem kell tehát kutatni, hogy az égen kívül van-e tér, üresség vagy idő; mert egy általános hely, egy mérhetetlen tér van, amelyet szabadon üresnek nevezhetünk; ebben számtalan, végtelen sok világtest van, hasonlók ahhoz, amelyen mi élünk és tenyészünk. Az olyan teret végtelennek mondjuk, mert nincs ész, lehetőség, érzék vagy természet, amely azt határolhatná; benne végtelen sok, a mienkhez hasonló s tőle nemben nem különböző világ van; mert nincs arra ok, sem pedig természetes képességben – sem aktívban, sem passzívban – nincs hiány,

hogy amint körülöttünk ebben a térben vannak világtestek, úgy ne legyenek a tér többi részében is, amely természeténél fogva tőle nem különböző.

ALBERTINO Ha az, amit előbb mondottál, igaz (márpedig eddigelé nem kevésbé valószínű, mint az ellenkezője), akkor ez szükségszerű.

FILOTEO A világ képzelt kerületén és domborúságán kívül tehát van idő; mert hiszen ott is van a mozgásnak mértéke és viszonya, minthogy ott is vannak hasonló, mozgó testek. Ezt pedig tekintsd előleges, később még behatóbban bizonyítandó feleletnek arra nézve, amit a világ egységének első érvéül hoztál fel.

Ami második érvedet illeti, azt felelem, hogy valóban van egy első és legfőbb mozgató; de nem oly értelemben első és legfőbb, mintha tőle bizonyos lépcsőfokozaton keresztül, a másodikon, harmadikon és a többi közbeesőn át az utolsóhoz lehetne leszállani; mert ilyen mozgatók nincsenek és nem lehetnek; hiszen ahol a szám végtelen, ott nincs fokozat vagy számbeli rend, noha a különböző fajoknak és nemeknek, vagy ugyanazon a nemen és ugyanazon a fajon belül a különböző árnyalatoknak viszonya és méltósága szerint fönnáll bizonyos fokozat és rend. Végtelen sok mozgató van tehát, aminthogy e végtelen sok szférának végtelen sok a lelke, mindmegannyi forma és belső aktus, melyek valamennyien egy fejedelemtől függnék, egy elsőtől, aki a szellemeknek, lelkeknek, istenségeknek, mozgatóknak mozgató erőt, az anyagnak, a testnek, a lelkesnek, az alsóbb természetnek, a mozgónak mozgóképességet kölcsönöz. Van tehát végtelen sok mozgó és mozgató, melyek mind egy passzív és egy aktív elvre vezethetők vissza, aminthogy minden számot az egységre lehet visszavezetni; a végtelen szám és az egység egybeesnek; éppúgy a legfőbb hatóerő is, amely a mindenséget alkotni képes, egybeesik a lehetőséggel, amely a mindenségben testet ölthet, amint már *Az okról, Elvről és Egyről* szóló mű végén kimutattuk. Szám-

ban és sokaságban tehát végtelen sok mozgó van; ellenben az egységben van a végtelen, mozdulatlan mozgató, a végtelen mozdulatlan világegyetem; az a végtelen szám és nagyság pedig ezzel az egységgel egybeesik egy legegyszerűbb és oszthatatlan elvben, igazban, létezőben. Nincs tehát egy első mozgó, amelyre bizonyos sorrendben következik a második, és így tovább egészen az utolsóig vagy a végtelenségig; hanem valamennyi mozgó egyformán közel és távol van az első és egyetemes mozgóhoz, illetőleg mozgótól. Ahogyan, logikailag szólva, valamennyi fajnak egyenlő a viszonya ugyanahhoz a nemhez, s valamennyi egyednek ugyanahhoz a fajhoz: úgy egy egyetemes végtelen mozgató egy végtelen térben egy egyetemes végtelen mozgást hoz létre, amelytől végtelen sok mozgó és végtelen sok mozgató függ, s mindegyikük véges tömegű és hatású.

Ami a harmadik érvet illeti, azt felelem, hogy az étermezőben nincs valamilyen meghatározott pont, amely felé a nehéz dolgok mint középpont felé mozognak, s amelytől a könnyű dolgok mintegy a kerület felé távoznak; mert a világegyetemben nincs közép és nincs kerület; ellenben ha akarod, mindenben van közép, és viszont minden pontot valamely más középhez vagy középponthez viszonyítva egy kerület részének tekinthetünk. A mi szempontunkból mármost relatív értelemben nehéz az, ami e világtest kerületétől a közepe felé mozog, könnyű az, ami ellenkező irányban a kerület felé mozog; s látni fogjuk, hogy semmi sem nehéz, ami egyszersmind könnyű ne volna; mert a föld valamennyi része lassan-lassan változtatja helyzetét, helyét, hőmérsékletét; úgyhogy századok lefolyása alatt minden középponti rész kerületivé és minden kerületi rész középpontivá lesz, vagy a középpont felé halad. Látni fogjuk, hogy a nehézség és a könnyűség nem egyéb, mint a testek részeinek vonzódása saját átfogójukhoz és fönntartójukhoz, bárhol van is ez; nincsenek tehát helyzetbeli különbségek, úgyhogy egy bizonyos hely-

zetben levő világtest az anyagrészeket magához vonzaná, illetőleg eltaszítaná; hanem az önfenntartás vágya, mint belső elv, hajt minden dolgot, s hacsak valamilyen akadály nem kerül útjába, elvezeti oda, ahol legjobban kerüli azt, ami vele ellentétes, és legjobban egyesülhet azzal, ami neki megfelel. Így tehát a Holdban, valamint fajra és nemre nézve a mienkhez hasonló más világokban, a részek mintegy a nehézség erejénél fogva ugyancsak a kerületüktől középpontjuk felé mozognak, hogy itt egyesüljenek, viszont a ritkult részek mintegy könnyűségüknél fogva ugyancsak a kerület felé haladnak. Ez pedig nem azért történik így, mert menekülnek a kerulettől, vagy mert ragaszkodnak a kerülethez, mert ha így állana a dolog, akkor, minél jobban közelednek hozzá, annál gyorsabban és rohamosabban mozognának oda, s minél jobban távolodnak tőle, annál erősebben rohannának az ellenkező irányba. Ennek éppen ellenkezőjét látjuk; mert ha túlmennek a földi régión, a levegőben lebegve maradnak, nem emelkednek magasabbra, s nem is szállnak lefelé, egészen addig, amíg vagy új részek hozzájárulásával, vagy a hideg révén történő sűrűsödéssel nagyobb súlyra nem tesznek szert, amelynél fogva megosztják az alattuk levő levegőt, s visszatérnek világtestükhöz; avagy pedig a melegtől szétbontva és megritkítva atomokra hullanak szét.

ALBERTINO Ó, hogy megmarad ez lelkemben, ha még világosabbá teszed számomra azt, hogy a csillagok nem különböznek földünktől.

FILOTEO Ezt könnyen megismételheti előtted Elpino úgy, ahogyan tőlem hallotta. Ő majd világosabban fogja kifejteni számodra, hogy a nehézség és könnyűség nem jelenti a testeknek a világegyetem régiójához való viszonyát, hanem a részekét az ő egészükhöz, saját átfogó vagy fenntartó világtestükhöz. Azok a részek ugyanis attól a vágytól hajtva, hogy megmaradjanak jelen állapotukban, különböző helyek felé mozognak, összehúzódnak,

mint a tengerek és a cseppek, s kiterjeszkednek, mint ahogy valamennyi folyadék teszi a Nap vagy más tüzek hatása alatt. Mert minden természetes mozgásnak, amely egy belső elv következménye, csakis az a célja, hogy kerülje a neki meg nem felelőt és vele ellentétet, s keresse a neki kedvezőt és megfelelőt. Ennélfogva semmi sem hagyja el helyét, ha nem az ellentéte úzi el onnan; semmi sem nehéz vagy könnyű a maga helyén; hanem a föld, amely a levegőbe emelkedett, a maga helyére törekedvén, nehéz. Ugyanígy nehéz a víz is, amely a levegőben lebeg; de nem nehéz a maga helyén. Ennélfogva ha az ember a víz alá merül, az egész vizet sem érzi nehéznek, míg egy vízzel telt kicsike edényt is nehéznek érzünk, ha a száraz felszínén kívül a levegőbe emeljük. Saját törzsének a fej nem nehéz, de másnak a feje, ha ráhelyezik, nehéz lesz; ennek oka pedig az, hogy nem a maga természetes helyén van. Ha tehát a nehézség és könnyűség nem egyéb, mint a fenntartó helyhez való vonzódás, illetőleg az ellentétes elől való menekülés, akkor természettől fogva semmi sem nehéz vagy könnyű; és semminek nincs nehézsége vagy könnyűsége, ami nagyon távol van a maga fenntartójától, illetőleg a maga ellentététől, minthogy nem érzi sem az egyik hasznát, sem a másik kárát; ha ellenben érzi a kárt az egyik részéről, kétségbeesik, zavarban van, és nem tudja elhatározni, hogy a másikhoz meneküljön, és akkor legyőzessék.

ALBERTINO Nagy dolgokat ígérsz, s nagy részben be is váltod ígéretedet.

FILOTEO Hogy kétszer ne mondjam ugyanazt, Elpinóra bízom, hogy elmondja a többit.

ALBERTINO Azt hiszem, mindent megértettem, mert az egyik kétség támasztja a másikat, az egyik igazság megvilágítja a másikat; kezdek érteni sok mindent, amit nem tudtam eddig megmagyarázni, és kételkedni kezdek sok mindenben, amit

eddig bizonyosnak tartottam. Éppen ezért úgy érzem, hogy lassan-lassan könnyen egyetérthetek majd veled.

FILOTEO Ha teljesen megértettél, teljesen egyetértesz majd velem. Mostanra maradj ennyiben; vagy legalábbis ne ragaszkodjál makacsul az ellentétes fölfogáshoz, mint amilyennek mutatkoztál, mielőtt vitába bocsátkoztunk. Mert lassan-lassan és több úton-módon fogjuk teljesen megmagyarázni mindazt, ami feladatunkhoz tartozik; ez több elvtől és októl függ, mert ahogyan az egyik tévedéshez csatlakozik a másik, úgy az egyik megtalált igazságot követi a másik.

A negyedik érvre nézve azt mondom, hogy jóllehet annyi középpont van, ahány egyes csillagtest, szféra, világ: mindamellett mindegyiknek a részei egyedül saját középpontjuk felé nehézkednek, és egyedül saját régiójuk kerülete felé távoznak. Így ennek a földnek a részecskéi csakis feléje nehézkednek, és csakis feléje haladnak, valamint az állatok nedvei és részei ki- és beáramlanak saját testi szubsztanciájukon, de nem tartoznak egy másikhoz, mely attól számbelileg különbözik.

Arra nézve, amit te képtelenségnek tartasz, tudniillik hogy két nemben egyező középpont között nagyobb távolságnak kell lennie, mint az egyik középpont meg kerülete között, holott ezek természettől fogva ellentétesek, s ennél fogva egymástól a legnagyobb távolságban vannak, és kell is hogy legyenek, azt felelem: először is, hogy az ellentéteknek nem kell egymástól a legtávolabbnak lenniök, hanem csak annyira, hogy az egyik hathasson a másikra, illetőleg hatást szenvedhessen a másiktól; ilyen elhelyezésben látjuk a mi napunkat is a földtestekhez viszonyítva, amelyek körülötte vannak; mert hiszen a természet rendje hozza magával, hogy az egyik ellentét a másik által áll fenn, él és táplálkozik, amennyiben kölcsönösen hatnak egymásra, változást hoznak létre egymásban, legyőzik egymást és átmennek egymásba.

Éppen a minap beszélgettem Elpinóval a négy elem elrendezéséről; ezek megvannak valamennyien mindegyik világtest összetételében mint részek, amelyek kölcsönösen áthatják egymást és keverednek egymással, s nem különülnek el, és nem különböznek mint átfogott és átfogó, mert ahol a száraz, ott van – vagy nyíltan, vagy rejtetten – a víz, a levegő, a tűz is; az a megkülönböztetés pedig, hogy a világtestek közül némelyeket tüzeknek mondunk, mint pl. a Nap, másokat vizeknek, mint pl. a Hold és a Föld, nem azon alapszik, mintha mindegyik az illető elemből állana, hanem azon, hogy összetételében az illető elem van túlsúlyban.

Teljesen hamis fölfogás továbbá, hogy a legnagyobb távolság van az ellentétek között; mert valamennyi dologban ezek természetesen kapcsolódnak és egyesülnek egymással; s az egész világegyetem, mind fő részeiben, mind azokban, melyek ezektől függenek, csakis ilyen kapcsolódás és egyesülés révén áll fenn; azaz a föld minden része a legbensőbbben egyesít magában vizet is, amely nélkül nem volna sűrűsége, nem tudná összetartani az atomokat és nem volna szilárdsága. Továbbá, mely földi testnek akkora a sűrűsége, hogy ne volnának pórusai, ha nem vehetők is észre? Ezek híján az ilyen testek nem volnának oszthatók, nem hathatná át őket a tűz vagy ennek melege; márpedig ezt észre lehet venni, amint kiárad a szubsztanciákból. Van-e vajon olyan testrészed, amely hideg és száraz, anélkül hogy összefüggne egy másik testrészeddel, amely nedves és meleg? Az elemeknek ez a régi megkülönböztetése tehát nem természetes, hanem logikai különbségen alapul; s ha a Nap az ő régiójában távol van is a Föld régiójától, mégis a levegő, a száraz és a víz nincs nagyobb távolságban tőle, mint ettől a Földtől; mert amaz éppúgy összetett test, mint ez, noha a négy ismeretes elem közül más az uralkodó abban, más meg ebben. Ha továbbá a természet megfelelne annak a tisztán észből származó felfo-

gásnak, hogy az ellentétek a legtávolabb vannak egymástól, akkor a tűz között, amely könnyű, és a föld között, amely nehéz, ott kellene lennie a te egednek, amely sem nehéz, sem könnyű. Vagy ha korlátozod állításodat, mondván, hogy ezt az elrendezést csupán az úgynevezett négy elemre érted, akkor is másképpen kell ezeket elrendezned. Akkor tudniillik a víznek a közép-pontban, a legnehezebb elem helyén kell lennie, minthogy a tűz a kerületen van, a legkönnyebb elemnek megfelelő helyen az elemek régiójában; mert a víz, amely hideg és nedves, ellentéte a tűznek mind a két tulajdonság tekintetében, s ezért nagyon távolnak kell lennie a hideg és száraz elemtől; a levegőnek pedig, amely meleg és nedves, szerintetek a legtávolabbnak kell lennie a hideg és száraz földtől. Láthatod ebből, mennyire nem állja meg helyét ez a peripatetikus tanítás, akár a természet igazsága szempontjából vizsgálod, akár saját alapvető elveihez méred.

ALBERTINO Ezt egészen világosan átlátom.

FILOTEO Azt is átláthatod, hogy a mi filozófiánk nem mond ellent az ésszerűségnek, amidőn egy elvre vezet vissza, egy célra vonatkoztatja s egységbe hozza össze az ellentéteket, úgy-hogy egy közös szubsztrátuma van mind a kettőnek; ez egybe-esés alapján véleményünk szerint isteni gondolat, hogy az ellentétek egymásban vannak, s ebből könnyen jutunk annak a megértéséhez, hogy minden mindenben megvan; de ezt nem értette meg Arisztotelész és a többi szofista.

ALBERTINO Szívesen hallgatom szavaidat. Tudom, hogy annyi dolgot s oly különböző következtetéseket nem lehet egyszerre és egy alkalommal bizonyítani; de miután kimutattad oly dolgok helytelenségét, amelyeket én szükségszerűeknek tartottam, kételkedni kezdek valamennyi többiben is, amelyeket hasonló vagy ugyanazon okokból tartok szükségszerűeknek. Csendben és figyelemben készülök hát meghallgatni alapvető elveid kifejtését.

ELPINO Meglátod majd, hogy egyáltalában nem a filozófia aranykora, amely Arisztotelésszel kezdődik. De most add elő imént említett kételyeidet.

ALBERTINO Azok most kevésbé érdekelnek engem; sokkal inkább vágyódom megismerni azokat az elveket, amelyek alapján ezek és más kételyek a te filozófiád értelmében eloszlathatók.

FILOTEO Azokról majd azután szólunk. Ami az ötödik érvet illeti, meg kell gondolnod, hogy ha végtelen sok világot veszünk föl, amelyeknek összetétele olyan, ahogy ti szoktátok képzelni – tehát hogy a világ négy elemből van összetéve, amelyek a közönségesen ismert módon vannak elrendezve; továbbá hogy nyolc, kilenc vagy tíz más anyagból való és más természetű más ég is van, amelyek azt átfogják és roppant gyors körmozgással körülötte forognak; s ha mármost az ily módon elrendezett és gömb alakú világ mellett fölveszünk más és más ugyancsak gömb alakú és hasonlóképpen mozgó világokat – : akkor valamilyen magyarázatot kell kigondolnunk arra, miképpen határolja és érinti az egyik a másikat; akkor képzelődhetünk arról, hogy ~~hány kerületi pontban érintkezhet az egyik világ a körülötte levő világok kerületével~~; akkor azt látnád, hogy noha több szemhatár van egy világ körül, mégsem tartoznának egy világhoz, hanem ez a mi világunk oly viszonyban áll a maga közép-pontjához, mint mindegyik a magáéhoz; mert mindegyik ott fejt ki hatását, ahol forgása és keringése végbemegy; mint ahogy ha több élőlény egymás mellé szorul és érinti egymást, ebből nem következik, hogy az egyik tagjai a másik tagjaihoz tartozhatnak, úgyhogy teszem valamelyikükhöz vagy mindegyikükhöz több fej vagy törzs tartozhatna. De mi, hála istennek, nem szorulunk ilyen szegényes kifogásokra; mert ennyi meg ennyi ég és ennyi meg ennyi mozgó helyett, amelyek gyorsan és lassan, egyenesen és ferdén, keletre és nyugatra, a világ és az állatöv tengelye körül, nagy és kis elhajlással mozognak, mi egyetlen égről,

egyetlen térről beszélünk, amelyben a mi földünk valamennyi többi világtesttel egyetemben végzi forgását és keringő pályafutását. Ezek alkotják a végtelen sok világot, azaz a számtalan csillagot; amaz a végtelen tér, azaz az átfogó ég, amelyben azok mozognak. Nem hiszünk többé egy általános világforgásban e Föld körül, mert világosan fölismertük ennek a forgását; a környező csillagok tekintetétől kísérve a Föld huszonnégy óra alatt végzi forgását saját középpontja körül; teljesen elesnek tehát a régiókat körülvevő deferens körök a rájuk erősített csillagokkal; hanem minden napnak azt a mozgást tulajdonítjuk, melyet epiciklikusnak neveznek, s amely bizonyos különbségeket mutat más mozgó csillagokkal szemben; s miként ez a Föld saját középpontja és a tűzelem körül, úgy amazok is nem mástól mozgatva, hanem saját lelküktől hajtva járnak hosszú századokon át, ha ugyan nem öröktől fogva, pályájukat.

Ezekből láthatod, milyenek a világok s milyen az ég. Az ég olyan, amilyennek e Föld körül látjuk, amely a többiekhez hasonló fényes és kiváló csillag. A világok fényes és ragyogó arculatukkal mutatkoznak nekünk, s bizonyos térközökben vannak egymástól elhelyezve; az egyik sehol nincs közelebb a másikhoz, mint amennyire a Hold lehet a Földhöz, vagy ezek a földek ehhez a Naphoz: úgyhogy az ellentétek nem rontják le, hanem táplálják egymást, s a hasonlók nem akadályozzák egymást, hanem helyet adnak egymásnak. Így ez a leghidegebb világtest bizonyos arányban, bizonyos mértékben, bizonyos időközökben, majd erről, majd arról az oldalról, felületének majd ezzel, majd azzal a részével melegszik meg a Napon; s váltokozva majd ez enged a szomszédos földnek, amelyet Holdnak nevezünk, majd meg neki enged amaz, amennyiben hol az egyik, hol a másik vagy eltávolodik, vagy közelebb jut a Naphoz: amiért is Timaiosz és más püthagoreusok a Holdat *ellenföldnek* nevezték. Ezeket a világokat mármost mind élőlények lak-

ják, emellett ők maguk a legfőbb és legistenibb lények a világegyetemben; mindegyikük éppen úgy négy elemből van össze-téve, mint ez a világ, melyben mi vagyunk, noha némelyikükben az egyik, másokban a másik aktív tulajdonság van túlsúlyban; ezért némelyeket vizeik, másokat a tűz révén tudunk észre-venni. A négy elemen kívül, amelyből össze van téve, van, mint mondtuk, egy mérhetetlen éterrégió, amelyben mozog, él és tenyész a mindenség; ez az éter, amely átfog és áthat mindent; amennyiben ez az összetétel belül van (azaz amennyiben része az összetételnek), rendszeren *levegő*-nek nevezik; ilyen ez a párás atmoszféra a tengerek és a szárazföld fölött, a legmagasabb hegyek közé zárva, sűrű felhőkkel s viharos déli és északi szelek-vel terhes. Amennyiben pedig tiszta, és nem része az összetétel-nek, hanem mindent átfogó tér, amelyben a világok mozognak, tulajdonképpen értelemben vett *éter*-nek nevezik, amely elne-vezés a futástól származik. Ez, noha szubsztanciájára nézve azonos azzal, amely a Föld belsejében kering, mégis más nevet visel; ahogyan továbbá a bennünket körülvevőt *levegő*-nek neve-zik, úgy azt, amely bizonyos módon része önmagunknak, vagy legalábbis hozzájárul a mi összetételünkhöz, s mint ilyen a tüdőben, az artériákban és testünk más mélyedéseiben és lika-csaiban fordul elő, *lehelet*-nek nevezik. Ugyanez a hideg test körül gőzzé sűrűsödik, a legmelegebb csillag körül pedig mintegy lánggá ritkul; ezt csak úgy lehet észrevenni, ha valamilyen sűrű testhez ér, amely aztán annak nagy hősege következtében meg-gyullad. Úgyhogy az éternek, ami őt magát és saját természetét illeti, nincs meghatározott minősége, hanem közeli testektől kapja valamennyit; ezeket aztán saját mozgásával átviszi arra az egész területre, amelyen az aktív elvek kifejtik hatásukat. Íme, megmutattam hát neked, milyenek a világok és milyen az ég; ez talán nemcsak mostani kételyeidet oszlatja el, de szám-talan mást is, s elvire tettél szert sok igaz fizikai következtetés

számára. S ha eddig egyik-másik állításom még mindig be nem bizonyított föltevésnek tetszik, azt egyelőre a te ítéletedre bízom; ha ezt semmi meg nem zavarja, akkor, mielőtt azt egészen igaznak találja, legalábbis sokkal valószínűbbnek fogja tartani, mint az ellenkezőt.

ELPINO Folytasd, ó, Filoteo, hogy halljam tanításodat.

FILOTEO Ezzel megcáfoltuk a hatodik érvet is, amely azt kérdi, hogy, mivel a világok pontban érintkeznek, mi lehet azokban a háromszögletű térközökben, amelyek sem az ég, sem az elemek természetét nem mutatják. Mert a mi egünk olyan, amelyben a világoknak megvannak az ő tereik, régióik és kellő távolságaik; kiterjed mindenre, áthatja és magában foglalja a mindenséget, folytonosságot hoz létre mindenben, és sehol nem hagy hézagot; hacsak nem akarod őt magát, mint minden mozgónak ölet és helyét, mint a tért, amelyben pályafutását végzi minden, üresnek nevezni, amint sokan nevezték is, vagy pedig első szubsztrátumnak, amelyet oly módon képzelünk az üresben, hogy sehol sem hagy hézagot, s mely legfeljebb logikai fogalma, de nem természete és mivolta szerint különbözik a létezőtől és a testtől. Úgyhogy semminek a létét nem gondoljuk, ami vagy testi, vagy testetlen módon, egészében vagy részeiben, véges vagy végtelen helyen ne volna; ez a hely végeredményben nem más, mint tér; ez a tér nem egyéb, mint az üres; ezt, ha állandó dolognak fogjuk föl, étermezőnek mondjuk, amely átfogja a világokat; ha szilárd dolognak fogjuk föl, térnek mondjuk, amelyben az étermező és a világok vannak, s amelyet nem lehet másban gondolni. Ebből látni, mennyire nem szorulunk új elemek és világok kigondolására, szemben azokkal, akik oly könnyen készek mindjárt kitalálni deferens köröket, isteni anyagokat, égi természetű ritkább és sűrűbb részeket, ötödik esszenciákat s más fantasztikus dolgokat és neveket, amelyek minden valóság és igazság nélkül valók.

A hetedik érvre azt felelem, hogy egyetlen végtelen világ-
egyetem van, egy folyamatosság, amely éterrégiókból és vilá-
gokból áll. Végtelen sok világ van, amelyeknek felfogásunk sze-
rint annak különböző régióiban kell lenniük, ugyanabból az
okból, amelynél fogva ennek a mi világunknak ebben a térben
és régióban kell lennie; erről beszélgettem az utolsó napokban
Elpinóval, helyeslően, amit Démokritosz, Epikurosz és sokan
mások mondtak, kik nyíltabb szemmel szemlélték a természe-
tet, s föltolakodó hangjaival szemben nem dugták be a fülüket.

Desine quapropter, novitate exterritus ipsa,
Expuere ex animo rationem: sed magis acri
Judicio perpende, et si tibi vera videtur,
Dede manus; aut si falsa est, accingere contra.
Quaerit enim rationem animus, cum summa loci sit
Infinita foris haec extra moenia mundi;
Quid sit ibi porro, quo prospicere usque velit mens,
Atque animi tractus liber quo pervolet ipse.
Principio nobis in cuncta undique parte,
Et latere ex utroque, infra supraque per omne,
Nulla est finis, uti docui, res ipsaque per se
Vociferatur, et elucet natura profundi.

A nyolcadik érvnek, amely szerint a természet a legszüksége-
sebbre szorítkozik, ellentmond maga a természet; ugyanis noha
azt a nagy és kis világokban egyaránt minden dologban igyek-
szünk megtalálni, mégsem látjuk valamennyiben; mert testi
szemünket legyőzi az előtte föltáruló mérhetetlen tér, amelynek
sehol nem látja végét; zavarba ejti a csillagok száma, amely
minden határon túl folyton megsokszorozódik; úgyhogy az

érzékeknek semmi sem szab határt, s az ész mindig kényszerül
tért térhez, régiót régióhoz, világot világhoz kapcsolni.

Nulla iam pacto verisimile esse putandumst,
Undique cum vorsum spacium vacet infinitum,
Seminaque innumero numero, summaque profunda
Multimodis volitent aeterno percita motu,
Haunc unum terrarum orbem, caelumque creatum.
Quare etiam atque etiam tales fateare necesse est
Esse alios alibi congressus materiei:
Qualis hic est avido complexu quem tenet aether.

A kilencedik érv, amely fölteszi, de nem bizonyítja, hogy a végtelen aktív képességnek nem felel meg végtelen passzív képesség, s hogy nem lehetséges végtelen anyag mint szubsztrátum, amely egy végtelen természetben foglal helyet; s hogy ennél fogva a tevékenység és hatás nem lehet arányban a hatóerővel, mert ez végtelen tevékenységet képes kifejteni, csak hogy az ilyen tevékenység létrejöttéhez hiányzik a kellő passzív képesség – ez olyan ellentmondás, melynél nyilvánvalóbbat képzelni sem lehet. Nagyon helyesen mondja tehát a költő:

Praeterea cum materies est multa parata,
Cum locus est praesto, nec res, nec causa moratur
Ulla, geri debent nimirum et confieri res.
Nunc ex seminibus si tanta est copia quantam
Enumerare aetas animantum non queat omnis,
Visque eadem et natura manet, quae semina rerum
Coniicere in loca quaeque queat, simili ratione
Atque huc sunt coniecta: necesse 'st confiteare
Esse alios aliis terrarum in partibus orbis,
Et varias hominum genteis, et secla ferarum.

A másik érvre azt feleljük, hogy arra az előnyre, amely a különböző világok társadalmi érintkezéséből fakad, éppúgy nincs szükség, mint arra, hogy valamennyi ember egy ember, valamennyi állat egy állat legyen. Nem szólok arról, hogy amint a tapasztalatból látjuk, e világ lényei csak javára szolgál, hogy a természet tengerekkel és hegyekkel választotta el a nemzedékeket; midőn az emberi ügyesség érintkezést hozott létre közöttük, ebből több kár, mint haszon háramlott rájuk; mert az érintkezés következtében inkább megsokszorozódnak a bűnök, mintsem hogy gyarapodnának az erények. Méltán panaszkodik a tragikus költő:

Bene dissepti foedera mundi
Traxit in unum Thessala pinus
Jussitque pati verbera pontum,
Partemque metus fieri nostri
Mare sepostum.

A tizedikre azt felelem, amit az ötödikre; mert a világok mindegyikének akkora tér jut az étermezőben, hogy az egyik nem érintkezik és nem ütközik a másikkal; hanem egymástól olyan távolságban mozognak és vannak, hogy az ellentétek nem rontják le, hanem kölcsönösen éltetik egymást.

A tizenegyedikre, amely szerint a természet, mely az anyag részekre oszlása révén megsokszorozódott, csakis nemzés útján szaporodik, amennyiben az egyik individuum mint szülő létrehozza a másikat mint sarjadékot – azt felelem, hogy ez nem egyetemes igazság: mert egy tömegeből egyetlen mester munkája számtalan különböző alakú edényt hozhat létre. Arról nem is szólok, hogy ha egy világ elpusztul és újra alakul, mind a tökéletes, mind a tökéletlen élőlények nemző aktus nélkül, tisztán a természet ereje és teremtképessége folytán jönnek létre.

A tizenkettedik és utolsó évrre, amely ennek vagy más világnak a tökéletes voltából azt következteti, hogy nincs szükség más világokra, azt mondom, hogy nem is ennek a világnak a tökéletessége érdekében van azokra szükség, hanem a világegyetem tökéletessége szempontjából. Ennek a világnak a tökéletességéből tehát nem következik, hogy mások kevésbé tökéletesek, és viszont; mert ez is, amazok is, részekből állanak, s éppen tagjaik révén egészek.

ALBERTINO Ezentúl, ó, Filoteo, sem a csöcselék zaja, sem a tömeg méltatlankodása, sem az együgyűek lármája, sem a nagyképűek megvetése, sem a balgák ostobasága, sem a tudálékosok butasága, sem a hazugok rágalmazása, sem a rosszindulatúak panasza, sem az irigyek kisebbitése ne fosszanak meg engem nemes arcod látásától, s ne tartsanak távol isteni fejtegetéseid-től. Csak kitartás, Filoteóm, kitartás; ne csüggedj és ne hátrálj, ha mindjárt az ostoba tudatlanság nagy és tekintélyes szenátusa ezer mesterkedéssel próbálja is megghiusítani isteni vállalkozásodat és fenséges művedet. S légy meggyőződve, hogy végül valamennyien látják majd, amit én látok, s fölismerik majd, hogy éppoly könnyű mindenkinek téged dicsérni, amily nehéz valamennyinek téged tanítani. Valamennyien, hacsak nem egészen romlottak, saját lelkiismeretükből meritik majd a rólad való kedvező véleményt, mint ahogy végeredményben mindenkinek saját lelke az igaz tanítója; mert a szellem javait nem másunnan, hanem éppen a magunk szelleméből nyerjük. S minthogy valamennyinek a lelkében van bizonyos természetes egészség, amely az ész magas trónusán ülve ítélkezik a jó és a rossz, a világosság és a sötétség között, azért mindenkinek saját gondolataiban támadnak majd ügyed leghívebb tanúi és védelmezői. Akik pedig nem akarnak barátaid lenni, hanem renyhén, mint elismert szofisták, a sivár tudatlanság védelmében csökönyös ellenségeid maradnak, azok önmagukban érzik majd kínzó hóhéru-

kat, a te védelmeződöt, aki lelkük mélyén annál inkább gyötri majd őket, minél jobban igyekszenek azt elrejteni. Így az Eumeniszek zord hajzatából vett pokoli féreg, ha meghiúsítva látja ellened intézett merényletét, dühösen megfordul, gonosz vezetője kezére vagy mellére támad, fekete mérget freccsent az éles fogak harapásának helyére, és halálra marja. Taníts továbbra is bennünket, hogy igazság szerint mi az ég, igazság szerint mik a bolygók és a csillagok; hogy a végtelen sok világ közt miben különböznek ezek amazoktól; hogy a végtelen tér nemcsak nem lehetetlen, de szükségszerű; hogy e végtelen határ megfelel a végtelen oknak; tanítsd meg, milyen a mindenség igazi szubsztanciája, anyaga, tevékenysége és hatóoka; miképpen alakul minden érzékelhető és összetett dolog ugyanazokból az őselemekből. Hirdesd meggyőződésedet a végtelen világegyetemről. Irtsd ki azoknak a homorú és domború felületeknek a képzetét, amelyek kívül és belül ennyi meg ennyi elemet és eget határolnak. Hadd ne vessünk a deferens körökön és az odatűzött csillagokon. Erős érveid bombáival rombold le földig az első mozgó és utolsó domborulat szilárd falait, amelyekben hisz a vak tömeg. Vesszen a tan, hogy e Föld az egyetlen és tulajdonképpeni világközep. Vesse el mindenki a nemtelen hitet az ötödik esszenciában. Taníts meg rá, hogy a mi csillagunknak és világunknak összetétele hasonló valamennyi más csillagéhoz és világéhoz. A végtelen sok nagy és tág terű világok hadd gyönyörködtesék újra meg újra szabályos egymásutánjaikkal és rendjeikkel a végtelen sok más kisebbet. Törd össze a külső mozgatókat az egek széleivel együtt. Nyisd ki számunkra a kaput, melyen keresztül megláthatjuk e világ és a többi világ hasonló voltát. Mutasd meg, hogy a többi világ úgy van az éterben, mint ez. Világítsd meg, hogy valamennyinek mozgását a belső lélek okozza. Ilyen szemlélődés világánál biztosabb lépésekkel haladhatunk előre a természet megismeréséhez.

FILOTEO Mi az oka, ó, Elpino, hogy doktor Burchio nem tudott ily hamar, sőt egyáltalában nem tudott velünk egyetérteni?

ELPINO Az eleven szellem sajátja, hogy csak keveset kell látnia és hallania, s mindjárt sokat képes átgondolni és fölfogni.

ALBERTINO Noha eddigelé nem adatott meg nékem, hogy a ragyogó csillagzat egész testét lássam, a zárt ablakok szűk résein elmémbe vetődő sugarakból azt látom, hogy ez nem mesterkéltségek és szofisztikus lámpa fénye, sem a Holdé, vagy más kisebb csillagé. Mindent megteszek, hogy a jövőben alaposabban megismerjem tanításodat.

FILOTEO Barátságod nagyon kedves lesz nekem.

ELPINO Most pedig menjünk az estebédhez.

UTÓSZÓ

Giordano Bruno, a reneszánsz korának legnagyobb gondolkodója, erkölcsi eszményét, a heroikus bölcsét, a nap felé szálló és a magasból lebukó Ikarosz képében szemlélte. A nagyotmerés és a tragikus vég Ikarosz alakjában végzetszerűen összefonódik. A filozófus sejtelmes lélekkel a maga sorsának jelképét érezte meg benne, és tudatosan igent mondott a kikerülhetetlen végzetre.

Ch' i' cadre morto a terra, ben mi accorgo;
Ma qual vita pareggia al morir mio?

„Hogy holtan hullok le a földre, jól tudom; de minő élet ér fel a halálommal?”, mondja az *Eroici furori* egyik szonettjében. De az Ikarosz-mítosznak van egy mozzanata, amely miatt még inkább a maga szellemi jelképét láthatta benne a filozófus: Ikarosz merész röptével a mérhetetlen levegőbe emelkedik – Bruno is a gondolat szárnyán a határtalan étermezőt járja be, „ eget hasítva a végtelenbe száll”. Giordano Bruno legmélyebb, legdöntőbb filozófiai élménye a világegyetem végtelenségének és a csillagvilágok számtalanságának felismerése. Ez az élmény egész filozófiájának a magva. A felismert igazság hirdetése élete legfőbb tartalma és halála egyik oka.

A világegyetem végtelensége és a világok számtalansága a gondolkodás történetének egyik legcsodálatraméltóbb felfedezése. Akik előzményeiből akarják származtatni, a kopernikusi elméletre utalnak, s Bruno maga is a XVI. század e legnagyobb

természettudományos fölfedezésének következményeként tünteti fel. Ez a származtatás nem is helytelen. Csakhogy ennek a szellemi örökségnek a felhasználása, végiggondolása és egyetemessé tétele ebben az esetben egy példátlanul merész teremtményt jelentett. Kopernikus elmélete nélkül valóban nem képzelhető el Bruno új világszemlélete, ez azonban mérhetetlenül tágabb a kopernikusinál. Ez utóbbi csak a naprendszerre terjed ki, csak a Földnek a Nap körüli keringését tanítja, de érintetlenül hagyja a hagyományos világkép egyéb elemeit, az állócsillagokkal tele-tűzdelt kristályégboltot, a világegyetem véges, zárt gömb voltát. Bruno az, aki igazán szakít a kétévezredes arisztotelészi-ptolemaioszi hagyománnyal: nem létezik világot elzáró kristályos „első ég”, mert a világegyetem határtalan; amit pedig szemünk a homorú égboltozatra erősített állócsillagoknak néz, azok mind napok, amelyek egymástól mérhetetlen távolságban szabadon lebegnek, s körülöttük, csakúgy, mint a mi naprendszerünkben, bolygók, földek keringenek. A brunói világkép merész újszerűségét semmi nem mutatja jobban, mint az, hogy eleinte még a legnagyobb elmék is visszariadtak tőle. Egy Galilei, egy Kepler is, noha a Föld mozgásának kopernikususi tanát elfogadták, a világegyetem végtelenségének, a világtestek szabadon lebegésének gondolatával idegenül álltak szemben. S több emberöltőnek kellett eltelnie, amíg Bruno kozmológiai alapeszméi a tudományos gondolkodásban elismerésre jutottak.

Bruno új világszemléletét és a belőle folyó új metafizikát tárgyalják az e kötetben foglalt brunói párbeszéddek.

Giordano Brunónak nemcsak filozófiája korszaknyitó jelentőségű, hanem élete is.¹

1548-ban született Nolában, a nápolyi királyság egyik kis városában. Atyja, Giovanni, katona volt. Tizennégy vagy tizen-

¹ Bruno életét és tanítását részletesen tárgyalja Szemere Samu monográfiája: *Giordano Bruno*. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1917. VIII. 392. l.

öt éves korában a fiú Nápolyban a Szent Domonkos szerzetesrendbe lépett. 1572-ben a rend papjává avatták. Campagnában, egy Nápolytól messze eső kisvároskában mondta első miséjét, s ott lakott a rend kolostorában 1576-ig. Papi tevékenysége bizonyára mélyreható tanulmányokra is hagyott időt. Művei a régi és az újabb filozófiai írók roppant kiterjedt ismeretére valának, ennek alapját a nyugalom és visszavonultság ezen éveiben kellett leraknia.

Önállóságra törő természete korán összeütközésbe hozta a rendi fegyelemmel. 1576-ban per indul meg ellene. Provinciálisa azzal vádolja őt, hogy százharminc pontban tér el az egyház tanaitól. Bruno börtöntől tartott, ezért elhagyta Nápolyt, és Rómába ment. De csakhamar értesült Nápolyból, hogy elutazása után tiltott könyveket találtak lakásán, Szent Chrysostomus és Szent Hieronymus műveit Erasmus jegyzeteivel. Komoly üldözéstől kellett tartania, ezért levetette szerzetesi ruháját, és hirtelen elhagyta Rómát.

Megkezdődnek bolyongásai, amelyek majd csak az inkvizíció kezére jutásával érnek véget. Előbb kisebb-nagyobb itáliai városokban próbál szerencsét, s magántanítással tartja fenn magát. Majd, mivel olasz földön nem érzi magát biztonságban, elhagyja az országot. 1579-ben Genfben találjuk. Itt az egyetemmel is közelebbi viszonyba jut. Az egyetem rektori könyvébe mint „sacrae theologiae professor” van beírva. De nincs sokáig maradása. Köztisztületben álló férfiakra tett sértő nyilatkozatai miatt bíróság elé idézik, s arra ítélik, hogy megkövesse a sértetteket. A velencei inkvizíció törvényszéke előtt azt vallja majd, hogy Genfből azért kellett távoznia, mert nem akarta felvenni a város vallását.

Franciaországba megy, s itt mintha jobb napok derülnének rá. Toulouse-ban nagy sikert ér el filozófiai előadásaival, de a polgárháború következtében – és bizonyos tanításai miatt is –

1580-ban kénytelen elhagyni a várost. Párizsban a harminc isteni attribútumról tartott előadásai oly tetszést arattak, hogy rendes tanárságot kínáltak neki a Sorbonne-on. Minthogy azonban ez az állás a mise látogatására is kötelezte volna, ő pedig szerzetének elhagyása miatt kiközösítettnek tudta magát, azért nem fogadta el, hanem mint magántanár működött néhány évig. Mindinkább növekedő híre III. Henrikhez is eljutott. A király magához hívatta Brunót, és rendkívüli emlékezőképességétől csodálatba ejtve, megkérdezte, hogy azt a természetnek vagy a mágiának köszönheti-e. Bruno azt felelte, hogy emlékezete tudományon alapul, s hogy a királyt megismertesse vele, *De umbris idearum* (Az eszmék árnyékairól) című művét ajánlotta neki. Ez alkalommal rendkívüli tanárrá nevezték ki, s fizetést is húzott állása után. Az eszmék árnyékairól szóló mű a legkiválóbb Bruno azon munkái sorában, amelyek az emlékezés művészetét tárgyalják. A filozófus érdeme és nagysága természetesen nem mnemotechnikai műveiben van; de elsősorban mégis ezekkel, nem pedig filozófiai műveivel vívta ki kortársai bámulatát.

1853-ban Bruno politikai zavargások miatt búcsút mond Párizsnak, és a király ajánlólevelével Londonba megy. Itt a francia követ, Michel de Castelnau le Mauvissière, Stuart Mária védelmezője, házába fogadja, s mint nemesét tartja. Engedélyt kap előadások tartására az oxfordi egyetemen. Miután azonban egy nyilvános disputában a kopernikusi világrendszer mellett tör lándzsát, be kellett szüntetnie oxfordi előadásait. Ezentúl Londonban él Mauvissière oltalma alatt. Oxfordi kalandja ellenére is az Angliában töltött évek Bruno hányt-vetett életének legnyugalmasabb és legboldogabb időszakai. A francia követ révén megismerkedett London irodalmi és politikai jelességeivel, és otthonos volt a legelőkelőbb társaságokban. Ebben a környezetben, megélhetési gondoktól men-

tesen, az óriási gazdasági és politikai fellendülés szemtanújaként, páratlanul gazdag alkotótevékenységet fejtett ki, s gyors egymásutánban megírta olasz nyelvű párbeszédeit. Az első, *La cena de le ceneri* (A hamvazószerdai lakoma, 1584), filozófiai szempontból kevésbé jelentős, Bruno éppen csak érinti benne kozmológiai eszméit. Annál jelentősebb a következő kettő: *De la Causa, Principio ed Uno* (Az okról, az elvről és az egyről, 1584), amely Bruno metafizikáját, és *De l'infinito, Universo e Mondi* (A végtelenről, a világegyetemről és a világokról, 1584), amely új kozmológiáját és a réginek elvetését tartalmazza. A többi olasz párbeszéd lényegileg etikai jellegű. Ezek: *Spaccio de la bestia trionfante* (A diadalmaskodó bestia kiűzése, 1584), *Cabala del cavallo Pegaseo* (A pegazusló kabalája, 1585), *De gli eroici furori* (A heroikus hevületekről, 1585).

Amikor 1585 őszén Mauvissière visszatért Párizsba, Bruno is vele tart. Mint magánember élt itt a maga költségén. De 1586-ban elhagyja Párizst, a velencei törvényszék előtt tett vallomása szerint újabb politikai zavarok miatt. Most Németországnak vette útját. Több német városban tartózkodik rövidebb-hosszabb ideig (Mainz, Wiesbaden, Marburg, Wittenberg, Helmstädt, a Majna melletti Frankfurt), de kitér Zürichbe és Prágába is. A wittenbergi egyetemen még a kopernikusi világfelfogás kifejtésére is kap engedelmet. Frankfurtba azért megy, hogy latin nyelvű filozófiai műveit kinyomassa. Ezeket a műveket, az utolsó kivételével, Lucretius *De rerum natura* című filozófiai költeménye mintájára hexameterekben írta, s a versek tartalmát latin nyelvű prózai kommentár magyarázza. E művek a következők: *De triplíce minimo et mensura* (A háromszoros legkisebbről és a mértékről, 1591), *De monade, numero et figura* (Az egységről, a számról és az alakról), továbbá *De immenso, innumerabilibus seu de universo et mundis* (A mérhetetlenről és a számtalanról, vagy a világegyetemről és a világokról, 1591), *De imaginum, signorum et*

idearum compositione (A képek, jelek és eszmék szerkesztéséről, 1591).

Frankfurtban érte Brunót Ciotto velencei könyvkereskedő közvetítésével Giovanni Mocenigo velencei nemes meghívása, hogy menjen Velencébe, s avassa be őt a feltalálás és emlékezet művészetébe és más tárgyakba, amelyeket tanítani szokott. Bruno, mintha teljesen megfeledkezett volna a reá mint szökevény szerzetesre váró veszedelemről, engedett a meghívásnak, és 1591 őszén útra kelt, hogy tizennégy évi távollét után visszatérjen hazájába. Hogyan határozhatta el magát erre a végzetes lépésre? Ezt csak több körülmény együttes hatása képes megértetni. Az egyik Brunónak soha meg nem szűnő, műveiből is minduntalan kicsendülő honvágya. Egy másik az, hogy sok viszontagság és nélkülözés után a filozófus nyugalomra, az egyházzal való kibékülésre vágyódott. E célból most személyesen akart az egyház fejéhez fordulni. A hét szabad művészetről szóló művel akarta a pápa kegyét megnyerni, hogy visszatérhesen a katolikus egyház kebelébe, mégpedig úgy, hogy kolostoron kívül élhessen szemlélődő életet. E törekvésében pedig épp pártfogójától várhatott hathatós támogatást. Giovanni Mocenigo az egyik legelőkelőbb és legbefolyásosabb velencei család sarja volt. A köztársaság két dozséja viselte a Mocenigo nevet. Hogy Giovanni csakugyan oly ígéretekkel biztatta Brunót, hogy segítségére lesz majd az egyházhoz való közeledésében, világosan kitűnik az inkvizíciónál tett följelentéséből is.

Bruno tehát elfogadta Mocenigo meghívását. Néhány hónapig foglalkozott Mocenigóval, s amikor úgy érezte, hogy eleget tett vállalt kötelezettségének, búcsúzni akar tőle. Frankfurtba készül, hogy kinyomassa néhány munkáját, köztük a pápának ajánlandó művet is. Mocenigo hallani sem akar Bruno elutazásáról. Elégedetlen vele; szemére veti, hogy nem tanította meg mindenre, amit ígért. Amikor Bruno mégis ragaszkodik eluta-

zásához, Mocenigo erőszakosan megakadályozza őt ebben, s kiszolgáltatja az inkvizíciónak. 1592. május 26-án Brunót Mocenigo házából az inkvizíció börtönébe viszik.

Mocenigo három följelentést tett Bruno ellen. Első följelentő iratának mindjárt a bekezdő szavai elárulják, hogy gyóntatója parancsára cselekedett. A Bruno ellen emelt vádak igen különböző jellegűek. Némelyek szerint a filozófus a katolikus vallás dogmáit támadja; mások becsmérlő nyilatkozatokat adnak szájába Krisztus személye, az apostolok, a szerzetesek ellen, ismét mások az egyház tanításaival ellenkező filozófiai tanokra utalnak, vagy mint a fennálló rend kérlelhetetlen bírálóját mutatják be a filozófust. A velencei törvényszék előtt kihallgatott tanúk mind azt vallják, hogy előttük a filozófus sohasem mondott olyat, amiért jó katolikus voltában kételkedniük kellene. Azonban nincs okunk feltenni, hogy Mocenigo teljesen költötte vádjait. Nem szólva azokról, amelyekben, bármennyire fogyatékos vagy torz alakban is, Bruno filozófiai tanaira ismerünk, egyesek az olasz párbeszédék szabadszájú kiszólásait juttatják eszünkbe. Egészében az a benyomásunk, hogy Mocenigo sok ferdítéssel és túlzással, valamint nem csekély értelmetlenséggel mégiscsak a magát négy szemközt biztonságban tudó filozófus szavait adja vissza.

Az inkvizíció törvényszéke előtt védekező Bruno általánosságban úgy jellemzi álláspontját, hogy ő mindig csak filozófiailag és a természetes világosság elvei alapján filozofált, tekintet nélkül a vallás tanításaira; még akkor is, ha a vallással ellenkező nézeteket fejtegetett, célja sohasem a vallás támadása, hanem a filozófiai igazság érvényrejuttatása volt; közvetlenül semmit nem tanított a katolikus vallás ellen, talán csak közvetve. Az itt jelzett fölfogás nem a „kettős” igazság tana, Bruno álláspontja őszintébb és filozofikusabb ennél. Nem azt mondja, hogy amit filozófiai szempontból igaznak vall, azt teológiai szempontból

nem vallja annak, hanem azt, hogy a filozófiai igazságot egyáltalán nem szabad a teológia mértékével mérni. Ez a mérték akkor volna helyén, ha a vallási dogmával más vallási dogmát állított volna szembe; ámde ő mindig csak „filozófiailag spekulált”. S bízva ennek az álláspontnak a jogosságában, Bruno kifejti filozófiáját, egyszersmind feltárja filozófiai kételyeit az egyház némely tanításával szemben.

A több napig tartó, olykor napokra, hetekre megszakított kihallgatás során az előbb oly magabiztosan fellépő filozófus rádöbben arra, hogy a hangulat éppenséggel nem kedvező reá nézve. Bírái nem fogadják el azt az álláspontját, hogy ő mindig csak mint filozófus beszélt és írt, s megértetik vele: az a kérdés, hogy jó katolikus-e. Bruno azt hajtogatja, hogy mindig jó katolikusnak tudta magát, még ha írt meg mondott is egyet-mást a katolikus vallás ellen. Utolsó kihallgatásán a velencei törvényszék előtt aztán történik valami, ami ellentétes megítélésre adott alkalmat: Bruno térdre rogy bírái előtt, életéért könyörög, s olyan javulást ígér, hogy a jövőben követendő életmódja felér ~~majd az életében elkövetett rosszal. Vannak, akik Bruno térdreborulásában gyengeségének, tanai megtagadásának jelét akarnak látni. Mások azonban úgy ítélik meg magatartását, hogy a szellemi ereje teljében levő, még csak negyvennégy éves filozófus ragaszkodik életéhez, annál is inkább, mert életműve befejezetlen, filozófiájáért még sok a tennivalója. S itt hangsúlyozni kell, hogy a bűnbocsánat kérelme csupán a katolikus vallás ellen elkövetett vétségekre vonatkozott, s nem a filozófiai tanításokra. Ezekre nézve ki sem hallgatták a filozófust. Éppen ebből a szempontból meg lehet érteni Bruno konok hajthatatlanságát később a római bírák előtt. Itt néhány filozófiai tanítása visszavonását követelik tőle. S a filozófus inkább a kínhalált választja.~~

Rómában is tudomást szereztek Bruno velencei elfogatásáról, s csakhamar megindultak a tárgyalások kiadására vonatkozóan.

A velencei inkvizíció némi habozás után eleget tett a pápa kívánásának. Brunót 1593. február 27-én a római inkvizíció börtönébe vitték. De elítélésére csak hét év múlva került sor. Mi az oka a szokatlanul hosszú vizsgálati fogságnak? Az egyik ok az, hogy Brunót különös buzgalommal, ismételten igyekeztek rábírní tanai visszavonására, mert el akarták kerülni azt, hogy fölszentelt papot mint eretneket elítéljenek. Másrészt a római perben, eltérően a velenceitől, tekintettel voltak Bruno megjelent műveire és kézírataira is; ezek áttanulmányozása hosszabb időt vett igénybe. Hogy Bruno műveiből mit ítélték eretnekségnek, erre nézve csak sejtésekre hagyatkozhatunk, de bizonyosnak vehetjük, hogy a világok sokaságának tana esett a leg súlyosabb megítélés alá. Noha mint tisztán tudományos tanítás lépett fel, mégis a legveszedelmesebb „új eretnekségek” közé számították, s minthogy a kopernikusi tanításra támaszkodott, vele együtt ez is gyanús lett. Épp a Bruno felett ítélező kongregáció egyik tagja, Bellarmin, a híres hitvitázó, aki később Galilei inkvizícióperében is szerepelt, döntő befolyással volt arra, hogy Kopernikus tanát eretnekségnek nyilvánították. Magát ezt a tant még össze lehetett volna egyeztetni az egyház felfogásával, de a benne rejlő következmények nagy dogmatikai nehézségeket támaszthattak volna. Kiderül ez például Campanellának Galilei védelmére írt *Apológiá*-jából. Rámutat ugyanis arra, hogy a Föld mozgásának tanából, sokan úgy vélték, szükségszerűen következik az, hogy több világ van, ahol szintén emberek laknak, ebből pedig az az eretnekség következne, hogy Krisztus a többi világban lakó emberekért is meghalt. Ebből sejthetjük, hogyan ítélték meg a hagyományos felfogás őrei azt a tant, amely leplezetlenül és diadalmasan mint új világfelfogást hirdeti a kopernikusi elméletben rejlő következményeket: a világok sokaságát és azt, hogy hozzánk hasonló lények lakják őket. Ezt

a tant pedig, s mindazt, ami vele összefügg, Bruno nem volt hajlandó visszavonni.

Giordano Brunót a római inkvizíció törvényszéke máglyahalálra ítélte. Amikor az ítéletet kihirdették, Bruno fenyegetően kiáltotta oda bíráinak: „Amikor elítéltek, talán jobban félték, mint én az ítéletet fogadva”. 1600. február 17-én a római Campo de' Fiorin, a virágok piacán, végrehajtották az ítéletet.

Bruno heroikus halála élete következetes, szinte logikusan szükségszerű következménye. Egész életében a filozófiai szabadság jegyében munkálkodott; vértanúsága élete igazságának próbája. A máglya tüze, amely testét porrá hamvasztotta, fényt vet az egész világtörténeti pillanatra, amelyet küzdelmes meg hasonlottság és kiegyenlíthetetlen ellentétek jellemeznek. Két elv áll szemben egymással, két világnézet, amely abszolút kiegyeztetetlenségében az emberi gondolkodás két szélső ellentétét képviseli. Az egyik szerint az igazság az, amit az ész annak tart, a másik szerint az igazság az, amit a megszentelt tekintély annak nyilvánít. E kétféle fölfogás a gondolkodás talaján egymást soha meg nem értheti, s az bírja le a másikat, amelyik az anyagi hatalom eszközeivel rendelkezik. Ez érteti meg Bruno halálának történeti szükségszerűségét. Az eszme, amelyért meghalt, külön helyet biztosít neki a vértanúk sorában. Nem valamilyen történeti hitért halt meg, mint oly sokan előtte: ő a tudományos lelkiismeret szabadságának vértanúja. Ez az eszme egy új korszak jelszava – ebben van Bruno halálának világtörténeti jelentősége.

A Campo de' Fiorin, ahol lelkét kilehelte, 1889 óta ércszobor hirdeti emlékét. A talapzaton olvasható felirat szerint „emelte a század, amelyet megjósolt – ott, ahol máglyája égett”.

Hatott-e Bruno más gondolkodókra? Mennyiben élő ma is filozófiája?

Bruno művei 1603. augusztus 7-én a tiltott könyvek lajstro-

mára kerültek, s nevének pusztá említése is veszedelemmé lett. A kortársak megfélemedetten beszélnek, vagy egészen hallgatnak személyéről, még akkor is, ha tanait idézik. Ha ehhez hozzávesszük azt a külső körülményt, hogy Bruno művei mint tiltott könyvek nagy ritkaságszámba mentek, akkor érthető, miért találjuk filozófiájának aránylag oly csekély nyomát még kortársainál is. Mégis találkozunk kozmológiai gondolataival Galileinél, mégpedig azokkal a nézeteivel, amelyek az új természetszemlélettel összeegyeztethetők voltak. Felice Tocco, Bruno latin művei tárgyalásában az *Inmenso* elemzésével párhuzamosan idézi azokat a helyeket Galileiből, amelyek Bruno-esszméket, érveléseket, nézeteket tartalmaznak, s amelyekből kisebb-nagyobb valószínűséggel Bruno hatására lehet következtetni.² Galilei is, Brunóhoz hasonlóan a világ végességére és gömbalakjára vonatkozó arisztotelészi érveket úgy cáfolja, hogy tagadja logikai alapjukat, a világegyetem Föld körüli mozgásának gondolatát. Brunóéhoz hasonló a felfogás a világtestek súlyáról és mozgásáról, a testek fölfelé és lefelé mozgásának jelentőségéről, az állócsillagok és bolygók különbségéről, az égitestek keletkezéséről, folytonos lassú változásáról és pusztulásáról, a Földet körülvevő levegőnek a Földdel együtt való mozgásáról, az egész világegyetemet betöltő éterről, a napfoltokról és a Napnak tengely körüli mozgásáról, az üstökösök pályájáról. Brunóhoz hasonlóan érvelt a tűz szférájának arisztotelészi felfogása ellen, mintha az a levegőnek az éggel való súrlódásából támadna, s ahogyan Bruno, ő is kétségbe vonta, hogy Kopernikus csak matematikai hipotézisnek szánta elméletét, nem pedig igaz elméletnek. Galileinek Brunótól való függését már a kortársak is észrevették. Kepler, mint egy kortársának Galileihez írt leveléből tudjuk, korholja is amiatt, hogy nem említi meg Brunót *Nuntius Sidereus*-ában.

² *Le opere latine di Giordano Bruno* 224.

Bruno nagy gondolatgazdagsága gyakran arra csábította a magyarázókat, hogy több újkori rendszeralkotót – így Bacont, Descartes-ot, Spinozát, Leibnizet – pusztán eszméik hasonlósága alapján Brunótól függőnek lássanak. Az újabb kutatás kimutatta: ha valószínű is, hogy a szóban forgó gondolkodók ismerték Brunót, hatásról mégis alig lehet szó.

A XVIII. század elejétől fogva elevenebb érdeklődés mutatkozik Bruno iránt. Összefügg ez az új panteisztikus hajlandósággal, amely akkor ragadta meg nagy erővel a legkiválóbb elméket. Föltámadását ünnepli Spinoza, s vele együtt a panteista Bruno is. Főlelevenítésében a legnagyobb érdem Jacobié. Spinoza-könyvében³ függelékképpen részletes kivonatot közöl Bruno *Causá*-jából. E kivonat ismertette meg először a német gondolkodást alaposabban Bruno panteisztikus világszemléletével.

Jacobi kivonata révén hatott Bruno Schellingre is. Ez a hatás a német idealista filozófusnak arra a fejlődési fázisára esik, amelyet a filozófia története általában az azonosság rendszerének nevez. Schelling ekkor abban látta feladatát, hogy a természet-filozófiát és a transzcendentális filozófiát közös alapra helyezze oly módon, hogy tárgyaikat, a természetet és a szellemet közös elvből származtatja. Ez a közös elv az abszolútum. Benne megszűnik minden kettősség, minden különbség. Az abszolútum a természet és a szellem, az idealitás és a realitás, a szubjektum és az objektum azonossága. E fölfogás kialakulásában nagy része volt az újraéledt Spinozának. Nála is a két isteni attribútum egy indifferens abszolútum két megjelenésformája. Viszont Spinozától eltér abban, hogy természetszemléletében erősen érvényesül a teleológiai szempont. A mindenség történését szerinte legjobban a fejlődő, célszerűen működő szervezet és a művészi tevékenység

³ *Über die Lehre des Spinoza*. 1775

analógiája teszi világossá. De éppen ez tette vonzóvá Schelling számára Bruno világfelfogását is. Nem valószínű, hogy az olasz filozófust eredetiben olvasta. A Bruno nevét viselő párbeszédese művében,⁴ amely filozófiája e fázisának legtökéletesebb és legmaradandóbb kifejezése, Jacobi kivonatából idézi azokat a brunói helyeket, amelyekre érvelése során támaszkodik. Így meghatározhatjuk Bruno hatásának minőségét és mértékét is. Schelling azonosságfilozófiája nem Bruno hatása alatt alakult ki, de ez a filozófia igenis értékessé tette számára Bruno *Causá-*jának gondolatvilágát, ebből átvette mindazt, amit magával rokonnak érzett, és főleg Bruno formuláiba, kifejezéseibe öltöztette a maga eszméit.

Goethe néhány filozófiai költeményét is kapcsolatba hozták Brunóval. A német költőfejedelem panteizmusát idegenből való átvétellel magyarázni persze értelmetlen kísérlet volna. De ez nem zárja ki – erre Brunhofer mutatott rá először –, hogy a *Gott und Welt* egyik legszebb versszakának forrását Bruno egy latin tankölteményének prózai kommentárjában lássuk. A goethei versszak a következő:

Mily Isten volna, kintről hatva pusztán,
S csak pergetve a mindenséget ujján?
Úgy illik, bentről mozgassa a létet,
Életet adjon s ő legyen az élet,
Úgy hogy mi benne él, hat, benne szó,
Abban ő legyen lélek és erő.

RÓNAY GYÖRGY FORDÍTÁSA

A brunói próza így hangzik: „Isten vagy a szellem nem kívülről pergeti (a mindenséget); jobban illik hozzá ugyanis, hogy belső elve legyen a mozgásnak, maga a természet . . . maga a

⁴ *Bruno, oder über das göttliche und natürliche Prinzip der Dinge. Ein Gespräch.* Berlin 1802.

lélek, amely sajátja mindannak, ami ölében és testében él.”⁵
Szembetűnő a hasonlóság a brunói prózához a fentebbi után
következő versszakban is:

Bennünk is világegyetem kering,
Azért szokták meg bölcsen népeink,
Hogy ember, mi tökéletes neki,
Istennek, istenének nevezi,
Reábíz mindent, földet és eget,
Fél tőle, sőt szereti, ha lehet.

DÓCZI LAJOS FORDÍTÁSA

A megfelelő brunói szöveg néhány mondattal az előbbi után
következik: „Innen a népnek az a szokása, hogy Istent az
ember formájára és képére ábrázolja és tiszteletben részesíti.”⁶

Egészben azt mondhatjuk, hogy Bruno filozófiája, ha nem
tekinthetjük is minden részében élőnek, mégsem pusztán törté-
neti jelentőségű. Tanai annyira meggyökeresedtek a tudományos
gondolkodásban, hogy elvesztették személyes jellegüket: Bruno
nevével való kapcsolatuk a köztudatban meglazult, szinte egé-
szben feloldódott, mintegy a levegővel szívjuk őket magunkba.
Ilyen az ész autonómiájának, a filozófia szabadságának eszméje,
ilyenek kozmológiájának fő gondolatai. Más tanai viszont épp
személyes bélyegüknek köszönik ma is érezhető élet- és ható-
erejüket. Áll ez mindenekelőtt vallási, művészi és vitalisztikus
indítékoktól áthatott világszemléletére, optimisztikus világ-
értékelésére, heroikus eszményiségére. Az erkölcsi entuziaz-
mus és a fantázia, amely e tanokat áthevíti, és oly egyénien
színezi, soha el nem múló esztétikai varázst biztosít számukra.

⁵ *De Immenso. Opp. lat. I., II. 58.*

⁶ *Uo. 58-59.*

JEGYZETEK

A következő jegyzetekben, főleg azokra a helyekre nézve, ahol Bruno régiebb írókra utal, Adolf *Lasson*-nak a *De la Causa, Principio ed Uno* német fordításához (*Von der Ursache, dem Princip und dem Einen*. Dritte verbesserte Auflage, Leipzig, 1902) csatolt magyarázó jegyzeteit, továbbá Giovanni *Gentile*-nek a fordításunk alapjául szolgáló olasz szöveget (Giordano Bruno. *Opere italiane*. I. *Dialoghi metafisici*. Bari, 1907) kísérő lábjegyzeteit is fölhasználtuk.

AZ OKRÓL, AZ ELVRŐL ÉS AZ EGYRŐL

A címlap szerint Velencében nyomtatták, noha Londonban látott napvilágot. Velencei kihallgatásakor Bruno azt mondja: „Mindazok a műveim, melyek Velencét vallják nyomtatásuk helyéül, Angliában nyomattak; úgy akarta a kiadó, hogy Velence szerepeljen a nyomtatás helyeként, mert így könnyebben kelnek el, s nagyobb sikerre számíthatnak . . . így a többit is majdnem mind Angliában nyomták, ha Párizst vagy más várost vallanak is nyomtatásuk helyéül.” (Lásd Domenico Berti: *Documenti intorno à Giordano Bruno da Nola*. 1880. Doc. XI.)

9. old. *Igazságtalan támadások* – Bruno itt azokra a támadásokra céloz, amelyeket *A hamvazószerdai lakoma* zúdított rá. Lásd a következő jegyzetet.

11. old. *A hamvazószerdai lakoma* – az első párbeszédet Bruno a többi négy után írta. Kiderül ez abból, hogy az első párbeszédben a beszélgetők mások, mint a többi négyben, továbbá abból, hogy a harmadik párbeszéd Tartalmában a másodikat elsőnek, a negyedik párbeszéd Tartalmában a harmadikat másodiknak mondja. – *A hamvazószerdai lakoma* Kopernikusnak a Föld mozgásáról szóló tanát védelmezi a ptolemaioszi világgéppel szemben; egyszersmind azonban kirohanásokat tartalmaz az angol viszonyok, London lakói, a nép nyeresége, főleg pedig az oxfordi egyetem tudósai ellen. Nevét e mű onnan kapta, hogy Sir Fulk Greville házában 1584 hamvazószerdáján egy lakoma alkalmával lezajlott vitákat adja elő.
14. old. *A harmadik párbeszédben* – vagyis a másodikban; l. a 2. jegyzetet.
21. old. *Két álom-kapu* – a mitológia szerint az Álomnak két kapuja van; az egyik szaruból, a másik elefántcsontból való; amason az igaz, emezen a hazug álmok távoznak. Vö. Homérosz *Odüsszeia*. XIX. 562–567. és Vergilius *Aeneis* VI. 893–896.
24. old. *Első párbeszéd* – ez a párbeszéd nem filozófiai tartalmú, és nincs kapcsolatban a mű tulajdonképpeni tárgyával. Filoteo: maga Bruno. – Elitropio Bruno egyik híve; Armesso Bruno valamelyik angol barátja.
25. old. *Szilénosz szamarai* – Szilénosz görög erdei istenség. Hermész vagy Pán és egy nimfa fia, s Dionüszosz isten nevelője. Részt vett Zeusz harcában a gigászok ellen, és szamarainak ordításával, amelyet az ellenség nem ismert, megijesztette és megfutamította őket.
27. old. *Ittas szamárlovag* – vagyis Szilénosz.

Szent Sparagorius – valószínűleg Szt. Paragorius, kinek temploma volt Noliban, ahol Bruno 1577-ben néhány hónapig tartózkodott.

Smitho, Prudenzio és Frulla – velük beszélget Filoteo *A hamvazószerdai lakoma* dialógusaiban.

35. old. *Penitus toto divisus ab orbe* – teljesen elkülönült az egész földkerekségtől. (Vergilius *Ecl.* I. 67.)

38. old. *A metafizika jeles mesterei* – a legkiválóbbak azok közül, kikre Bruno itt céloz: a dominikánus Robert Kilwardby, aki 1248–1261, és a franciskánus John Duns Scotus, aki 1294–1304 között tanított az oxfordi egyetemen.

39. old. *Mesterüket, Arisztotelészt is fölülmúlták* – Angliának kiváló szerepe volt a középkori skolasztika kialakulásában. Legkiválóbb szellemei e téren Anselmus (1093–1109) canterburyi érsek, Salisburyi Johannes (megh. 1180) chartres-i püspök, Alexander Halesius (megh. 1245); sok tekintetben az újkori gondolkodás előkészítői Roger Bacon (megh. 1294), Occami Vilmos (megh. 1347). Ezeket az önálló gondolkodókat Bruno többre becsüli a tőle megtámadott pedáns tudósoknál, akik csak mások szavait ismétlik. A 16. század végén az angol egyetemeken kizárólagosan Arisztotelész uralkodott, emellett nagy kultusza volt a cicerói ékesszólásnak minden tudományos törekvés rovására.

40. old. *Nullus ad Philosophiae* – senki sem avatható a filozófia vagy a teológia magiszterévé vagy doktorává, ha nem ivott Arisztotelész forrásából.

Néhány kiváló férő – Tobias Matthew (1546–1628) és Martin Culpepper (megh. 1599) Oxfordban tanítottak. Matthew híres szónok, később yorki érsek volt.

41. old. *Deorum pater* – az istenek atyja, vagyis Jupiter (Cicero. *De divin.* I. 12, 19)
Salmoneus óriás – lásd Vergilius *Aeneis* VI. 585–586.
42. old. *Alexander Dicson* – Brunónak *De umbris idearum* (1582) c. műve nyomán egy mnemotechnikai művet írt *De umbra rationis et iudicii, sive de memoriae virtute prosopopeia* címmel (1583).
Umbras vocat – lásd Vergilius *Aeneis* VI. 432–3.
43. old. *Humile dicendi genus* – alantas beszédmód.
Non redolet Arpinatem – nem hasonlít Ciceróhoz (az arpinumihoz), nem tud jól latinul.
Egy Calepino – Ambrogio Calepino (1435–1511), az első iskolai latin szótár szerzője, amely 1502-ben jelent meg először, s utána még néhány kiadást ért meg.
Egy Cornucopia – *Cornucopiae sive commentaria linguae latinae* a címe Nicola Perotti (1430–1480) Manfredoniai érsek híres művének, amely először a szerző halála után, 1589-ben jelent meg.
Egy Nizzolio – Marius Nizolius (1498–1575) a *Thesaurus Ciceronianus* szerzője. Bruno többször támadja őt üres szócséplése miatt. Lásd pl. *De Minimo*. lib. III. c. 1.
Verbum verbo reddit – szó szerint fordít.
Nihil divinum a se alienum putat – semmi istenit nem tart magától idegennek.
O tempora, o mores – ó idők, ó erkölcsök! (Cicero *In Catilinam* I.)
45. old. *Hédonidák* – a Hédon-hegy bakkhánsnői. Basszaridák, Mimmallonidák: más elnevezései a bakkhánsnőknek.
Áron főpap bűnbakjai – lásd: Mózes III. k. VIII. 18–25.
46. old. *Amit természet létrehoz* – Ariosto *Orlando furioso* 27. 120.
Minden hiba . . . hímnemű – az olaszban a Filoteótól felsorolt szavak mind hím-, illetőleg nőneműek.

47. old. *Az isteni Erzsébet* – Diva Elizabetta: a velencei törvény-
szék előtt e hely miatt kell védekeznie.
48. old. *Második párbeszéd* – ebben Bruno mindenekelőtt pon-
tosan meghatározza elmélkedése területét. A világegyetem első elve és első oka, az istenség, megismer-
hetetlen, mert amit amannak megismeréséből reá
nézve megtudhatunk, még a nyomnál is kevesebb.
A természetfölötti isteni lény, mivel az ész számára
megközelíthetetlen, nem lesz a következő fejtegetések
tárgya. Ezzel Bruno elhatárolja filozófiáját a teoló-
giától; feladatát csupán abban látja, hogy egységes
magyarázatot keressen a világegyetem számára. –
A világegyetemben, a természetben két szubsztanciát
különböztet meg: a formát és az anyagot. Ez a párbe-
széd csak a formát tárgyalja, mégpedig a következő
gondolatmenetben. Elv az, ami bensőleg hat közre a
dolgok létrehozására s megmarad az eredményben,
mint ahogy pl. az anyag és a forma megmarad az ösz-
szetételben; ok az, ami külsőleg hat közre a dolgok
létrehozására, s ami kívül marad a létrejött dolgon.
– Az ok háromféle: ható-, formális és végok. A világegyetem hatóoka az egyetemes ész, a *világész*, a *világ-
lélek* legbensőbb s legsajátosabb képessége, mely be-
tölti a mindenséget, a fajok megfelelő létrehozására
ösztönzi a természetet s úgy viszonylik ehhez, mint
az emberi ész a fogalmak alkotásához; belső művész,
mert belülről alakítja az anyagot. A hatóokkal kapcso-
latos a formális és a végok; a világegyetemre nézve a
formális és végok összeesik a hatóokkal. Minden dolog
formális oka ugyanis az illető dolog formája, azaz
képzete; valamennyi dolog képzetét már előbb magá-
ban foglalja a világész, mely azok nélkül éppoly

kevéssé tevékenykedhetne, mint a szobrász az alkotandó mű képzete nélkül. A cél, melyet az egyetemes hatóok magának kitűz, vagyis a világegyetem végoka: a világegyetem tökéletessége; ez pedig azt jelenti, hogy az anyag különböző részeiben az összes forma megvalósulást nyerjen. – Konstitutív *elve* a dolgoknak a *forma*. A világegyetem formája a világlélek, amely bizonyos módon azonos a már tárgyalt hatóokkal; mert a világész, mint egyik képessége a világléleknek, hatóoka az összes természeti jelenségnek. Így tehát a világegyetem oka és elve ugyanaz: a világlélek. De hogyan lehetséges ez az azonosság? A feleletet erre egy hasonlat adja meg. „A lélek úgy van a testben, mint a kormányos a hajóban. Amennyiben a kormányos együtt mozog a hajóval, része ennek; amennyiben kormányozza és mozgatja, nem része az egésznek, hanem tőle különvaló tényező. Így a világlélek is, amennyiben éltet és formál, belső és formális része a világegyetemenek, amennyiben azonban irányít és kormányoz, nem része a világnak, nem úgy viszonylik ehhez, mint elve, hanem mint oka.” Ámde ha az egyes dolgok formája a világlélektől származik, akkor valamennyi dolognak része van a világlélekben, azaz valamennyi dolog lelkes. Az egész világegyetem él; de minden dolog is, bármily kicsiny, ha megfelelő szubsztrátumot talál, növénnyé, állattá, szóval lelkes lényé törekszik lenni. Mindennek van lelke, élete szubsztanciája szerint, ha nem is a valóság és működés szerint. Ha pedig a szellem, az élet jelen van mindenben, akkor nyilván igazi valósága, formája az összes dolgoknak: a lélek kormányozza az anyagot, s uralkodik rajta, alakítja az anyagi részek összetételét és kapcsolatát. A szellemi

szubsztancia éppen olyan örökkévaló, mint az anyagi, egyiknek sem kell félnie a haláltól; csak a külső formák változnak és semmisülnek meg, mert nem szubsztanciák, csupán akcideneciák. – Eddig tehát azt látjuk, hogy a forma (világlélek, világész, élet, szellem, szellemi szubsztancia) magasabb rendű az anyagnál, kormányozza, korlátozza az anyagot. A párbeszéd végén a viszony megváltozik; azt halljuk, hogy az anyag és a forma kölcsönösen meghatározzák és határolják egymást. A következő párbeszédnek mintegy folytonos küzdelemben mutatják a két elvet; az anyag előbb egyenrangúvá lesz a formával, majd föléje kerekedik, végül mind a kettő összeesik az Egyben.

Arelío Dicsono – az előbbi párbeszédben Bruno Alessandrónak nevezte, ami igazi neve volt Dicsonnak.

51. old. *Mellőzve tehát* – mint az eddigiekből is látszik, Bruno az istenséget nem, vagy legalábbis nemcsak a világban benne rejlőnek, immanensnek, vele azonosnak fogja föl, hanem a világ fölött álló transzcendens, azt kormányzó, személyiséggel bíró észnek. Ez nem panteisztikus, hanem panenteisztikus fölfogás. Hogy következetesen így fogja-e föl Bruno az istenséget, a mű végén fog kiderülni.
52. old. *Nem minden, ami elv, ok is* – *ok* és *elv* arisztotelészi kifejezések, amint hogy többi fontos kifejezését is az uralkodó arisztotelészi terminológiából veszi Bruno. Az oknak megfelel *aitia*, az elvnek *arkhé*. Arisztotelész hol rokon értelműeknek veszi őket (*Metaph.* V. 1. 1013/a 16.), hol különbözőknek (*Metaph.* IV. 2. 1013/b. 18. és 24.). Másutt meg (*Metaph.* XII. 4. 1070/b. 22.) szemben áll egymással *arkhé* és *sztoikheion*, elv és elem, s mind a kettő az *aitia* fogalmának van alárendelve.

53. old. *Egyetértesz Empedoklésszel* – Bruno, amikor Empedoklészre vezeti vissza a világlélekre vonatkozó tanát, nem a tulajdonképpeni empedoklészi hagyományokra, hanem a középkorban tévesen neki tulajdonított iratokra támaszkodott, amelyekben lényegileg újplatonikus tanok vegyültek empedoklésziakkal. Az újplatonikusoktól, nevezetesen Plótinostól több fontos fogalmat vett át Bruno. Így a világlélek fogalmán kívül az „érzékfeletti anyag” fogalmát és azt a megkülönböztetést, hogy benne valamennyi forma egyszerre, kifejtetlenül, *complicite* van meg, míg az érzéki anyagban egymás után, kifejtve, *explicite* (IV. párb.) s az *egy* eszméjét (V. párb.). Ugyancsak Plótinostól való az a gondolat, hogy az érzéki világ az intelligibilisnek utánezata, s hogy az istenségtől az anyagi világhoz vezető hét fokozat ugyanaz, amelyen át az emberi ész az érzéki dolgok megismerésétől az istenséghez emelkedik (*De umbr. idearum*, Conc. XIX. Op. Lat. Imbr. II. I. 48.). Végül fontos az a platonikus gondolat,

---

hogy az érzéki szépség élvezetétől az ember felemelkedik az isteni szépség ekstatiszikus látásához és szeretetéhez. (*Eroici furori.*)

Totamque infusa per artus – Vergilius *Aeneis* VI. 726–7. Bruno itt is nem az igazi püthagorászi hagyományokra támaszkodik, hanem az újpüthagorászi irodalomra, amely az i. e. I. században virágzott, s mely platóni, arisztotelészi és még későbbi spekulációkból kinőtt tanokat Püthagorász nevével hozott kapcsolatba.

55. old. *Lennie kell e középsőnek* – „Bruno, ki isten transzcendenciáját fenn akarja tartani s a természet minden történéését mégis mint annak saját, belső életét akarja fölfogni, isten és a természet közé egy középsőt csúsztat,

mely sem nem isten, sem nem természet, hanem részes mind a kettőben. Ezzel persze isten fogalma a természet magyarázata számára fölöslegessé válik. A világlélek, mint az ész elve és a célszerűség előidézője a természetben, tudat és személyiség nélkül van; isten ellenben tevékenység nélkül való, magában megmaradó tökéletesség. Hogyan hathat isten a természetre, az nem lesz érthetőbb azáltal, hogy egy ily középső tényezőt illesztünk közbe, melyre isten éppoly kevésbé hat, mint magára a természetre.” Lásd Lasson i. m. 130–131. l.

56. old. *Empedoklész is tanítja* – Empedoklész szerint emberek, állatok, növények eleinte tökéletlenek voltak, s lassan-lassan tökéletesednek (vö. Arist. *De an.* III. 6. *Phys.* II. 8. és *Diog. Laert.* VIII. 77.). A *szfairosz*-ból, valamennyi elem eredeti egységéből, az egyes dolgok a mindinkább hatalmasabbá váló gyűlölet révén jönnek létre; a szeretet azután növekedő hatalommal köti össze a különvaló dolgokat, míg a folytonos egyesülés által végül minden újra a *szfairosz*-ba tér vissza, melyet Empedoklész állítólag boldog istennek képzelt. (Ariszt. *Metaph.* III. 4.)
57. old. *Ezt megengedi maga Arisztotelész is* – Ariszt. *De anima* II. 1. 413/a 8–9.
Mégis, mivel elismeri – Ariszt. *De anima* III. 5.; 430/a 17–25. Arisztotelész csak a szerves egyéni lény lelkéről beszél, de világlelket nem ismer.
Ezért mondja Plótinosz – lásd Plótinosz *Enn.* II. 9. 7. (ed. Kirchoff. XXX. Vol. II. 41. 42.).
58. old. *Arisztotelész ezt egy tökéletes író . . . példáján bizonyítja* – Ariszt. *Phüszika*, II. 8.
Róla mondja Platón – Platón *Timaiosz* VI. 29. E.

Még a peripatetikusok között sem – Arisztotelész több helyen tanítja a dolgok lelkes voltát. A csillagzatokra l. *De part. anim.* I. 1.; I. 5. *De coelo* I. 2.; I. 9. *Ethic. Nicom.* VI. 7. Az elemekre nézve l. *De gen. anim.* IV. 10. A szerves lények létrejöttére nézve l. *De gen, an.* III. 11. A föld teste bizonyos élő módon fejlődik, van ifjú- és öregkora, vö. *Meteor.* I. 14. A természet az élettelenről az élő felé halad *De part. anim.* IV. 5. Azonban Arisztotelésznél az élet fogalmának mindig csak analógiás kibővítéséről van szó, számára csak a folytonos természeti összefüggés fontos. Vö. Lasson, i. m. 132. 1. 23. j.

60. old. *Cuium pecus* – lásd Vergilius *Ecl.* III. 1.

Etiam atque etiam – nagy számban.

61. old. *Pax vobis* – béke veled, magiszter uram, szolgálid szolgálja, lábad zsámolya vagyok.

Maledicat te – kárhoytasson el isten, örökkön örökké!

Prosequatur ergo – folytassa hát, Filoteo, tanításait!

Ergo quidquid est, animal est – tehát minden, ami van, lelkes.

Anaxagorasz nézetét – Anaxagorász tanítására nézve l. Ariszt. *Phys.* III. 4.; I. 4. E tanítás alapja: minthogy az egyik dolog a másikból lesz, s az ellentétek átmennek egymásba, de semmi sem származhat a nem létezőből, ezért szükségképpen minden van mindenben, csak az egyik dologban ez, a másikban az az elem uralkodó.

62. old. *Más alkalommal* – főleg *De immenso et innumerabilibus* c. művében, mely részben Angliában készült.

Principio caelum – lásd Vergilius *Aeneis*, VI. 724-727.

A szellem áthatja és megtölti a földet – Prédikátor könyve, I. 7.

63. old. *Non entia, sed entium* – nem létező dolgok, hanem a létező dolgokon vannak.
64. old. *O genus attonitum* – Ovidius *Metamorphoses* XV. 153-159., 165.
Quid est quod est – mi az, ami van? Ugyanaz, ami volt. Mi az, ami volt? Ugyanaz, ami van. Nincs új a nap alatt. (Prédikátor könyve 1. 9. kk.)
67. old. *Velim scire quomodo forma est* – szeretném tudni, hogyan lehet a forma a mindenütt egész világlélek?
69. old. *Percepi optime in patuiis* – nagyon jól megértettem.
Hoc est, id est – azaz a tálakon jár az eszed.
Harmadik párbeszéd – ebben a párbeszédben a forma mellett egyenrangú elvként megjelenik az anyag. Ahogyan van egy legfőbb szubsztanciális valóság, melyből minden dolog cselekvőképessége fakad: a forma, úgy létezik egy passzív elv is, egy szubsztrátum, mely minden dolog szenvedő képességének a foglalatja: az anyag. Az anyag mivoltát legjobban megvilágítja a művészetek analógiája. Minden művészet valamely sajátos anyagból a legkülönbözőbb alakokat hozza létre; a forma különböző volta mellett az anyag egy s ugyanaz. Hasonlóképpen a természetnek is van a működése számára anyaga, szubsztrátuma. A különbség a természet és a művészet anyaga között az, hogy az utóbbinak már van valamelyes természetadta formája (kő, vas, fa), míg a természet anyagának semmiféle formája nincs; éppen azért a művészetnek sokféle anyaga van, a természetnek csak egy. Ez megismerhető is, de nem az érzékek, hanem az ész útján. Abból, hogy a dolgok változása közben mindig egy s ugyanaz marad, következik, hogy sem nem test, sem nem tulajdonság, mert ezek változók, s az egyik for-

mából a másikba mennek át; továbbá az, hogy semmi sem vesztetheti el létét, a természeti jelenségek anyaga is, formája is örökkévaló, mert minden változás vagy pusztulás csak a külső formát illeti. Ezek a formák az anyagból fakadnak, és beléje térnek újra vissza; ennél fogva az anyag az egyedüli állandó, örökkévaló, szubsztanciális elv, melynek az egyedi formák csak különböző meghatározottságai, akcideniái. Ezzel azonban az anyag fogalma észrevétlenül megváltozott. Fentebb még úgy volt, hogy a természet anyagának semmiféle formája nincs, most azt látjuk, hogy az anyag a természet összes formáit magában rejti, és magából bocsátja ki. A következőkben Bruno azt akarja levezetni, hogyan esik egybe a forma és az anyag. Evégből az anyag fogalma megint új jelentést kap: eddig csak mint szubsztrátumot ismertük, ezen túl mint képességet is kell tekinteni. Mint ilyen pedig kétféle: aktív, amennyiben hatni képes, és passzív, amennyiben befogadni képes és egy ható erő szubsztrátuma lehet. A passzív képesség azonban teljesen azonosnak bizonyul az aktívval; ezzel az anyag éppúgy cselekvő, ható jelleget nyer, mint a forma, anyag és forma egybeesnek, a szellemi és testi szubsztancia közös létre és gyökerre redukálódnak: a mindenség a szubsztanciája szerint egy. – E roppant fontos konklúzió levonása előtt az anyagot még más vonatkozásban is látjuk. Az abszolút képességet, amely az anyag sajátja vagy inkább mivolta, Bruno a természetfeletti elvnek is tulajdonítja – nem éppen a fejtegetés világosságának előnyére, mert így belekeveri abba az istenséget, melynek tárgyalását pedig a beszélgetések elején az elmélkedésekből kirekesztendőnek tartotta – ezzel

az anyag isteni jelleget nyer, amint hogy Avicbron is mindenben jelenlevő istennek nevezi. – Ugyancsak az anyag képesség volta magyarázatát adja a halálnak, pusztulásnak, bűnnek, torzszülöttnek is; ezek negatívumok: a valóság és képesség hiányát jelentik.

70. old. *Nolite vocari Rabi* – ne hívassátok magatokat rabbinak (Máté ev. 23. 8.).

Illud est presbiterale – az papi és egyházi (titulus).

Cedant arma togae – a fegyverek adjanak helyet a tógának (Cicero *De officiis* I. 2. 77.).

Quae Caesaris Caesari – add meg a császárnak, ami a császáré (Máté ev. 22. 21.).

Sine linea – azaz: nulla dies sine linea – ne teljék el nap ecsetvonás nélkül.

71. old. *Absit verbo invidia* – távol legyen szavamtól a gyűlölség!

Necessaria deductione facta a simili – szükségszerű analógiás következtetéssel.

Qui dni – Miért ne? bizonyos analógia szerint.

Diogenész szólott – célzás ama, különben csak modern időkből származó anekdotára, mely szerint a szinopei Diogenész, mikor nyilvánosan ölelt egy asszonyt, arra a kérdésre, mit csinál, azt felelte: *Füteo anthrópon*, vagyis embert plántálok.

Quodammodo facete – tréfálkozol.

Nunc meum est docere – most az én feladatom a tanítás, az én tisztem megítélni azokat, akik tanítani akarnak.

73. old. *Vox faucibus haesit* – a szó torkomon akad (Vergilius *Aeneis* II. 774.).

74. old. *Cum dimidia* – meg egy fél.

Két olyan ember – a francia, kire Bruno céloz, Petrus Ramus (1515–1572), aki főleg Arisztotelész logikáját igyekezett „kijavítani”. Művei: *Scholae dialecticae* 1548,

Scholae physicae 1565, *Scholae metaphysicae* 1566. – Az olasz: Franciscus Patritius (1529–1597). A nevezett diskussziókban, melyek 1571–81-ig jelentek meg Velencében, Arisztotelész ellen küzd.

Consentiai Telesius – Bernardinus Telesius (1508–1588) fő műve, *De natura iuxta propria principia* 1586-ban jelent meg. Bruno nagyra becsüli, mert saját megfigyeléseire és tapasztalataira támaszkodva harcol Arisztotelész ellen.

Adeste felices, domini – legyetek üdvöz, urak!

75. old. *Ego quoque quod irascor...* – én sem haragszom komolyan, mert Gervasiót nem gyűlölöm.

Avicebron – Avicebron (középkori zsidó filozófus, igazi neve Salamon Ibn Gabirol) a XI. században élt Spanyolországban. Műve: *Fons vitae* nagy hatással volt a XIII. sz. skolasztikusaira; eredeti módon tárgyal új-platonikus tanokat.

76. old. *Gyakorlatot folytató orvoshoz illik* – Bruno itt Paracelsusra céloz. – Azt a tant, hogy *sal, sulphur és mercurius* a dolgok elemei, először Isaac Hollandusnak, egy XVI. századbeli alkímistának és Basilius Valentinusnak, egy állítólag a XV. század elején élt erfurti benediktinus szerzetesnek tulajdonítják. Az utóbbi létezése kétes.

81. old. *Püthagoreusz Timaios* – vö. Timaiosz Lokrosz (Pseudo-Timaeus) *De anima mundi et natura* 94. A. (Mullach *Fragm.* II. 38.). Az e műben kifejtett tan inkább platonikus és arisztotelikus és nem püthagoreus.

82. old. *Néhányan közülük* – Bruno itt bizonyára Gilbertus Porretanusra (megh. 1154), Duns Scotusra (megh. 1308) és követőire gondol (vö. C. Prantl *Gesch. der Logik im Abendlande.* II. k. Leipzig, 1861. 217. és kk., III. k. Leipzig, 1867. 218. és kk.).

82. old. *Numerális szubsztancia* – az egyén szubsztancialitása, vagyis az, mely az egyes dolognak megadja egyéni jellegét, s mely Szt. Tamás szerint az anyagban, Scotus szerint ellenkezőleg az individuum speciális formájában áll (*haecceitas*, Arisztotelésznél *tode ti einai*; vö. Prantl. i. m. III. 218–219.)
Egy élő test entelekheája – a lélek arisztotelészi definíciója. (*De anima* II. 1.)
83. old. *A végső különbségek megnevezhetetlenek* – Arisztotelész nem ezt tanította, hanem azt, hogy az elvek bebizonyíthatatlanok, de magasabb módon tudjuk őket. (*Analytica posteriora* I. 3.; II. 19. *Metaphysica* IV. 4.)
89. old. *Triszmegisztosz* – Hermész Triszmegisztosz, állítólagos szerzője néhány, i. sz. III. sz. végéről való írásnak, a középkori alkímisták legfőbb tekintélye. A neki tulajdonított írásokban platonikus–phüthagoreus tanok egyiptomi és különböző keleti tanokkal keverednek.
Mások pedig a nedvességből – a négy nedvesség (humor) jellemző a régi hipokráteszi–galenusi orvostudományra. Paracelsus a leghevesebben küzdött e tan ellen.
93. old. *Az, aki van, küld engem* – *Exodus*, 3. 14.
Első és utolsó – Ézsaiás 41. 4.; 48. 12.; 44. 6.; János Jelenései 1. 17.
94. old. *Tenebrae non obscurabuntur a te* – a sötétség sem borít el előled és fénylik az éjszaka, mint a nappal; a sötétség olyan, mint a világosság. (Zsoltárok könyve 139. 12.)
Platón az Államá-ban – Bruno helytelenül mondja Platónról, hogy nagyra becsülte az anyagot. Platón számára az anyag a teljességgel nemlétező, csak az eszmét illeti meg a lét. Arisztotelész viszont pozitív jelentést ad az anyagnak; a priváció szerinte ennek csak tulajdonsága, de nem lényege.

95. old. *Így fogta föl Parmenidész is* – Parmenidész tanítása szerint csak a lét van; a nemlét nincs és nem gondolható. A lét pedig egy; a sokaság és a változás látszat. E tanítás és Brunónak itteni fejtegetése közt csak annyi a hasonlatosság, hogy mind a kettő egy legfőbb egységben látja az igazán létezőt.

96. old. *Bonis avibus* – sok szerencsét.

Negyedik párbeszéd – a *negyedik párbeszéd*-ben tovább fejlesztik az anyag fogalmát, amely itt éppoly ingadozó és határozatlan, mint az előbbi párbeszédben. Az anyag még nagyobb jelentőséget nyer: míg eddig a természeti jelenségek szubsztrátumaként szerepelt, most az érzéki és érzékfeletti világ közös szubsztrátumává lesz. Valamennyi dolog a legmagasabb lénytől kezdve bizonyos sorrendet, lépcsőfokozatot alkot, s van egy közös elv, melyben részes a lánc minden tagja; e közös elv, mely alapja minden létnek, testinek és testetlennek egyaránt: az anyag. Ez az érzékfeletti anyag most éppúgy magában rejt minden formát, mint azelőtt az érzéki anyag; a kettő között az a különbség, hogy az előbbiben a formák valamennyien egyszerre vannak meg, az utóbbiban egymás után, amabban kifejtetlenül, emebben kifejtetten. A testi és testetlen világ e közös lényege továbbá abszolút értelemben minden, foglalata minden mértéknek, alaknak, térbeli kiterjedésnek; benne képesség és valóság abszolút módon összeesnek, éppúgy mint a természetfeletti lényben (III. párbeszéd) és az egyben (V. párbeszéd). Ugyancsak ebből a szempontból Bruno most azonosítja a formával, majd pedig a világlélekkel és az eggyel: „... végül minden egy, s ennek az egységnek a megismerése célja és határa minden filozófiának.”

Így érzékfeletti anyag, forma, világlélek, isten, egy: azonos jelentésűekké lesznek. – A továbbiakban Bruno újra visszatér a természet anyagához, amelyet, „minthogy kifejti azt, amit kifejtetlenül tartalmaz, istennek, legjobb őspanának, a természeti dolgok szülőjének és anyjának, sőt szubsztanciája szerint az egész természetnek kell nevezni”. Míg tehát a filozófiai párbeszéd megindulásánál a természetnek két szubsztanciája volt, anyag és forma, s a harmadik párbeszédben a kettő egy közös gyökérre redukálódott: ezen a helyen az anyag a természet egyedüli szubsztanciája.

Et os vulvae – a sír és a meddő asszony, a föld meg nem elégszik a vízzel és a tűz nem mondja: elég (Salamon Példabeszédek 30. 16.).

Id est, scilicet, videlicet – azaz, tudniillik, ugyanis, nevezetesen, úgyszólván: az anyag sohasem telik be a formák befogadásával.

Vel potius – vagy inkább.

Solus, ita, inquam – egyedül, mondom egyedül, azaz tulajdonképpen kevésbé egyedül, mint bárki, föl-alá járok majd, s önmagammal folytatok párbeszédet.

Non minus – nem kevésbé, éppúgy.

Hülé, silva, massa – sorrendben: anyag; erdő; tömeg; hiánnyal kevert; a bűn oka.

97. old. *Non solum remota* – nemcsak távoli, de közeli szerint is.

Exclamatio – felkiáltás.

Quia in peccatis concepit me mater mea – mert bűnben fogant engem anyám (Zsoltárok 51. 7.).

Mulier, quam dedit mihi – az asszony, akit mellém adott, az, az csalt meg engem (Mózes I. 3. 12.).

Procul dubio – kétségkívül.

Natura naturans – teremtő természet.

98. old. *Tuo more* – szokásod szerint.
In eum, qui apud Aristotelem est – arra az arisztotelészi helyre bukkantam (lásd a helyet: *Ca. IX. 192. 22.*).
Mit küld természet – Ariosto *Orlando Furioso XXVII. 119.*
99. old. *Minime, minime quidem* – dehogynem.
Sophistarum more – a szofisták módján.
Ingenue loquor – szabadon beszélek.
Qui non duxit uxorem – aki nem házasodott meg.
Credite, Pisones – higgyétek, ó, Pisók (Horatius, *Epist. II. 3. 6.*). *Melius nil coelibе vita:* – nincs jobb a legényéletnél (*Epist. I. 1. 88.*).
100. old. *Rara avis* – ritka madár.
101. old. *De iis hactenus* – mostanra elég ezekből!
103. old. *Ne imádj engem* – János Jelenései 19. 10.; 22. 9. Az angyal szavait azonban nem Jákob pátriárkához, hanem Jánoshoz intézte.
Plótinosz is mondja – *Enneadész II. 4. 4.*; ed. Kirchhoff VII. Vol. I. 112. és kk.
105. old. *Cedo* – megengedem.
108. old. *Non potest esse idem totum et aliquid* – ugyanaz a dolog nem lehet egyszerre minden és valami különös; ennyit én is értek.
109. old. *Dicunt tamen propterea* – éppen ezért mondják, hogy semmiféle dimenziói nincsenek.
Ideo habet nullas – azért nincs semmiféle, hogy valamennyi meglegyen neki.
Így vélekedett részben Plótinosz is – *Enneadész II. 4., 3.*; ed. Kirchhoff XII. Vol. I. 112. 1.
112. old. *Certe consuevit dicere Aristoteles* – Arisztotelész persze az övéivel egyetemben azt szokta mondani, hogy a formák az anyag képességéből inkább kijönnek, mint

bemennek, inkább kiemelkednek abból, semmint bele-
vitetnének.

113. old. *Hozza létre a föld* – *Genezis 1., 2.*

A vizek fölött lebegett – *Genezis 1., 2.*

114. old. *Quia principia oportet semper manere* – mivel az elveknek
mindig meg kell maradniuk.

116. old. *Quaeso* – kérlek.

Dinantói Dávid – a XII. sz. végén élt belga vagy francia
panteista filozófus, akinek Scotus Erigena és Avicebra
hatása alatt írt művét (*De tomis idest de divisionibus*)
1210-ben kiátkozták. Dávid félreértésének vádja bizo-
nyára Albertus Magnusra vonatkozik. (Vö. *Summa
theologiae* I. 4, 20.; II. 1, 4.)

117. old. *Parcius ista viris* – a férfiaknak ilyesmit kíméletesebben
kell megmondani (lásd Vergilius *Eclogae* III, 7.).

Az *ötödik párbeszéd* szól a világegyetemről, melyet
Bruno itt Parmenidészhez hasonlóan fog föl. A vilá-
gegyetem – más elnevezése annak, amit előbb anyag-
nak, világléleknek, istennek, egynek, szubsztanciának
nevezett – egy, végtelen, mozdulatlan; a legnagyobb
és a legjobb; nem keletkezik és nem múlik el; nem
csökkenhet és nem gyarapodhat; egyszerű és osztha-
tatlan; benne a valóság nem különbözik a képességtől;
csupa középpont és csupa periféria; minden, minde-
nütt és mindenben van. Ami keletkezik, elmúlik, vál-
tozik – az nem létező, hanem csak a létező környe-
te és meghatározottsága. Ez egység. Azok a filozófusok
találták meg a bölcsességet, akik megtalálták az egy-
séget. Bölcsesség, igazság és egység – egy s ugyanaz. –
Az egység gondolatával kapcsolatban Bruno kifejti
még a következőket. 1. Az a lépcsőfokozat, amelyen a
természet leereszkedik a dolgok létrehozatalához,

ugyanaz, mint amelyen fölemelkedik az ő megismerésükhöz; a természet az egységből indul, a megismerés az egység felé halad. 2. Ha az értelem matematikailag akarja szimbolizálni a dolgok szubsztanciáját, akkor is a dolgok sokaságát és különbözőségét egy oszthatatlan elvre viszi vissza. Így Püthagorász az egyet, Platón a pontot mondotta a dolgok szubsztanciájának. Az értelem általában az egységben látja a dolgok lényegét; egy írásművet megérteni annyi, mint tartalmát *egy* gondolatba összevonni; a legjobb geométer az volna, aki Eukleidész összes tételeit egyre tudná visszavezetni; a legmagasabb intelligencia az, amely a mindenséget egységben tudja látni. 3. A szubsztancia egységének nem mond ellent az egyedi dolgok sokasága. A szám ti. nem szubsztancia, hanem a szubsztancián van; ez egy és oszthatatlan. 4. Valamennyi dolog egységének bizonyítéka még az ellentétek egybeesése. A legkisebb ív egybeesik a legkisebb húrral, a végtelen nagyságú kör íve az egyenessel; a hideg elve azonos a melegével, a pusztulásé a keletkezésével stb. (A geometriai analógiákban feltűnik már a differenciále gondolata, amelyet egzakt módon Leibniz fogalmazott meg később, akinek filozófiája nagy mértékben Bruno hatása alatt fejlődött.) Mindez arra vall, hogy az ellentéteknek egy a szubsztrátumuk.

131. old. *Cusanus* – vö. *De mathematica perfectione*, Opera III., 1120–1. *De berillo*, cap. XXV. I. 276. Nicolaus Cusanus (1407–1464) sok tekintetben Bruno tanainak úttörője. Megtalálható nála az ellentétek egybeesésének tana, az intellektuális szemlélet eszméje, továbbá a lehetőségnek és valóságnak az abszolútumban való azonosságáról szóló tanítás. A Föld mozgását és a

világok végtelenségét is megsejtette Cusanus. Elődjei közül Bruno Cusanusnak köszönhet legtöbbet. Többször a legnagyobb tisztelet hangján emlékezik meg róla.

135. old. *Ilyesmi lebegett . . . Arisztotelész előtt* – Arisztotelész *Metafizika* X. 4., 1055. b. 11. és kk.

136. old. *Vae soli* – jaj az egyedüllevőnek!
Exemplum – egy példát!

137. old. *Optime* – nagyon jól van.

A VÉGTELENRŐL, A VILÁGEGYETEMRŐL ÉS A VILÁGOKRÓL¹

Míg *Az okról, az elvről és az egyről* szóló mű Bruno metafizikájá tartalmazza, ebben a munkájában a filozófus kozmológiájá találjuk. Új világfölfogását a hagyományos régivel szembeállítva, vele mintegy állandó küzdelemben fejt ki; a két világnézet harca a párbeszédben adekvát formát talál. A mű megértése érdekében jónak látjuk előrebecsátani, hogy miben is állott a régi világfölfogás.

Az ó- és középkorban általánosan elfogadott ptolemaioszi világrendszer, mely az i. e. második században élő alexandriai csillagásztól kapta nevét, az arisztotelészi kozmológián alapul. Ez, egyetértően a régibb görög gondolkodással és a közönséges fölfogással, ellentétet állított fel az égi és a földi régió között. Amaz örök egyformaságot, a csillagoknak változatlan szabá-

¹ A következő jegyzetekben Gentilének a fordításunk alapjául szolgáló olasz szövegét (*Gi. B. Op. it. I. Dialoghi metafisici*. Bari, 1907.) kísérő lábjegyzeteit is fölhasználtuk.

lyossággal végbemenő körforgását mutatja; az utóbbiban örök mulandóságot, a jelenségek folytonos keletkezését és enyészését tapasztaljuk. Ebből következik a kettő értékbeli különbsége: az égi vagy holdfölötti régió a tökéletesség hona; a földi vagy holdalatti a tökéletlenségé. – A két régió szükségképpen különböző anyagból is áll. Az égitegek anyaga az éter, „az első test”. Ezt valamennyi lehető mozgás közül csak a körmozgás illeti meg, amely folyton visszatérően önmagába, örökké tarthat. A földi régió a négy elemből áll, amelyek súly szerint különböznek egymástól; a legnehezebb elem a föld, a legkönnyebb a tűz, a kettő között van a víz és a levegő. A Föld a körülötte mozgó, nem végtelen, gömb alakú világegyetemnek ugyancsak gömb alakú, s nyugalomban levő középpontja. Minthogy a Föld mozdulatlan, az emberek mindig csak az éggömb felét láthatják maguk fölött. Az éggömb kilenc vagy későbbi fölfogás szerint tíz koncentrikusan egymásba illesztett, szilárd, átlátszó, „kristályos” homorú gömbfelületből, szférából áll. A legkülsőbb szférát, az állócsillagok szféráját, az egész világrendszert körülzáró „első eget”, közvetlenül maga az istenség mozgatja keletről nyugatra a sarkcsillag és a földközéppont által meghatározott tengely körül, s mozgása révén magával ragadja ugyanabba az irányba a többi nyolc, illetőleg kilenc szférát is, úgyhogy ezek sebessége a középponthez való közelségükkel arányos. Ennélfogva az ismert bolygókat sebességük alapján úgy rendezték el, hogy azokat, amelyek az állócsillagok alatt gyorsabban változtatják helyüket, a Földhöz közelebb eső szférába utalták. Így a Földhöz legközelebbnek vették a Hold szféráját, másodiknak a Mercurét, harmadiknak a Venusét, negyediknek a Napét, mely e rendszerben bolygóként szerepelt, ötödiknek a Marsét, hatodiknak a Jupiterét, hetediknek a Saturnusét. Minthogy azonban a szférák e mozgásával, nem tekintve az állócsillagok egyforma mozgását, a bolygók mozgásának egyenlőtlenségét nem lehetett

megmagyarázni, már Ptolemaiosz előtt (Kalipposz, Eudoxosz) az úgynevezett excentrikus körök hipotéziséhez folyamodtak. Eszerint minden bolygó több szférához tartozik, amelyeknek mind megvan a maga mozgása. Ezekkel az excentrikus körökkel azonban csupán a bolygók pályájának ún. első egyenetlenségét, pl. a Holdnak és a Napnak szembeűnően majd gyorsabb, majd lassúbb haladását tudták valamiképpen megmagyarázni. Egy második, sokkal jelentősebb egyenetlenség észlelhető a tulajdonképpeni bolygóknál, amelyek pályája olykor, éggömbre rajzolva, hurokszerű vonalban halad. Ezt az egyenetlenséget már Ptolemaiosz az *epiciklusok* elméletével próbálta magyarázni. Eszerint ama bolygók nem egyszerű körökben mozognak a Föld körül, mint a Nap és a Hold, hanem egyenletes sebességgel mozognak oly körökben, amelyeknek a középpontjai maguk is kört írnak le egy mozdulatlan vagy újra mozgásban levő középpont körül. Az a kör, amelynek középpontja megint egy másik középpont körül mozog, az *epiciklus*; az a kör, amelyet az *epiciklus* középpontja ír le, a *deferens kör*. Ez a világfölfogás Kopernikusnak, úgy látszik, elsősorban esztétikai érzését nem elégítette ki. „Éppen a földolgot”, írja a III. Pál pápának ajánlott műve előszavában, „nevezetesen a világ szimmetrikus alakját és elrendezését ily módon nem lehet megtalálni és leszármatatni”. Ezzel szemben kimutatta, mennyivel egyszerűbben fejthető meg a Kozmosszal kapcsolatos valamennyi mértani és számtani feladat, ha fölteszük, hogy a Nap a világ középpontja, amely körül a Föld is mozog.

A világegyetem végtelenségére és a világok számtalanságára vonatkozó tanítás a brunói filozófia legmegállapodottabb része. *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról* szóló mű nem is mutat oly ingadozásokat és határozatlanságot az alapfogalmak használatában, mint a Bruno metafizikáját tárgyaló párbeszédék, és sem a maga egészében, sem részeiben nemigen szorul bővebb

magyarázatra. Csak egész általánosságban megjegyezzük a következőt. Az első és a második párbeszéd nagyjában a világ végtelenségének bizonyítása. A harmadik és a negyedik párbeszéd részint új oldalról mutatja be az előbbieken már kifejtett gondolatokat, részint pedig a világtesteknek a mi földünkkel való hasonlóságát tárgyalják. Az öt elem tanán a természet-tudományok fejletlen volta következtében Bruno sem tud fölül-emelkedni, de sikraszállva az őselemek elrendezésére vonatkozó hagyományos tan ellen, elfogadja a világegyetem materiális azonosságának gondolatát. Abból a fölfogásból, hogy a csillagvilágok ugyanazokból az elemekből állnak, mint a Föld, magyarázza azután a napok és földek (ill. holdak) különbségét; azok a világtesteket, amelyek összetételében a tűz van túlsúlyban, napoknak tekinti, amelyekben a víz, azokat földeknek, ill. holdaknak; amazok maguktól világítanak, emezek a napoktól kapják fényüket. Az elemeknek tapasztalatból ismert elrendezése pedig rávezet a világtestek és az állati szervezet analógiájának a gondolatára; ezt Bruno a harmadik párbeszédben hangsúlyozza legjobban. A világegyetem egy végtelen nagy organizmus, az egyes világok is nagy élőlények. Az ötödik párbeszédben, az Arisztotelész kozmológiája mellett fölhozott tizenkét érv megcáfolása után, az előttünk megtért és Filoteo–Bruno lelkes hívéül szegődött Albertino összefoglalja az új tanítást a végtelen világegyetemről és a benne élő számtalan világról.

145. old. *Nimirum si iam finitum constituatur* – Lucretius *De rerum natura*, I. 968–973.; 977–9. (szövegeltérések: 968. sor: *praeterea si iam*; 971. sor: *id validis*; 977. sor: *probeat*; 973. sor: *non est a fine profectum*).

Tedd fel mégis, hogy valahol van vége a térnek!
Nos, ha akadna, ki eljuthatna a leg-legutolsó
Szélire annak, s ott egy dárdát messze hajítná
Mit gondolsz, hogy nagy-nagy erővel szállva a fegyver
Célhoz jutna-e vagy tán messzebbre repülne,
Vagy fenntarthatná valamely gát ellene állva? . . .
Mert ha azon túl is van még, ami ellene álljon,
S gátul szolgáljon, hogy célba ne érjen, a vég itt
Lesz, vagy száll szabadon nem lelve seholse határra.

TÓTH BÉLA FORDÍTÁSA

147. old. *Ante oculos etenim rem res finire videtur* – Lucretius *De rerum natura* I. 998–1001.; 1006–1007. (szövegeltérés: 998. sor: *postrema ante oculos res rem finire videtur*)

S egy tárgyat másnak látunk szolgálni határu:
A hegyeket a levegő választja el, a levegőt hegy,
A földnek tenger, tengernek föld a határa.
Ám de a Mindenség nincs korlátozva határral . . .

Olyan roppant tér tárul a tárgyak előtt el,
A nélkül, hogy utóbb valahol megvolna határa.

TÓTH BÉLA FORDÍTÁSA

163. old. *Kövirigóm, hová rég vonz a lelked*– ez a szonett némi változással az *Eroici furori*-ban is megtalálható (lásd Giordano Bruno *Opere Italiane* II. Bari, 1908. 350. 1.). A reá következő szöveg ezt az értelmezését adja a költeménynek: „A haladást (az ember tökéletesedését) . . . itt egy szárnyas szív jelképezi, amely elhagyja börtönét, ahol tétlen nyugalomban tengett, hogy a magasban rakjon fészket, s fölnevelje fiait, azaz gondolatait, mert eljött az idő, amikor elhárultak az akadályok, amelyeket kívülről ezer alkalom és belülről a természetes gyengeség gördítettek eléje. Elbocsátja tehát,

hogy nagyszerűbb létre juttassa, amennyiben magasabb cél és feladat felé fordul, miután már jobban megizmosodtak ama lelki képességek, amelyeket a platonikusok is két szárnyal jelképeznek. Vezérül pedig azt az istent adja melléje, akit csak a vak tömeg tart balgának és vaknak, azaz Ámort; ez képes arra az ég kegyelméből, hogy őt megváltoztatva, ama másik természet részesévé tegye, amelyre vágyódik, vagy abba az állapotba juttassa, amelytől folyton száműzve bolyong. Ezért mondja: S enyém ha nem vagy, hozzám ne térj . . . (lásd *uo.* 350–351.)

166. old. *Első párbeszéd* – Filoteo itt is maga Bruno, éppúgy, mint a korábbi párbeszédekben. – Fracastorio: egy Brunótól nagyra becsült veronai orvos neve (1483–1553), aki mint filozófus, költő és asztronómus is nevet szerzett magának. Egy latin nyelvű, csillagászattal foglalkozó tankölteményét (*Syphilis, Homocentricorum sive de stellis liber unus*) Bruno többször idézi latin műveiben. Elpino és Burchio költött nevek. Amaz a tanítvány, emez pedig Poliinnio szerepét játssza.

Ad rem, ad rem, si iuvat – tessék a tárgyra térni!

Modestius – szerényebben.

168. old. *Nullibi ergo erit mundus* – tehát sehhol sem lesz a világ.
A mindenség a semmiben lesz.

175. old. *Nullibi, nusquam* – sehhol.

181. old. *Vallásnak bizonyos megrontói* – Erre a helyre hivatkozik Bruno az 1592. június 2-i kihallgatásán a velencei inkvizíció törvényszéke előtt, amikor ezt mondja: „Mindig azt tartottam és tartom most is, hogy a jócselekedetek szükségesek az üdvözüléshez; s hogy ez igaz, olvassák el *Az okról, az elvről és az egyről*, vagy *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról* szóló köny-

vem Első párbeszédét; kiderül majd, hogy különösen azt mondom: . . . a hiten kívül a jócselekedetek is szükségesek az üdvözüléshez; azt mondom ott: az affajta vallástanítók, akik arra oktatják a népeket, hogy higgyenek jócselekedetek nélkül, amelyek pedig végcélját teszik minden vallásnak, inkább megérdemlik, hogy kiirtsák őket a föld színéről, mint kígyók, sárkányok és más, az emberi nem számára kártékony állat; mert a barbár népek az ilyen hit által még barbárabbak lesznek, azok pedig, amelyek természettől fogva jók, elromlanak.” Lásd Berti i. m. doc. XII. – Bruno persze emlékezetből idéz.

192. old. *Fizikusoknak nevezte* – Arisztotelész a fűzikói vagy fűziológói névvel a Szókratész előtti filozófusokat illeti, mégpedig az ióniaiakat (Thalészt, Anaximandroszt, Anaximenészt, továbbá Anaxagorászt, Empedoklész és Hérakleitoszt).

Az üresről szóló könyvében – vö. Arisztotelész *Fizika*, lib. IV. c. 6., 7., 8., 9.

Megfontolás tárgyává kell tenni – *De coelo*, I. 5. Elpino hol szabadon, hol szóról szóra idéz.

194. old. *Amit Fizikájában tanít* – *Fizika*, VIII. 3, 6.

195. old. *Itt is azt mondja* – *De coelo*, I. 6.-nak részint összefoglalása, részint fordítása.

200. old. *Minthogy . . . azok előtt* – *De coelo*, I. 6. és 7. (Ugyancsak az I. 7-ből idézi Elpino a 255., 258., 260., 261., 262. és 270. oldalak helyeit.)

213. old. *A végest elnyeli a végtelen* – *Fizika*, III. 5.

220. old. *A Hold . . . magától mozog* – ez a hely és mások azt mutatják, hogy Brunónak nem volt pontos fogalma a bolygók és a mellékbolygók közötti különbségről. Azonban

az, hogy a Holdat a Föld mellékbolygójának tartotta, világosan kitűnik *De immenso* I. 3.-ból.

224. old. *A Cusai . . . azt mondja* – *De docta ignorantia* II. 12.
243. old. *Ama másik, akinek tanítása szerint* – ama másik bölcs: Hérakleitosz, akinek híres mondása: *polemosz patér pantón* (a háború atyja mindennek).
De physico auditu – Arisztotelész e művei: *De physico auditu* és *De coelo e mundo*.
Mélységes, szubtilis – *Doctor fundatissimus*: colonnai Aegidius; *subtilis*: Duns Scotus; *angelicus*: Szt. Tamás; *seraphicus*: Szt. Bonaventura. Bruno tréfás hangon szól itt róluk, akik valamennyien Arisztotelész művei kommentálásának köszönik hírnevüket.
244. old. *Fapapucsos barát* – franciskánus.
247. old. *Égről és világról* – *De coelo* I. 8–9. A *De mundo* c. mű, mely a régi latin fordításokban a *De coelo*-val egyesítve volt, nem Arisztotelésztől származik, hanem valószínűleg az i. sz. 1. században készült. Bruno azonban, éppúgy, mint kortársai és a középkori írók, arisztotelészi műnek tartotta.
248. old. *Minden test, mondja* – vö. *De coelo* I. 8. (Lásd még a 318., 320., 324., 326., 327. és 328. oldalakat.)
258. old. *Nem az ötödik esszenciából valók* – Arisztotelész nézete szerint az üstökösök és meteorok atmoszferikus-tellurikus eredetűek, s nem kozmikus testek. Fölfogása kétezer évnél tovább volt uralkodó a tudományos világban, s még a XIX. sz. elején is igyekezett a francia akadémia cáfolni a meteorok kozmikus eredetét. Bruno éppúgy, mint Kepler, fölismerte mind a két jelenség kozmikus természetét.
Amint a mi napjainkban is egyet – Bruno talán az 1582-ben Tychótól fölfedezett üstököst gondolja.

270. old. *Parturiunt montes* – vajúdnak a hegyek.
271. old. *Verbi gratia* – példának okáért.
274. old. *Aztán így érvele, Arisztotelésszel* – Arisztotelész *De coelo* I. 9.
275. old. *Másodszor a mozgató egységéből . . . következik a világ egysége* – vö. *De coelo* III. 2.; *Metafizika* XII. 8.
Harmadszor a mozgó testek helyeiből – *De coelo* I. 1. és I. 3.
277. old. *Hetedszer, ha több világ van* – uo. I. 8. és *Metafizika* XII. 10.
278. old. *Hetedszer* – Bruno, nyilván szórakozottságból, itt újra hetedszert írt; így izenhárom és nem tizenkét érvről van szó.
Nyolcadszor, ha végtelen sok – ennek az érvenek és a következőknek, éppúgy, mint az előbbieik közül a negyediknek, ötödiknek és hatodiknak, nem találni nyomát Arisztotelészben. Valószínűleg peripatetikus teológusoktól származnak.
279. old. *Ha tehát a világegyetemnek tökéletesnek kell lennie* – ezt az érvet Arisztotelész valóban fölhozza a világegyetem végtelensége ellen *Fizika* III. 6.; *De coelo* I. 1.
292. old. *Timaiosz és más püthagoreusok* – lásd Arisztotelész *De coelo* II. 13.
293. old. *Éternek nevezik, amely elnevezés a futásból származik* – vö. Platón *Kratülosz* 310. B. Vö. még Arisztotelész *De coelo* I. 4. és *Meteor* I. 3.
295. old. *Desine quapropter, novitate exterritus ipsa* – Lucretius *De rerum natura* II. 1040–1051.) Szövegeltérések: 1042. sor: *videntur*; 1043. sor: *falsum est*; 1077. sor: *animi iactus*; 1049. sor: *supra supterque*).

Ennélfogva ne tedd, hogy az új dolgon megütődve,
Elveszd józan eszed, sőt még jobban igyekezz, hogy
Elméddel kikutasd, s ha igaznak látszik előtted,
Tedd le a fegyvert, vagy ha hamis, kelj ellene harcra.
Mert azt kérdi eszünk: ha a térnek egésze világunk
Lángfalain túl is végtelen messzire terjed,
Lelhet-e ottan olyasmit, ahonnan szertetekinthez,
És ahová szabadon szárnyalhat az emberi szellem?
Minden előtt: tudjuk, hogy nincsen semmi irányban,
És egy oldalról se határ, se alul, se fölülről,
Mert ezt már kimutattam előbb, s bizonyítja a dolgok
Rendje s a roppant természetből kiviláglik.

TÓTH BÉLA FORDÍTÁSA

296. old. *Nulla iam pacto verisimile esse putandumst* – Lucretius
De rerum natura II. 1052–1056; 1065–1066.

Éppen ezért sehogyan sem tarthatjuk lehetőnek,
Hogy míg a tér vég nélkül terjed minden irányban,
S benne az őselemek számlálatlan sokasága
Végtelenül sok alakban s módon szálldos örökké,
Épp csak ez egy föld s ég támadt volna belőle . . .
Ennélfogva tehát el kell ismerned: ezen mód
Másutt is lehet őszanyagunknak ily egyesülése,
Mint a miénk, amelyet karként zár körbe az aether.

TÓTH BÉLA FORDÍTÁSA

Praeterea cum materies est multa parata – Lucretius
De rerum natura II. 1067–1076.

S minthogy ilyenformán bőven van anyagbeli készlet
S tér is elég: nincs semmi körülmény, semmilyen ok,
mely

Meggátolja a dolgok mozgását, születését.
S minthogy az űrben az ősmagvak sokasága olyan
nagy,

Hogy sohasem bírnánk számának a végire jutni,
És az erő is örök, mely az elemek sokaságát
Bárhova épp úgy összetereletheti, mint ide egyszer
Összeterelte, be kell hát ismernünk: egyebütt is
Létezhetnek, mint a mienk, oly földi világok,
És azokon más emberek és más állati fajták.

TÓTH BÉLA FORDÍTÁSA

297. old. *Bene dissepti foedera mundi*

Természettől mi elkülönítve,
Egy szál fenyőfa összekötötte,
A tengert készti túrni csapásit;
Ezért hevíti az emberek ellen
Bosszú a tengert.

SZ. HORVÁT RENÉE FORDÍTÁSA

TARTALOM

Az okról, az elvről és az egyről	5
A végtelenről, a világegyetemről és a világokról	139
Utószó (Szemere Samu)	301
Jegyzetek (Szemere Samu)	317

A fordítás alapjául a *Classici della filosofia moderna* sorozatban megjelent *Giordano Bruno: Opere italiane I. Dialoghi metafisici* (Bari, Laterza, 1907) c. kötet szolgált. A kötetet Simon Róbert szerkesztette. A tipográfia, a burkoló és a kötésterv Ginács László munkája. Művészeti vezető Szántó Tibor. Készült a Ságvári Endre Nyomdaipari Szakmunkásképző Intézetben (4484) 17,6 (A/5) ív terjedelemben, diósgyőri bordázott chamois papíron, Baskerville betűkkel, magasnyomással, 5150 példányban. Felelős kiadó az Európa Könyvkiadó igazgatója. (HE 47-c-7274)

